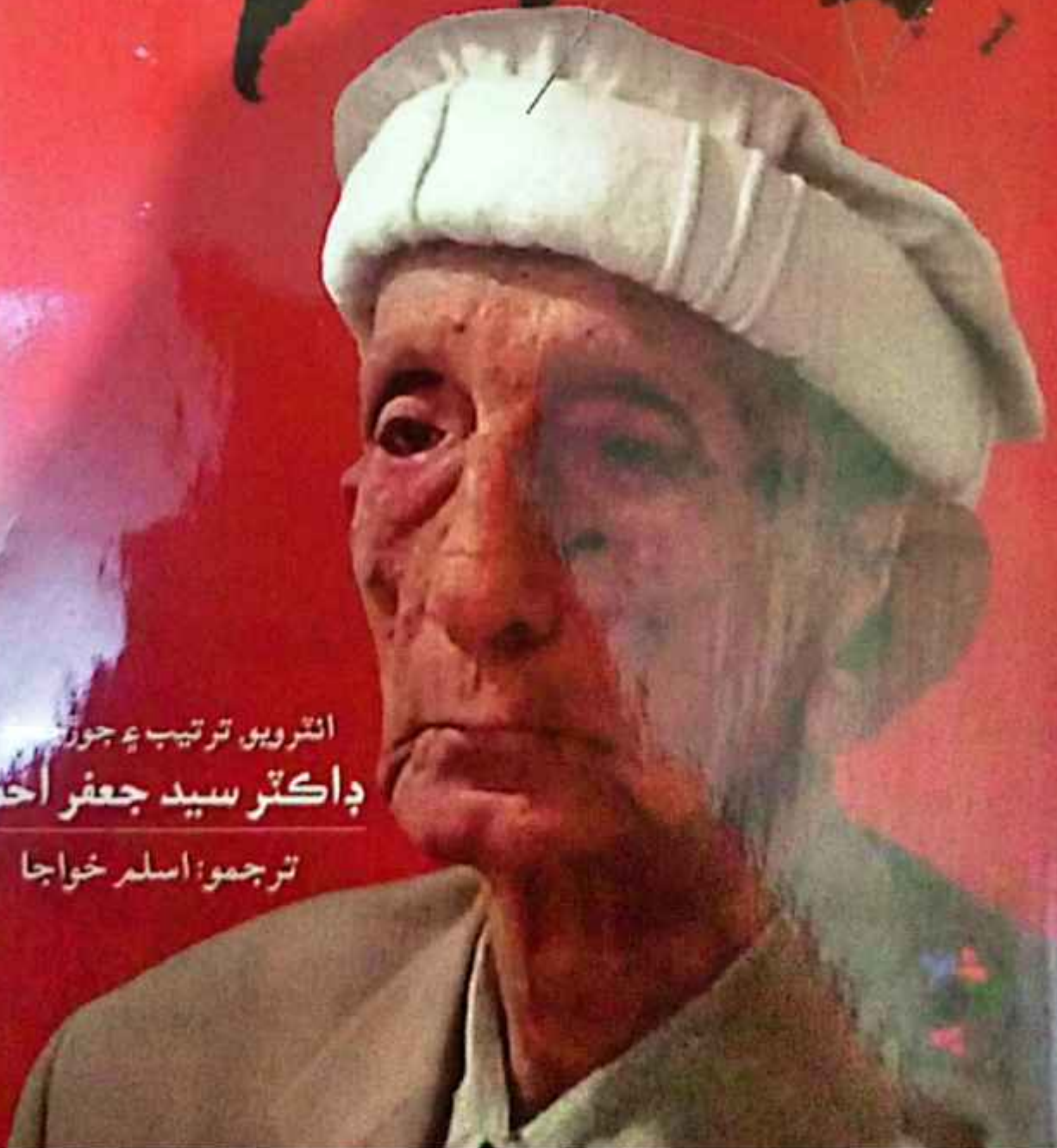

ڪا وڻ چنائين وهڻ جي

[هڪ انقلابي سياسي ڪارڪن جون ساروئيون، تجربا ۽ مشاهدا]

رشاد محمود

انٽرويو، ترتيب ۽ چورس
ڊاڪٽر سيد جعفر احمد
ترجمو: اسلم خواجا

انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ سوشل ريسرچ

انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ سوشل ريسرچ (IHSR) ڪراچي ۾ قائم هڪ تحقيقي ادارو آهي، جيڪو هڪ متحرڪ، ترقي پسند ۽ عوام دوست ويزن سان قائم ڪيو ويو آهي. ايس ايم سهيل ٽرسٽ تحت قائم ڪيل هيءُ انسٽيٽيوٽ هڪ آزاد ۽ غير منافع بخش اداري جي حيثيت رکي ٿو. جيڪو تاريخي، سماجي ۽ سياسي موضوعن تي خاص طور تي پاڪستان جي حوالي سان تحقيق ڪري ٿو. انسٽيٽيوٽ تحت ٿيندڙ تحقيق ۾ پوءِ پل اها ڪنهن هڪ سماجي علم جي دائري اندر ڪئي وئي هجي يا ان ۾ مختلف علمن جو گاڏڙ هجي، جديد تحقيقي طور طريقن جي گهرجن کي آڏو رکيو وڃي ٿو. تاريخ جي موضوع تي انسٽيٽيوٽ جي تحقيق روايتي تاريخ نويسيءَ کان هٽندي. عوام جي نقطه نظر کان تاريخ کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. انهيءَ تحقيق جو مقصد تاريخ ۾ عام ماڻهن جي ڪردار، ماضيءَ جي مختلف دورن جا سماجي ۽ سياسي لاڙا، عام ماڻهن جي اخلاق، مزاج ۽ سندن قدرن کي آڏو آڻڻ آهي. عوام کي تاريخ جو موضوع بنائڻ جو سڀ کان وڏو فائدو اهو ٿئي ٿو جو تاريخ جي ارتقائي عمل پويان ڪارفرما سڀ کان وڌيڪ فعال قوت اسان آڏو اچي وڃي ٿي. ان ريت تاريخ جو هڪ اهڙو بيان وجود ۾ اچي ٿو، جيڪو مابعدالطبعياتي، خيالي ۽ افسانوي داستانن تي ٻڌل بيانن جي ڀيٽ ۾ سائنسي نظر فراهم ڪري ٿو. انسٽيٽيوٽ انهيءَ سائنسي نقطه نظر کي تاريخ جي تفهيم جي حوالي سان پنهنجي ملڪ ۽ معاشري ۾ عام ٿيندي ڏسڻ ٿو چاهي. انسٽيٽيوٽ جو اهو سمورو ڪم ڪتابن، مونوگرافن، ڪتابڙن، سيمينارن ۽ ڪانفرنسن جي صورت ۾ سامهون اچي ٿو.

سماجي معاملن جي حوالي سان انسٽيٽيوٽ ملڪ جي سماجي، سياسي ۽ معاشي مسئلن تي تحقيق جو ڪم ڪري ٿو. ان ڏس ۾ ان جي حيثيت هڪ اهڙي ٽنڪ ٽينڪ واري آهي جيڪو هڪ پاسي پاڪستان ۾ سماجي، ارتقائي نوعيت ۽ ان جي رخ تي نظر رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته ٻئي پاسي موجود مسئلن جي معروضي تجزيي جي نتيجي ۾ اهڙيون تجويزون پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو جيڪي عام شهرين جي ڀلائي، خوشي ۽ ڪاميابيءَ جو ذريعو بڻجي سگهن.

ڊائريڪٽر
ڊاڪٽر سيد جعفر احمد

چيئرمين
ڊاڪٽر طارق سهيل

ڪا وڻ چنائين وهڻ جي

[مڪ انقلابي سياسي ڪارڪن جون ساروڻيون، تجربا ۽ مشاهدا]

ڪا وڻ چنائين وهه جي

[هڪ انقلابي سياسي ڪارڪن جون ساروڻيون، تجربا ۽ مشاهدا]

رشاد محمود

انٽرويو ترتيب ۽ جوڙجڪ:

ڊاڪٽر سيد جعفر احمد

ترجمو: اسلم خواجا

انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ سوشل ريسرچ

ڪراچي - 2024ع

حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: ڪا ول چنائين وه جي

موضوع: سارو ٿيون، تجربا ۽ مشاهدا

ليکڪ: رشاد محمود

انٽرويو ترتيب ۽ جوڙجڪ: ڊاڪٽر سيد جعفر احمد

ترجمو: اسلم خواجا

چاپو (سنڌي): پهريون

سال: © 2024 ع

ڪمپوزنگ: نور محمد سميجو

چپائيندڙ: انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ سوشل ريسرچ،
22-23، شهيد ملت روڊ، ڪراچي، فون: +92 21 34140035

چپيندڙ: ڪويتا پبليڪيشن، 9-ربي چيمبر، حيدرچوڪ،

حيدرآباد، سنڌ، فون: 022-2781118

قيمت: 600 روپيا

ISBN: 978-969-7985-39-5

KAA VAL CHHINAEEN WAH JEE
(Memoirs, Experiences & Observations)

By: Rishad Mahmood

Interview, Compiled & Edited By
Dr. Syed Jaffar Ahmed

Translated By Aslam Khwaja

Edition: First

Year: © 2024

Printed by: Kavita Publication, 9-Rabi Chamber,
Court Road, Hyderchowk, Hyderabad-Sindh.

Tel: +92 22-2781118

Published by Institute of Historical & Social Research
22-23, Shaheed-e-Millat Road, Karachi.

Tel: +92 21 34140035

Price: Rs. 600-00

انتساب

ڊاڪٽر سيد جعفر احمد
جي نانءُ¹

لبو ۽ مير ۽ مهر تهي پر مير ۽ شيشه رونه تو
شهر ڪي شهر ڪو مير واقف حال ڪر ديا
(پروين شاکر)

¹ هيءُ ڪتاب منهنجي اداري طرفان شايع ڪيو پيو وڃي ۽ انهن ئي ان جو سڃاڻپ آهيان ۽ رشاد
محمود صاحب ڪتاب منهنجي نالي منسوب ڪري مون کي چڱو موچارو لڳي ڪيو آهي. پر
رشاد صاحب جي حڪم آڏو مون کي هٿيار لڌا ڪرڻا پيا. - سڃاڻپ

سِٽاءُ

- تعارف

- 9 ڊاڪٽر سيد جعفر احمد
1. ڪٽنب پسمنظر، بالڪيٽ، تعليم ۽ سڃاڻپ 15
2. انجمن ترقي پسند مصنفين سان واقفيت ۽ ورهاڱي جا واقعا 27
3. ڪميونسٽ پارٽيءَ سان تعلق، سرگرميون، ساٿي ۽ ادبي ماحول 37
4. 1947 کان 1952: ٻه ملڪ ٻه تجزيا 55
5. 1949 کان 1953: چيني انقلاب ۽ استالين جو مرتبو 66
6. 1954 کان 1957: عوامي ليگ سان تعلق ۽ ڪراچي ۽ کان موڪلاڻي 72
7. لاهور سوئيزلڙائي ۽ پاڪستان ۾ مارشل لاجي شروعات تائين 77
8. 1964 کان 1968: اڇرا، ڪراچي، بمبئي ۽ چين نوازي 87
9. 1968 کان 1969: چيني - روسي جهيڙو عوامي ليگ ۽ نعب 94
10. 1970 کان 1972: عام چونڊون، اوڀر بنگال ۽ سنڌي - مهاجر ڏڦير 104
11. اوڀر پاڪستان جو هاڃو: پسمنظر، تاريخي ۽ نظري تجزيو 113
12. پٽو ۽ ضيا دور جو تجزيو 124
13. عوامي ترقيءَ لاءِ منهنجي جدوجهد، حاصلاتون ۽ امڪان 132
- زندگي (نظم) 139 رشاد محمود

تعارف

وقت گذرڻ سان ٻين علمن جيان تاريخ جي علم ۾ پڻ وسعت ۽ گهراڻي آئي آهي. اڄ تاريخ جو موضوع جيترو پکڙجي چڪو آهي ۽ ان ماضيءَ جي ادراڪ کي جنهن حد تائين نوان ڍنگ ڏنا آهن، تنهن کان اُهي سمورا فرد ڀلي ڀت واقف آهن جيڪي انهيءَ علم ۾ ڪا دلچسپي رکن ٿا ۽ ان ۾ ٿيندڙ نت نون تجربن مان لاڀ پرائين ٿا. (زباني تاريخ Oral History) تاريخ نويسيءَ جو هڪ نسبتاً نئون ڪيتر آهي جيڪو اڄ تاريخدان انتهائي اثرائتي ريت استعمال ڪري رهيا آهن. تاريخي مسودا ۽ ڇپيل ڪتاب ته سدائين تاريخ جي پائڪن جي اڀياس هيٺ پئي رهيا آهن. زباني طور تي بيان ڪيل سارو ٿيون پڻ ڪڏهن ڪڏهن تاريخدانن جو ڌيان ڇڪرائي وٺنديون هيون، خاص طور تي اُهي سارو ٿيون جيڪي وڏن ماڻهن، بادشاهن يا ٻين حاڪمن طرفان قلمبند ڪرايون ٿي ويون پر ٻين ماڻهن سان ڳالهه ٻولهه ذريعي سندن سارو ٿين کي رٿابنديءَ طور سهيڙڻ ۽ ماضيءَ جي هڪ معتبر حوالي طور انهن کي محفوظ ڪرڻ جو ڪم جيترو اسانجي دور ۾ ٿيڻ لڳو آهي سو اڳي ڪڏهن به نه ٿيو آهي. ماضيءَ ۾ وڏن بزرگن کان سندن سارو ٿيون ٻڌڻ معمول وارو هڪ انفرادي عمل هو پر اڄ اهو عمل وڌ کان وڌ اعتبار جو ڳوڻا ٿيندي تاريخ جي حوالي طور محفوظ ڪرڻ پنهنجي سر هڪ اهم ۽ ذڪر جوڳي سرگرمي بڻجي وئي آهي. ڪيترائي تاريخ نويس ماضيءَ جي اهم واقعن جي حوالي سان انفرادي سارو ٿيون محفوظ ٿا ڪن ۽ پوءِ انهن جي ڇپيل حوالن، آرڪائيو ۽ ٻين ذريعن کان تصديق ڪندي ماضيءَ بابت هڪ وڌيڪ

اعتبار جوڳو بيانيو تيار ٿا ڪن. اهو ڪجهه ڪندي ڪنهن به دور يا واقعي بابت وڌيڪ گهرائپ پريون ڳالهين آڏو ٿيون اچن. تاريخ ڏور کان پسجندڙ تصوير نٿي رهي پر تاريخ جو پائڪ تصوير اندر ڏور تائين پروڙي سگهي ٿو. نامياري انگريز ڏاهي اي پي ٿامپسن 1960 واري ڏهاڪي ۾ جڏهن پنهنجو جڳ مشهور مقالو History from Below آڏو آندو ته اهو تاريخدانن ۽ تاريخ جي شاگردن لاءِ هڪ سونهون ثابت ٿيو. ٿامپسن جو چوڻ هو ته اسين هيل تائين مٿان کان تاريخ ڏسندا آيا آهيون، يعني معتبر ۽ اعليٰ ارفع شخصيتن جي نظر سان تاريخ کي ڏٺو ٿي پيو ويو آهي پر هاڻ ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته تاريخ کي هيٺين سطح کان پڻ ڏسجي يعني عام ماڻهن طرفان معاشري جي اڏاوت ۽ تاريخ جي ارتقا ۾ ادا ٿيندڙ ڪردار سندن ڪاوشن کي پڻ لکت جو روپ ڏجي ته جيئن تاريخد جو چٽ مڪمل ٿي سگهي.

تاريخ کي حاڪمن، سپه سالارن، وڏن وڏن اڳواڻن ۽ سماجي، سياسي ۽ مذهبي معتبرن جي نظر سان ڏسڻ بدران عام ماڻهو جي نظر سان ڏسڻ تي معنائن ۽ مفهومن جو هڪ نئون جهان کليو ٿو پوي انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ۽ اينڊ سوشل ريسرچ (جيڪو هن ڪتاب جي اصل اڙڌو ايڊيشن جو پبلشر پڻ آهي) 2019 ۾ پنهنجي ٺهڻ مهل جتي پنهنجي آڏو حقيقت پسنداڻي ۽ معروضي تاريخ نويسيءَ کي پنهنجي ڪاوشن جي ڪيترن طور قبوليو هو اُتي ان آڏو اهو آدرش پڻ هو ته اسين پنهنجي سماجي تاريخ عام ماڻهن جي ادراڪ ذريعي پروڙينداسين. زندگيءَ جي مختلف ڪيترن ۾ عام ماڻهو ڪهڙيون خدمتون ٿو سرانجام ڏئي؟ هن ڪهڙا تجربا پرايا؟ ۽ هن پنهنجي چوڏس کي ڪهڙي ريت ڏٺو؟ انهيءَ سموري کي محفوظ ڪرڻ هڪ پريور ۽ وصال تاريخ نويسيءَ جي نقطي نظر کان انتهائي ڪارائتو ٿي سگهي ٿو. انهيءَ ڳالهه کي آڏو رکندي انسٽيٽيوٽ جتي تاريخ جي موضوع تي مختلف نوعيت جا ڪتاب شائع ڪيا ۽ پاڪستان ۾ سماجي تبديليءَ جي حوالي سان مختلف تحقيقي

پاڻيوارين ۾ هٿ وٺايو اُتي زباني تاريخ نويسي (Oral Historiography) جي ڪيتر ۾ پڻ ڪيترائي ڪم شروع ڪيا. هيءُ ڪتاب پڻ انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي.

پاڪستان ۾ ماضيءَ جي سياسي تحريڪن جي تاريخ ان وقت تائين مڪمل نٿي ٿي سگهي جيستائين ان ۾ شامل عام ڪارڪنن جي ساروئين کي شامل نٿو ڪيو وڃي. سياسي ڪارڪن ئي سياسي پليٽفارمن ۽ سياسي پارٽين کي ان جوڳو بڻائيندا آهن جو اهي ماڻهن آڏو اچي سگهن. سياسي اڳواڻ ۽ پارٽين جا پروگرام اهم هوندي به اوستائين مڃتا نٿا مٿي سگهن جيستائين ڪارڪن وسيلي جو ذريعو نٿا بڻجن ۽ قيادت ۽ انجو پروگرام عام ماڻهن تائين نٿا رسائين. مختلف سياسي پارٽين جي ڪارڪنن سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ تي هڪ اڪثر اهڙي سياسي ڄاڻ فراهم ڪندا آهن جيڪا اڳي نه ته اخبارن/ٽي ويءَ ذريعي سامهون آيل هوندي آهي ۽ نه ئي سياسي اڳواڻن جي انٽرويوئن ۽ بيانن ۾ ان جو ذڪر هوندو آهي. سياسي ڪارڪن اڪثر اهڙا تفصيل ٻڌائڻ جوڳا هوندا آهن جن کي هونئن راز واري حيثيت حاصل هوندي آهي. ڪيتريون ئي ڳالهيون، جن کي انتهائي گهٽ اهم ليکيو ويندو آهي، اڪثر ڪارڪنن جي بيانيي ذريعي انهن جي اصل اهميت پڻ سامهون اچي ويندي آهي.

هيءُ ڪتاب رشاد محمود صاحب جي ساروئين تي ٻڌل آهي. هو ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان اڳيئي ڪاٻي ڌر جي سياست ۽ ترقي پسند ادبي تحريڪ سان لاڳاپجي ويو هو. کيس ادب ۽ شاعريءَ ان لڳاءُ پڻ هو پر سندس ناماچاريءَ جو سبب سندس ادبي تخليقون نه بڻيون، بهرحال هو ادبي ويهڪن ۽ سياسي اجتماعن سان لاڳاپيل اهم واقعن جو اڪين ڏٺو. شاهد ضرور آهي. هن ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کي پنهنجي اکين سان ڏٺو. انسانيت جي تڏهڻ ۽ انسانيت اندر باقي بچيل زندگيءَ جي ڳولڻ، پنهي کي پروڙيائين. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ هو حسين شهيد سهرورديءَ جي

عوامي ليگ ۽ ان کانپوءِ نيشنل عوامي پارٽيءَ جي ويجهو رهيو ۽ انهن پارٽين جي ڪجهه اڳواڻن سان سندس قرب جا ناتا پڻ رهيا. هن پاڪستان جي ٽوڙ ٽوڙ جو ڏيک پڻ ڏٺو. کيس جيڪو دور مليو سو اشتراڪي اڀار دنيا جي مختلف حصن ۾ ايندڙ انقلابن، قومي آزاديءَ جي تحريڪن جي سوڀ ۽ پوءِ 1990 جي اوسي پاسي اشتراڪي بلاڪ جي ٽوڙ ٽوڙ وارن تاريخي واقعن جو دور هو. رشاد محمود صاحب جيڪو پنهنجي جيون جا نوي سال گذاري چڪو آهي، تنهن نه رڳو پوين ستر پنجهتر سالن کي پنهنجي شعوري اکين سان پروڙيو آهي پر پنهنجي دور ۾ پيش ايندڙ واقعن کي سمجهڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي اٿائين. سندس سوچ جو انداز اشتراڪي آهي ۽ هن اهو هر صورت ۾ اڳڀرو رڪڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

اشتراڪيت سان سندس تعلق نظرياتي به آهي ته جذباتي پڻ. جيتوڻيڪ سوويت يونين هاڻ پڄاڻي تي پهچي چڪي آهي پر ستر سالن تي ٻڌل اهو تجربو انساني تاريخ جو هڪ اڻوسرندڙ واقعو هو. سوويت انقلاب جون ڪاميابيون ۽ ناڪاميون هاڻ تاريخ جو هڪ اهم موضوع آهن جن تي گذريل ٽيهن ورهين دوران گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ ايندڙ دور ۾ پڻ لکيو ويندو. رشاد محمود صاحب جڏهن شعوري اک کولي ته اشتراڪيت جو اهو تجربو زور شور سان جاري هو. سوويت يونين جي وڏين وڏين ڪاميابين جا اطلاع پئي آيا. دنيا جي مختلف حصن ۾ انهيءَ تجربي مان پرائڻ جون ڪوششون ڪيون پئي ويون. ان تي زور شور سان تنقيد پڻ جاري هئي. رشاد محمود صاحب مارڪسي ادراڪ سان دنيا کي پروڙڻ جي ڪوشش ڪئي. هو سوويت انقلاب کي انتهائي پاڻو وٿان ڏسندو رهيو جڏهن ڪجهه ڳالهين تي شڪ جو شڪار بڻيو ته پنهنجي بنيادي تصورن کي نئين سر ڦلهوڙڻ جي ڪوشش ته ڪيائين پر رهيو سدائين اشتراڪي ئي. اڄ به جڏهن پوئتي مڙي ڏسي ٿو ته کيس نه ڪا ندامت آهي ۽ نه ئي وري زندگي زبان ٿيڻ جو ڪو اولڙو جهڙي ريت

ماضيءَ جي ڪجهه اشتراڪين سان ٿيو آهي، جن نه رڳو سوويت يونين جي انت کانپوءِ ان تجربي کي مڪمل طور تي رد ڪرڻ سان گڏوگڏ مارڪسزم کي پڻ هڪ فلسفي ۽ هڪ سوچ طور مسترد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هن ڪتاب ۾ رشاد محمود صاحب پنهنجي ساروئين کي ساريو آهي ۽ دل کولي اهي بيان ڪيون آهن. سندس يادداشت غير معمولي آهي. اڄ کان پنجهتر ورهيه اڳ جيڪا شاعري ٻڌي هئائين تنهن جا ڪيترائي مصرع ازير ياد اٿس. ڪتاب سهيڙن مهل نامڪمل محسوس ٿيندڙ شاعري ڪتابن ۽ خاص طور تي ريخته ويب سائيٽ تان مڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، ڊگهي شاعريءَ جا فقط اهي مصرع ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن جيڪي رشاد صاحب پنهنجي سر ٻڌايا هئا. ڪجهه شاعري يا مصرعن جو اڄ ڪو ڏس پتونٽو ملي. سو سندس يادگيريءَ کي مان ڏيندي جيئن جوتئين شامل ڪيل آهي.

هڪڙو ننڍڙو عرض اهو ته رشاد محمود صاحب سان منهنجو تعارف هڪ اتفاق طور ئي ٿيو. کيس ڪڏهن ڪڏهن ڪراچيءَ جي ادبي ۽ سياسي سيمينارن ۾ پوئتي وارين صحن ۾ ويٺل ڏسندو هئس پر مٿس ڌيان اوڏي مهل چڪجي ويو جڏهن 'بدلتي دنيا' ۾ هن مضمونن جو هڪ سلسلو لکيو ۽ دلچسپ ڳالهه اها ته هن منهنجي ئي ڪنهن لکئيءَ جو ڪو جملو پڙهي فيصلو ڪيو هو ته ان موضوع تي کيس وڌيڪ تفصيل سان لکڻ گهرجي. اهي مضمون پڙهي سائس ملڻ جي سڌ ٿي ۽ ملاقات تي کيس سڃاڻڻ ۾ ويرم ئي نه لڳي. جيئن ته عرض ڪري چڪو آهيان ته کيس مختلف محفلن ۾ ڏسي چڪو هئس ۽ جڏهن پتو لڳم ته هو اسانجي دوست ڊاڪٽر ناظر محمود جو والد آهي ۽ اهو ته وٽس ساروئين جو هڪ وڏو خزانو آهي ته هو منهنجي لاءِ اڃائين وڌيڪ ڌيان جوڳو بڻجي ويو. سائس ملاقاتن ۾ اندازو ٿيو ته جيڪڏهن سندس بيان ڪيل ماضيءَ جا تفصيل محفوظ ڪجن ته هوند پڻ لاءِ پڻ ڄاڻ پريا ۽ دلچسپ ثابت ٿيندا. سوانحرويوئن جي صورت ۾ اسان انهن ساروئين کي پنهنجي

انسٽيٽيوٽ ۾ ريكارڊ ڪرڻ جو سلسلو شروع ڪيو. انسٽيٽيوٽ جي ريسرچ اسسٽنٽ عروسا يوسف انهن سمورن انٽرويوئن کي ڪاغذ تي لائو جيڪو ايڊٽ ڪرڻ کانپوءِ رشاد صاحب کي پڙهڻ لاءِ ڏنوسين ۽ سندس نظر ثانيءَ کانپوءِ انجي جيڪا شڪل بڻي تنهن تي ڊاڪٽر ناظر محمود پڻ هڪ نظر وڌي ۽ آخرڪار اهو مسودو ڇپائي لاءِ اُماڻيو ويو.

انٽرويوئن جي صورت ۾ محفوظ ڪيل سارو ٿين کي ٻن صورتن ۾ پيش ڪيو ويندو آهي. ڪجهه ڪتابن ۾ انٽرويو ڪندڙ ڪتاب جو مواد ڪرڻ مهل پنهنجي سوال هٿائي ڇڏيندو آهي ۽ رڳو مختلف جوابن کي ئي مختلف عنوانن جي سري هيٺ سهڙيندو آهي. ٻئي صورت اها هوندي آهي جو سارو ٿين کي سوالن ۽ جوابن جي صورت ۾ سامهون آندو ويندو آهي. زباني تاريخ جي ڪيترن ۾ پنهنجي ٻين ڪتابن جيان اسان هن ڪتاب ۾ پڻ اهو ٻيو طريقو اختيار ڪيو آهي. بھر صورت، جيئن ته ڪتاب جو پهريون باب پسمنظر ۽ تعارف طور ريكارڊ ڪيو ويو آهي تنهنڪري ان ۾ سوالن جي مداخلت نه ڪئي وئي آهي ۽ انهيءَ باب کي شروعات کان پڇاڙيءَ تائين بيان ڪندڙ جي ڳالهه لاءِ مختص ڪيو ويو آهي.

هت هن ڪتاب جي اڙدو عنوان بابت هڪ عرض ڪرڻو آهي. اها دلچسپ ڳالهه آهي ته رشاد محمود صاحب زندگيءَ جو جيڪو سياسي ۽ نظرياتي سفر طئي ڪيو آهي، اُن سان گڏوگڏ هُن نوجواني کان هيل تائين هڪ ئي پيشو اختيار ڪيو آهي ۽ اهو آهي شيشي ۽ آئيني جي ڪرت. اهو ڪاروبار هاڻ سندس ڪٽنب پيشو بڻجي ويو آهي. هو ۽ سندس ڪٽنب پاڻي ورهين کان آئيني سازيءَ ۾ جنڀيل آهن. سندس انهيءَ پيشي کي ئي آڏو رکندي دنيا ۽ زندگيءَ بابت سندس مشاهدن ۽ تجربن کي ”ڪا دل چنائين وه جي“ جي سري هيٺ سهيڙڻ جو فيصلو ڪيوسين. اُميد آهي ته پڙهندڙن کي ڪتاب پسند ايندو.

— ڊاڪٽر سيد جعفر احمد

ڪٽنب پسمنظر، بالڪيٽ، تعليم ۽ سڃاڻپ

منهنجو ڄم 9 جولاءِ 1932 تي بمبئي ۾ ٿيو ۽ آئون جولاءِ 2022 ۾ نوي ورهين جو ٿي ويس. هجري سال موجب منهنجو ڄم سال 1350 ۾ ٿيو. بمبئي جي مختلف ڀاڙن ۾ مسلمانن جي آبادي ٿانئڪو هئي. بمبئي ۾ هڪ علائقو آهي ”مستان تالاب“ جيڪو اصل ۾ هڪ ميدان آهي جتي اڪثر ترقي پسند ليکڪن جون ويهڪون ۽ مشاعرا ٿيندا رهندا هئا. مستان تالاب مان ئي مختلف ڀاڙا نڪرن ٿا. اُتي وڏا رستا چئني پاسان وڪوڙيل آهن. انهن ڀاڙن مان هڪ ”اندريا اسٽريٽ“ سڏجي ٿو جنهن کي منڊ تي پوليس ڍوڪي هئڻ سبب چوڪي پاڙو پڻ سڏيو ٿي ويو. ان سان لڳولڳ هڪ روڊ هو جنهن تي ٿرام هلندي هئي. انهيءَ چوڪي پاڙي ۾ هڪ ته - ماڙ عمارت نمبر 93 آهي جنهن ۾ آئون ڄائو هئس. اها اسانجي والد جي عمارت هئي جنهن ۾ اسانجو سڄو ڪٽنب ٿانئڪو هو. منهنجو والد گجراتي هو ۽ سورت جو رهواسي هو. سورت شهر ڪنهن دور ۾ جڳ پڌاو بندرگاهه پڻ رهيو آهي. اسانجو والد ٻڌائيندو هو ته تن ڏينهن ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي حج تي وڃڻو هوندو هو ته کيس سورت ئي وڃڻو پوندو هو. مسلمان يا ڪنهن ٻئي ڌرم وارا واپار سانگي يا ڪنهن ٻئي سبب وڃي ڪنهن پرڏيهه ڏانهن اسهندا هئا پوءِ پل هو

پارسي هجن، بوهري يا آغا خاني کين سورت ئي اچڻو پوندو هو. اُتان جي ٻولي گجراتي هئي انڪري اسانجو والد پڻ اهاڻي ٻولي ڳالهائيندو هو. اسانکي پڻ گجراتي لکڻ ۽ ڳالهائڻ اچي ٿي. آئون ڏهن يا يارهن ورهين جو هئس جو منهنجو والد گذاري ويو. اسانجو والد ٻڌائيندو هو ته سندس ڄم جو هنڌ ته سورت هئي پر هن پنهنجي حياتيءَ جو وڏو عرصو ڏکڻ افرিকা جي علائقي فاتال ۾ گذاريو هو جتي سورتِي برادري واپار وڻج سانگي ٿانِيڪو هئي. هندستان موٽڻ تي پنهنجو گهڻو ٽٽو وقت بمبئي ۾ گذاريائين جتي فرنيچر جو هڪ دڪان کوليائين جيڪو چوڪي پاڙي کان اڳتي بوهري پاڙي ۾ هو. پيشي جي اعتبار کان اسانجو والد فرنيچر جو واپاري هو.

اسان پنهنجي ڏاڏيءَ سان پڻ ڪافي وقت گذاريو جنهن جي ڄمار هڪ سئو ڇهه ورهيه هئي. سندس مرتئي مهل منهنجي ڄمار ڇهه يا ست ورهيه هئي. ڏاڏيءَ جو رنگ ڪارو هو انڪري ئي منهنجي والد جو رنگ پڻ ڪارو هو. اسانجو والد شڪل شبيهه ۾ ليبيا جي آزاديءَ واري لڙائي جي سورمي عمر مختار جنهن تي هڪ فلم پڻ ٺهي چڪي آهي، جهڙي هئي. هاڻ جڏهن منهنجا پوٽا پڙ پوٽا پڇندا آهن ته منهنجو والد ڪيئن هو ته کين ورائيندو آهيان ته عمر مختار ڏسي وٺو.

سورت ۾ اسانجا مٽ مائٽ اڃان تائين ٿانِيڪو آهن جن سان وڃي ملندا پڻ رهيا آهيون. انڪانسواءِ اسانجي پهرين امڙ جي هڪ ڌيءَ پڻ اُتي رهندي هئي جنهن جا ٻار ٻچا پڻ اُتيئي رهائش پذير هئا. اها مني صدي اڳ جي ڳالهه آهي. جنهن کانپوءِ اسانجو وري سورت وڃڻ نه ٿيو. سورت کان ڪجهه فاصلي تي رانديڙ جو علائقو آهي جتان جا رهواسي سورت جي مسلمانن جي پيٽ ۾ وڌيڪ خوشحال آهن. اُتان جون مسجدون پڻ شاندار هيون. رانديڙ بابت نياز فتحپوريءَ پڻ ڪافي تفصيل سان لکيو آهي. اهو علائقو سورت جو ئي حصو آهي ۽ ٽاپتي دريا ٻنهي کي ڌار ڌار ٿو ڪري اُتي اسانجا ڪجهه ڏورانهان مٽ مائٽ پڻ ٿانِيڪو هئا. اُتي

مسلمانن جو هڪ دارالعلوم پڻ هو ۽ اتان جا رهواسي مذهبي حوالي سان سخت هئا. اسانجو والد مذهبي شخص ۽ حاجي هو. آئون پنهنجي والد جي گهڻو ويجهو هئس ۽ هن جيڪي ڪجهه مونکي ٻڌايو سو اوهان سان ونڊيان پيو.

اسين چار ڀائر ۽ ٻه ڀينرون آهيون. والد کان به وڌيڪ اسانجي زندگيءَ تي والده جو اثر آهي. هوءَ ترڪ هئي ۽ ترڪيا ۾ ڄائي هئي. استنبول سان لڳولڳ برسا نالي هڪ شهري علائقو آهي. جنهن جو عثماني خلافت کان اڳ به تاريخ ۾ ذڪر ملي ٿو. اسانجي والده جو ڄم انهي برسا شهر ۾ ٿيو. اسانجي ناني پڻ برسا جي هئي. هوءَ برسا جي مراديا پاڙي جي رهواسي هئي، جتي حسن سنراڻي بيگم، مامردو رهندو هو (ترڪي ٻوليءَ ۾ مامردو چڪي پيهڻ جي ڪرت کي سڏيو ويندو آهي). اسانجو نالو ننڍي کنڊ ۾ پنجاب جي شهر قصور جو رهواسي هو جتي اڃان تائين سندس ڪٽنب جا ڪجهه ڀاتي ٿانئڪو آهن. اهو سمورو ڪٽنب مولوين تي ٻڌل هو. ڪيتريون ئي مسجدون اڄ ڏينهن تائين سندن نالي تي آهن، جهڙي ريت ”کوچو قاضي سليم“ ۾ موجود مسجد قاضي سليم اسانجي ناني جي ماروت جي نالي تي آهي. منهنجو والد نمازي ۽ حاجي ته هو پر سندن ناناڻو ڪٽنب مڪمل طور تي مولوين جو گهراڻو هو. قصور جي ڪيترين ئي مسجدن تي هو قابض آهن. منجهائن ڪي وڌيڪ پڙهيل ڳڙهيل مختلف يونيورسٽين ۾ مذهبي تعليم جا اُستاد پڻ بڻيا. قصور ۾ اسانجي ناني جو رهائش علائقو ڪوٽ مراد خان، بابا بلهي شاهه جي درگاهه کان ڪجهه فاصلي تي آهي. اتان جي هڪ وسندي هستي مينڪان ڪوٽ مراد خان منهنجي ناني جي ڄم جو ماڳ آهي. اسانجا ڪيترائي مٽ مائٽ اڄ سوڌو اُتي ٿانئڪو آهن.

اسانجو ناناو برسا ڪيئن پهتو سو به هڪ داستان آهي. سندس نالو حافظ نورالله هو ۽ سندس ڪٽنب انتهائي ڪٽر مذهبي هو. 1957 ۾ قصور ويس ته ماڻهن مونکي سندس متعلق ٻڌايو. اسانجي پڙناني جو نالو مولوي

محمد عثمان هو. هو حج واسطي قصور کان اُسهيو ۽ وري نه موٽيو ۽ اُتيئي
 ٽانيڪو ٿي ويو. منهنجو نانو 1920 ۾ سٺ ورهين کانپوءِ واپس موٽيو ته
 ساڻس گڏ اُتي نپجي وڏا ٿيل چار ترڪ ٻار پڻ هئا. اسان جي ناني نزڪ
 هئي جنهن کي ٻن پٽن ۽ ٻن ڌيئرن جو اولاد هو. سندس نالو ذڪيا هو
 جڏهن ته انجي والده جو نالو عدوبا ۽ سندس پيڻ جو نالو دريا جڏهن ته
 پائرن جا نالا سيف الدين ۽ محي الدين هئا. امان موجب هو ترڪيءَ کان
 اچي بمبئي ٽانيڪو ٿيا جتان پنجاب جي شهر قصور منتقل ٿيا. امان ۽
 بابا رڳو زهبي تعليم پرائي هئي، پر جيئن ته اسانجو والد واپاري هو
 انڪري پنهنجو حساب ڪتاب گجراتيءَ ۾ لکندو هو. اسانکي به
 گجراتي سيکاريائين ۽ مونکي گجراتيءَ جي ٿيوشن پڻ ڏيارياين.
 اسانجو والد جديد تعليم جو عاشق هو.

پنهنجو ڪٽنبي پسمنظر ان ڪري ٻڌايم جو پتو لڳي ته منهنجي
 نظرين ۾ بين الاقواميت، فطري ۽ جينيائي آهي. منهنجو نظريو اهو آهي ته
 آئون مارڪس کي سائنسي حيثي ۾ درست ٿو ليڪيان. مارڪسي نظريي
 جي حوالي سان جيترو به علم پرايو اٿم، اهو ڪميونسٽ پارٽين ۾ رهندي
 حاصل ڪيو اٿم ۽ ڪميونسٽ ادب پڙهي پرايو اٿم. پنهنجي ٻارن جي
 پالنا پڻ انهن ئي نظرين پٿاندر ڪئي اٿم. سمجهان ٿو ته معاشري ۾
 جيئرو رهڻ لاءِ مارڪس جو بنيادي فلسفو جائز انتهائي ضروري آهي.
 اهو سڀ ڪجهه آڳاٽو مقصد اهو آهي ته انهن نظرين ڏانهن منهنجي اچڻ
 جو وڏو ڪارڻ اسانجي رت رت ۽ نظرين ۾ بين الاقواميت هئڻ هو. مون
 ڪابه شيءِ گهڻي پيئي ناهي پر هر وڪ تي تجربي سان انکي عملي
 زندگيءَ جي تجربن تي پرکيو آهي ۽ انهن نظرين تي عمل جي ڪسوٽيءَ
 تي چڪاسيو آهي ۽ پوءِ انهيءَ تجزيي کي اختيار ڪيو اٿم جنهن تي اڄ
 ڏينهن تائين لاڳاپيل آهيان.

منهنجا نانا ٻرسا، جيڪو ٿڌو علائقو هو ۽ جتي برف پوندي آهي،
 مان قصور آيا هئا جتي سخت گرمي ٿي پوي، سو اُتي پهچندي ئي امان

ماسي ۽ نانيءَ جنڻ ته ٿڌو ڪري وڌو. گرمي ۽ اتان جي ماحول سبب اسانجي هڪ مامي ته شهر ٿي ڇڏي ڏنو سو نانا چوڻ لڳو ته هو اُتي نه رهندا. ان ريت سٺ ورهين کانپوءِ موٽي آيل نانا پنهنجي آڪھ سميت ٻيهر ترڪي لڏي ويو. تصور جي رهواسين اسانکي ٻڌايو ته نانا پنهنجي ملڪيت ڀڳڙن مٿ تي وڪڻي ويو هو. ترڪيءَ مان ٻيهر موٽڻ تي هو بمبئيءَ ۾ ٿاڻيڪو ٿيو. اسانجي والده ٻڌائيندي هئي ته تصور پهچڻ تي اتان جي رهواسين سندن شاندار آڌرپاءُ ڪيو. هوءَ ٻڌائيندي هئي ته 1920 واري انهيءَ ڏهاڪي دوران ترڪيءَ ۾ مصطفيٰ ڪمال جو راج هو جتي برقمو پائڻ تي پابندي هئي. حڪومتي ڪارندا وڏين وڏين قينچين سان برقم ڪري ڇڏيندا هئا. مصطفيٰ ڪمال جي وڏي دهشت هئي ۽ اسانجي والده کيس ڌاڙيل سڏيندي هئي. نانا کي چيو ويو ته هو پنهنجي پتن کي فوج ۾ ڀرتي ڪرائي جنهن ته هُن ورائيو ته هو ته هندي آهن تنهنڪري مٿن اهو شرط لاڳو نٿو ٿئي. پوءِ پنهنجي پتن کي فوجي ڀرتيءَ کان بچائڻ واسطي هندستان لڏي آيو. تصور جي رهواسين کي اهوئي افسوس رهيو ته نانا پنهنجي ڌيءَ جو وهان برادريءَ ۾ نه ڪيو.

1957 ۾ جڏهن پنهنجي زال ۽ وڏي پٽ سان تصور ويس ته هر ڪو ملڻ آيو ته حافظ نورالله جو ڏوهڻو آيو آهي. مسجدن جا پيش امام ۽ سندن گهرياتي پڻ ملڻ آيا. ڪچهريءَ دوران منهنجي ناني بابت ٻڌايائون ته سندس تصور اچڻ تي تن ڏينهن ۾ هتان جي سڀ کان وڏي سرمائيدار گورا محمد امين سندس مان ۾ هڪ وڏو شاهي آجياڻو ڏنو. سموري قصي ڪهاڻيءَ کانپوءِ هنن پنهنجي اصل مقصد جوڻاڻ ڪاڌو. هنن سمورن کي اسانجي ناني طرفان پنهنجي ڌيئرن جو وهان راج برادريءَ ۾ نه ڪرڻ تي اعتراض هو. منجهائن هڪ مولويءَ مونکان پڇيو ته توهانجو والد ڪير هو جنهن تي ورائيم ته مسلمان. وري پڇيائين ته مسلمان هوندي فرقو ڪهڙو هئس ته ٻڌايومانس ته حنفي. وري پڇيائين ڪهڙو حنفي. منهنجو جواب هو شني حنفي. پوءِ پڇيائين ذات ڪهڙي هئس. مون ٻڌايو ته شيخ.

هُن وڌيڪ پڇيو ته ڪهڙو شيخ هو جو شيخ ته گهڻيئي آهن، هڪ آهي جيڪي هندو مان مسلمان ٿيا ۽ ٻيا حال. مون انتهائي ڪوڙاڻپ سان ورائيو هندو مان مسلمان ٿيو هو ته هو به سمجهي ويو ته مون کي مٿيان لڳي آهي ۽ انکانپوءِ ڪو سوال نه ڪيائين. ممبئي ڇڏڻ کانپوءِ ڪٿي ڪو پنهنجي ذات بابت پڇيو ويو هو ته اهو قصور ۾ ئي ٿيو.

چل بلهيا اُتھ چلے، جتھ سارے انھ
نہ کوئی ساڙی ذات بچھانے نہ کوئی سانوں مے

نظر ئي جو حوالي سان سمجهان ٿو ته جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه کي علمي ۽ سائنسي طور تي درست سمجهو ٿا ۽ جيڪڏهن اها اوهانجي جين جو حصو نه بڻجي ته پوءِ اوهين جمال نقوي ٿا بڻجي وڃو سبط حسن جيڪڙ ڏهاڪن تائين ڪميونسٽ پارٽيءَ سان لاڳاپيل رهيو جي جين ۾ مارڪزم هو. هن پنهنجي سموري ڄمار ان نظر ئي کي اڀري ڇڏي پنهنجي نوي ورهين جي ڄمار ۾ اوڀر ايو اٿم ته اسانجي سوچ، نظريا ۽ سائنسي فڪر جيستائين جين جو حصو نٿا بڻجن اوستائين ڪنهن به مهل انهن تان تڙڙ ممڪن آهي.

اسانجو نانو ٻيهر هندستان موٽڻ کانپوءِ بمبئي ۾ ٿانڪو ٿيو. ساڻس گڏ ناني، ماما، ماسي ۽ امان پڻ هئا. بمبئي ۾ هڪ چوٽڪ ”بائيڪ الله“ جي نالي سان مشهور آهي، انهيءَ چوٽڪ ۾ سان ناريل واڙي علائقي ۾ هڪ قبرستان ۽ ان سان لاڳاپيل هڪ مسجد پڻ آهي، جتي منهنجو نانو پيش امام بڻيو. اُتي ئي گذاري ويو ۽ اُتي ئي دفن ٿيو. مرتئي مهل منهنجو نانو وڏي ڄمار جو هو منهنجي والد، امان ۽ هاڻ منهنجي ڄمار وڏي رهي آهي. منهنجو مامو قصور جي رهواسي مولوين کان پنهنجو ايترو هو.

ماما اسان کي اڪثر پنهنجي دوستن ڏانهن وٺي ويندو هو. هو سمورا اوڀر يورپ جا هئا جيڪي ترڪي ٻولي ڳالهائيندا هئا. منجهائن هڪ هنگريءَ جو مسٽر ووڊ، هڪ بلغارين ۽ هڪ روماني هئا. مانا اسانجي نانائڻي ڪٽنب کان ڪوهين ڏور هو. اسانجي والد جي گذاري وڃڻ کانپوءِ

هو ئي اسانجي گهراڻي جو سربراھ بڻيو. 1943 ۾ بابا جي گذاري وڃڻ کانپوءِ اسانجي ماءُ کي ترڪ هڻڻ ۽ برادريءَ کان ٻاهر جي هڻڻ سبب سورتِي برادريءَ تڙي ڇڏيو هو. تن ڏينهن ۾ آئون ڏهن يارهن ورهين جو هئس ۽ اسانجي سموري ملڪيت تي قبضي ٿي وڃڻ سبب اسين بدحاليءَ جو شڪار هئاسين ته اهڙي ڏينهن ۾ ماما اسانکي پناهه ڏني هئي. ماما جو هڪ بخاري دوست هو جنهن کي هرڪو ”گاڙهو ڪافر“ سڏيندو هو. ساڻس منهنجي واقفيت هڪ ڪارخاني ۾ ڪم ڪرڻ دوران ڪميونسٽ پارٽيءَ سان ويجهڙاڻپ ٿيڻ دوران ٿي. تن ڏينهن ۾ آئون پارٽيءَ جي هفتيوار اخبار ”نياز مانا“ هر آچر ڏينهن وڪرو ڪندو هئس. اها اخبار سينڊ هرست روڊ تان شائع ٿيندي هئي. پارٽيءَ جي هڪ مقامي آفيس مستان تلاءُ ۾ پڻ هئي جتي پارٽيءَ جي اخبار پهچندي هئي. سو اخبارون وڪڻندي منهنجي ساڻس ملاقات ٿي. اُتان جي بوهرين ۽ ميمڻن جو وهنوار هو ته صبح ساڻ هو ڪنهن کان به قرآن جي تلاوت ڪرائيندا هئا ۽ اهو بخاري پڻ اُتي قرآن پڙهي ايندو هو. هُن مونکي جڏهن پارٽيءَ جي اخبار وڪرو ڪندي ڏٺو ته مون بابت ڪيتريون ئي ڳالهيون پڇيائين ۽ ان ريت اسانجي پاڻ ۾ ڏيڻ ويٺ ٿي وئي. ماما جوانهن بخارا واسين ۾ گهڻو اٿڻ ويهڻ هو. وچ ايشيا تڙيل انهن ماڻهن جو ڪٿ ٿيندو هو جنهن ۾ اسانجو مامو پڻ اڪثر ويندو هو. منجهن هڪجهڙاڻپ واري ڳالهه ترڪي ٻولي ۽ ترڪيءَ بابت ڳالهه ٻولهه هئي.

اسانجي والد ۽ والده جي وهان جو پسمنظر اهو هو ته بمبئي جي هر پاڙي ۾ هڪ مسجد هوندي هئي، جن ۾ ٻه قبرون هونديون هيون جن تي هر سال عرس ٿيندو هو. اهڙي ئي هڪ مسجد ۾ اسانجو والد نماز پڙهڻ ويندو هو. اها مسجد شافعي مسلڪ جي هئي جڏهن ته اسانجي والد جو تعلق حنفي مسلڪ سان هو پر تن ڏينهن ۾ بمبئي فرقيوار ڏڦير کان آجي هئي. مسجد جو پيش امام اسان جو ماسٽر هو جنهن سان والد صاحب جي چڱي ڏيڻ ويٺ هئي سو هن اهو سنگ چڪرايو. اسانجي والد جون اڳيئي ٻه

شاديون ٿي چڪيون هيون. ٻئي گهرواريءَ جا به پٽ اسان سان گڏ رهيا جن جو اسانجي زندگين تي وڏو اثر رهيو آهي. اهو وهان ائين هوجو به ڌار ڌار ڪٽنب هئا ۽ والد جيڪو راج برادريءَ جو وڏو هو ۽ وٽس هرڪو پنهنجا مسئلا کڻي ايندو هو پر منجهائن ڪنهن به اسانجي والده سان ڪو ناتو نه رکيو. والد جي مرتئي کانپوءِ جڏهن اسانکي گهران تڙيو ويو ته هـ پڦيءَ کانسواءِ ڪوبه اسان ڏانهن نه لڙيو.

اسانجو والد اسان سمورن ڀائرن ۽ پيئرن جي تعلقن تي ڌيان ڌريندو هو. وڏو ڀاءُ جنهن جي ذريعي اسان سڀني کي بي گهر ڪيو ويو اسانجي برادريءَ جو آلي ڪار بڻيو. انهيءَ ڀاءُ جو وهان ٿي چڪو هو ۽ والد جي مرتئي کانپوءِ ڪٽنب ڀاتين ۽ سندس ساهرن مٿس زور ڀريو ته هو اسان کي گهران تڙي ڪڍي نه ته سندس زندگي عذاب بڻجي ويندي وڏي ڀاءُ فطري لحاظ کان چڱو ماڻهو هو پڇاڙيءَ تائين اسانجي گهر ايندو ويندو رهيو. مونکي هن نظريي ويجهو آڻڻ ۾ پڻ سندس ڪردار آهي. والد منهنجي وڏي پيڻ، ڀاءُ ۽ مونکي انجمن اسلام هاءِ اسڪول ۾ داخل ڪرايو جنهن جو بمبئي ۾ هڪ وڏو نيٽورڪ هو. منهنجو وڏو ڀاءُ پاڪستان جي تحريڪ ۾ پڻ اڳڀرو هو. هو ويهن ٻاويهن ورهين جي ڄمار ۾ قائداعظم نيشنل گارڊ جي دستي ۾ شامل هو جنهن سان گڏ پاڪستان ٺهراءَ جي موقعي تي لاهور پڻ آيو هو. وڏي ڀاءُ چڱي تعليم پرائي پر والد جي مرتئي کانپوءِ اسان باقين جي تعليم ۾ رخنو پيو. اسانجي گهران نڪرڻ کانپوءِ اسانجا مائٽلا ڀائر وڌيڪ ڏکين حالتن ۾ هئا. والد جي مرتئي کانپوءِ اسانجي والده اسانکي سمجهايو ته جيڪڏهن چڱي زندگي گذارڻي آهي ته محنت مزوري ڪرڻي پوندي نه ته يتيم خاني ۾ گهارڻو پوندو. اسانجي پيڻ پڻ مئٽرڪ ڪري ورتو هو وٽس ڊرائنگ ۾ ڊپلوما پڻ هئي. کيس سرڪاري نوڪريءَ جي آڇ آئي پر امان انجي اجازت نه ڏني. بمبئي جي مسلمانن ۾ جيئن ته تعليم پرائڻ جو لاڙو گهٽ هو انڪري هر پڙهيل ڳڙهيل کي نوڪري آڇي ويندي هئي. مون وٽ به انجمن هاءِ اسڪول جو سرٽيفڪيٽ هو.

والد جي وفات کانپوءِ جڏهن اسان جو ڪوئڪاٽو نه هو ۽ اسين پنهنجي مامي وٽ بمبئي ۾ رهندا هئاسين ته حيدرآباد دڪن ۾ رهندڙ اسانجي ماميءَ اسانکي پاڻ وٽ رهائڻ جي آڇ ڪئي. سندس مڙس اُتي هڪ مسجد جو پيش امام هو. ماميءَ چئيءَ ۾ لکيو هو ته هتي ٻنيون ٻارا آهن تنهنڪري هيڏانهن لڏي اچو سو 1943 ۾ اسين پنهنجي والده سوڌو حيدرآباد دڪن وٽاسين پر اُتي مشڪل سان ڪي به مهينا ئي رهي سگهياسين جو اسانکي بمبئي موٽي اچڻو پيو. انهن ٻن مهينن واري عرصي دوران هڪ مرحلو اهڙو به آيو جو اسانجي ماسٽر اسان کي حيدرآباد کان ٿورڙي فاصلي تي سورونگر جي هڪ يتيم خاني ۾ داخل ڪرايو جيڪو انتظامي لحاظ کان ته ڀلو هو پر آئون ٻن ٽن ڏينهن اندر ئي پنهنجي ڀائرن سان گڏ ڀڄي نڪتس. تڏهن ٻه ڪري ڇڏيم ته ڪجهه به ٿي پوي محنت مزوري ڪندس پر حيدرآباد ۾ نه رهندس، سو اسين ٻيهر بمبئي موٽي آياسين.

بمبئي ۾ والده هڪ ڪمرو مسواڙ تي ورتو هو جنهن ۾ اسين ڪم ڪار ڪندي رهڻ لڳاسين. اسانجي والده پڻ گهر تي رهندي محنت مزوري ڪندي هئي ۽ ان ريت اسان سڀني گهر جي خرچ پڪي جو بار کنيو. آئون ٻارهن تيرهن ورهين جي ڄمار ۾ پنج آنا روز تي ڪارخاني ۾ ڪمائڻ لڳس. والده کي سلھه جي بيماري ٿي پئي ۽ هو 6 جنوري 1950 تي گذاري وئي. والد جي وفات کانپوءِ هو ئي اسانجي ذهني، سماجي، سياسي ۽ ادبي پالنا ڪندي رهي.

ان کان اڳ جنهن ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هئس، تنهن جي هڪ واڍي ڪشور ڪمار جو تعلق آريا سماج سان هو. هن منهنجي ذهني تربيت ۾ وڏو هٿ وٺايو. مونکي پنهنجي والده طرفان ڪاروباري سونپ ۽ والده طرفان اخلاقي پختگي حاصل هئي. پنهنجي والده جي مرتئي کانپوءِ اسانکي ٻي واهرو ڇڏڻ دوران اسان مٿن مائٽن، مذهب ۽ دنيا کي انتهائي ويجهڙائي کان ڏٺو هو. ڪشور ڪمار وٽن آريا ورت اخبار ايندي هئي.

مونڪي شروعات کان ئي سياست ۾ دلچسپي هئي. اتي خلافت نالي هڪ اخبار پڻ ايندي هئي جيڪا آئون روزانو پڻسا بچائي خريد ڪندو هئس ڪشور ڪمار مونڪي آريا ورت پڙهڻ ڏيندو هو جڏهن ته آئون ڪيس خلافت جون خبرون ٻڌائيندو هئس پوءِ اسين ٻئي خبرن تي ٽيڪاڻپڻي ڪندا هئاسين. ڪشور ڪمار جي ڪري ئي مون ۾ فلمن لاءِ چاهه پئدا ٿيو. هو اسان کي سماجي فلمن بابت ڄاڻ ڏيندو هو جن مان خواجا غلام عباس جي فلمن منهنجي ذهني تربيت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. عالمي ۽ ترقي پسند نظرين بابت انهن فلمن مان گهڻو ڪجهه پرايم. ترقي پسند سوچ ۽ ادب جي واڌ ويجهه ۾ علمي ۽ نظرياتي ٻنهي حوالن سان انهن جو وڏو ڪردار رهيو آهي.

اسان جي وڏي ڀاءُ امين محمود جيڪو مائيلو هو ۽ جنهن اسان کي گهران تڙيو هو. سان ان هوندي به منهنجي اڪير هئي. والد جي وفات کانپوءِ اسين سمورا ڀائر ۽ پينرون محنت مزوري ڪرڻ لڳا هئاسين پر ان هوندي به راشن جي پورتن نه هئڻ سبب ٻه ويلا ماني ڪاڻڻ به ڏکيو هو. اهو مهاڀاري لڙائيءَ جو دور هو. والد جي وفات جي ٻن سالن کانپوءِ وڏو ڀاءُ اوڏي مهل مونسان مليو جڏهن سندس صورتحال خراب هئي ۽ مونڪي پاڻ سان گهر وٺي وڃڻ لاءِ چيائين. والده ڪيس ڏسي ڪاوڙجي پئي پر سندس روئداد ٻڌي اسين سمورا ڏکوئجي وياسين ته مٿن مائتن سندس پوکڻي جو فائدو وٺندي سندس سموري ملڪيت ٽهائي ورتي هئي ۽ ڪيس گهران تڙي ڇڏيو هو ان ڪري ئي مجبوريءَ وچان هو اسانوت آيو هو. حالتون اتي وڃي پهتيون جو والده پنهنجي مڙس جي حياتيءَ ۾ پنهنجي ڌيئرن لاءِ جيڪو ڏاج جمع ڪيو هو سر به وڌن ڀائرن کي وڪڻڻو پيو ته جيئن پيٽ گذر ڪري سگهجي.

1946 ۾ سامونڊي فوج جي سپاهين جي بغاوت جو مونڪي ڪشور ڪمار ئي ٻڌيو هو ته فورتن جي علائقي ۾ بيلر ڊيپئر تي سامونڊي جهاز مان فائرنگ ڪئي وئي آهي. آئون به ڪيس حال احوال ڏيندو رهندو هئس.

انگريزن جي هڪ هڪ ٽرڪ ۾ ويهارو کن سپاهي ايندا هئا ۽ واريءَ جون بوريون پکيڙي انهن جي اوت مان فائرنگ ڪندا هئا. ايندڙ ڏينهن بمبئيءَ جو سڄو شهر بند ٿي ويو ۽ ڏکيڻ شروع ٿي ويا. انگريز هر گهٽي هر پاڙي ۽ هر چونڪ تي فائرنگ ڪرڻ لڳا. بمبئي ۾ دهشت چاٽيل هئي. ٽي ڏينهن اهڙي صورتحال برقرار رهي. اسين به ٽن ڏينهن کانپوءِ پنهنجي ڪارخاني وياسين. ان ڪارخاني سان لڳولڳ انگريزن جو هڪ ڊيسي شراب خانو هو. جنهن جي ٻاهران گذريل ويهن پنجويهن سالن کان اتي ٿانڪو غريب انگريز اچي بيهندا هئا ته من ڪو ڪين بچيل ماني ڳيو ڏئي وڃي. ٽن ڏينهن کانپوءِ اُتي وڃڻ تي پتو لڳو ته انهن سمورن کي پلانڊ طور قتل ڪيو ويو آهي ڇاڪاڻ جو جڏهن بغاوت ڦٽي ته هر پاسي جاني ۽ مالي نقصان ٿيو. غريب ۽ شاهوڪار سڀ ماري پئي ويا. اسانجو ڪارخانو پڻ انگريزن جو هو.

1946 ۾ جڏهن آئون هڪ ڪارخاني ۾ ملازم هئس ته اُن وقت اڪثر ڀنڊي بازار مان شائع ٿيندڙ هڪ اخبار ”شاهد“ هٿن ۾ کڻي نڪرندا هئاسين. اخبار جي آفيس ۾ ڪاٻي ڌر وارن جو هشام هوندو هو جن ۾ مهدي ط-انصاري زين العابدين ۽ علي خان شامل هئا. تن کان اخبار حاصل ڪري نڪرندا هئاسين. نيوي بغاوت جي ٻئي ڏينهن منجهائن ڪنهن هڪ مونڪان پڇيو ته آئون پڙهي سگهان ٿو سو کيس ڪجهه پڙهي ٻڌايم ته منهنجي ذوق جو ڪاٿو لڳائي مونکي مون پوري جي ”شاهد مزدور لائبرريءَ“ جو ڏس ڏنائين. تڏهن کان ان لائبرريءَ مان ڪتاب حاصل ڪري پڙهڻ شروع ڪيم. انهيءَ لائبرريءَ ۾ وڏي پاءَ سان گڏيس. هو ترقي پسند تنظيم سان لاڳاپيل هو ۽ مونکي لائبرري ۾ ڏسي گڏجائيءَ ۾ هلڻ جي نيند ڏنائين. مستان تلاءَ ۾ انهيءَ تنظيم جي آفيس ”حلقه احباب“ ۽ ”شو ورڪر يونين“ جي نالي تي هو جيڪو پارٽيءَ جي چئن پنجن نوجوانن تي ٻڌل ڍانچو هو. مستان تلاءَ تي ٿيندڙ سندس گڏجائين ۾ عارف جلال، ظهير حيدرآبادي، افسر رضا، يوسف

منان ۽ چار پنج پيا پڙهيل ڳڙهيل فرد ايندا هئا. منجهن شعر شاعري ۽
ترقي پسند ادب تي خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي هئي. اهي گڏجاڻيون
شروعات ۾ ته ستن اٺن ڇئن جون هونديون هيون پر اڳتي هلي اهي
پنجاهه ڇئن کان به وڌي ويون.

جهازين واري بغاوت جي ٻئي ڏينهن جڏهن بمبئي ۾ هاهاڪار متل
هئي ته مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جا اڳواڻ ان کان پنهنجي لاتعلقيءَ جو
اظهار ڪري رهيا هئا. ڪميونسٽ پارٽي انجي ڏٺي ٿي. سموري بمبئيءَ
۾ ڳاڙها جهنڊا ڦٽڪايا ويا. ايندڙ ڏينهن ڪميونسٽ پارٽي جا ڪارڪن
پنڊي بازار ۾ پنهنجي اخبار وڪرو ڪري رهيا هئا. مون کائڻ اخبار
خريد ڪئي ۽ ان ريت ساڻن تعلق پيدا ٿيو ۽ ڪميونسٽن سان منهنجي
عملي وابستگيءَ جي شروعات ٿي.

انجمن ترقي پسند مصنفين سان تعارف ۽ هندستان جي ورهاڱي جا واقعا

سوال: انجمن ترقي پسند مصنفين ۾ اچڻ ڪهڙي ريت ٿيو ۽ انجون سرگرميون ڪهڙيون هيون؟

جواب: جڏهن پارٽي آفيس ۽ شاهد مزدور لائبرري پهتس ته اُتان ئي مدن پوري ۽ مستان تلاءُ پهتس جتي پارٽي شاخ جي آفيس هئي. اُتي پارٽي ڪارڪنن جو هڪ تنظيمي ڍانچو هو جنهن ۾ شو ورڪر يونين ۽ ڪجهه ٻيا نوجوان هئا. جڏهن ته ڪجهه نوجوان ”بزم احباب“ سان هئا جتي پڻ منهنجو اچڻ وڃڻ هو. منهنجي پاءُ امين محمود جي ادب ۾ دلچسپي هئي ۽ هو اڪثر مشاعرن ۾ شرڪت ڪندو هو. سندس ڪري مون به اوڏانهن وڃڻ شروع ڪيو. مونکي انهن ويهڪن ۾ ايندو ويندو ڏسي پاءُ مونکي همٿايو ۽ پوءِ مونکي انجمن ترقي پسند مصنفين جي گڏجاڻيءَ ۾ پڻ وٺي ويو. مستان تلاءُ ۾ حلقه بزم احباب جي هفتيوار گڏجاڻيءَ ۾ يوسف منان، ظهير حيدرآبادي، عارف جلالِي ۽ ٻيا به ڪيترائي شريڪ ٿي ڪهاڻيون ۽ شاعري پڙهندا هئا. انجمن جي گڏجاڻين ۾ شرڪت کانپوءِ آئون پورهيت تحريڪن ۽ يونين سان لاڳاپجي ويس. انڊين پبلز ٿيئر ۽ انجمن ترقي پسند مصنفين ٻنهي جو ديودر حال ۾ ٿاڪ هو. 1948 ۾ جڏهن سجاد ظهير پاڪستان آيو ته انجمن سندس اثر هيٺ هئي.

جنهن جون هفتيوار گڏجاڻيون ٿينديون هيون. بي ٽي رندوي واري ڪانفرنس جو سمورو تنظيمي ڍانچو پڻ انجي اثر هيٺ هو. انڊين پيپلز ٽيٽر ۾ حبيب تنوير سرگرم هو. هن کانسواءِ مغني هو جيڪو اتان رسالو "اردو ڊائجسٽ" ڪڍندو هو. دنيا پاتڪ، اڇلا سچديو ۽ ٻيون اداڪارائون پڻ ان ۾ سرگرم هيون. انڊين پيپلز ٽيٽر ۾ راڳين جو هڪ جتو پڻ شامل هو جن ۾ شيلندر جيڪو اڳتي هلي فلمي شاعر طور مشهور ٿيو ۽ هڪ مرهٽو مسلمان شاعر ۽ سنگيتڪار امر شيخ پڻ شامل هئا. انهيءَ جڳهه تي اسين سڀئي شامل هئاسين. منهنجي شروعاتي ذهني پالنا انڊين پيپلز ٽيٽر ۽ انجمن ترقي پسند مصنفين جي اثر هيٺ ٿي آهي. استان تلاءِ واري هفتيوار گڏجاڻيءَ ۾ ڪجهه مقامي ڪارڪن شاعر پڻ شريڪ ٿيندا هئا جن جي شاعري ۽ ٻيون لکڻيون پتين تي چنبرڙيون وينديون هيون. ادب ۽ سياست ۾ دلچسپي رکندڙ اهي پڙهندا هئا. منجهائن مسعود صديقي ۽ سندس ڀاءُ عزيز خلش جعفري صحافت ڪندا هئا ۽ انقلاب اخبار ۾ سندن لکڻيون شائع ٿينديون هيون. پت واري انهيءَ اخبار ۾ مون به لکڻ شروع ڪيو. انڊين پيپلز ٽيٽر جا ٽي ناٽڪ مون کي ياد آهن.

- 1947 واري آزاديءَ تي بلراج ماهنيءَ جيڪو اڳتي هلي هندستاني فلم انڊسٽريءَ جو وڏو نالو بڻيو جو ناٽڪ "جادو کي ڪرسي" جنهن تي بمبئي حڪومت پابندي مڙهي ۽ جيڪو پوءِ مختلف پورهيت ڪاچن ۾ پيش ڪيو ويو.
- حبيب تنوير سوويت شاعر مايوڪو وسڪيءَ جي نظمن تي "سورج مير ۽ آگن ۾" شاندار ريت پيش ڪيو هو.
- انڪانسواءِ هڪ ناٽڪ منشي يريم چند جو هو "شُرڇ ڪ" ڪلاڙي جيڪو حبيب تنوير پيش ڪيو هو ۽ جنهن ۾ وينا ياتڪ، اڇلا سچديو مغني ۽ حبيب تنوير پڻ ڪردار ادا ڪيو هو. ناٽڪ جي پڄاڻيءَ تي انشا دهلويءَ جو هيٺيون غزل

انتھائی دردناڪ طرز تي ڳايو ويو هو جنهن جو اثر اڄ ڏينهن
تائين منهنجي حواسن تي آهي:

ڪر بانده ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
بہت آڱر آڱر ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
نہ چھيڙ اے ڪٿي ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
تجہ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
ڪٿي ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
غرض روپيٽ ڪر ان سڄي ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
ڪٿي ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ
غيت ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ ٻڙ

هيءَ شاعري جڏهن پڙهي پئي وئي ته اسٽيج جو ڏيک اهو هو جو
انگريز فوج علائقي ۾ داخل پئي ٿي ۽ نواب شترنج جي بازيءَ تي
ياڻ ۾ وڙهي اڌ مٽا پئي ٿيا.

انجمن ترقي پسند مصنفين جي لڳ ڀڳ سمورين گڏجاڻين ۾
شرڪت ڪيم ۽ ان دوران مستان تلاءَ واري يت جي اخبار لاءِ لکڻ
پڻ شروع ڪيم. ان دوران انجمن جي هڪ گڏجاڻي ۾ پنهنجي
ڪهاڻي پڙهيم جنهن جو سرو هو يت ”ڏياريءَ وارو ڏڻ“. انهيءَ
گڏجاڻيءَ ۾ مجروح، جعفري ۽ محمد مهدي پڻ موجود هئا. انهيءَ
گڏجاڻيءَ جي رپورٽ انجمن جي تڏهونڪي رسالي ”علم و
دانش“ ۾ ”نيا پرچم“ ۾ پڻ شائع ٿي هئي. ڪهاڻيءَ تي مونڪي تمام
گهڻو ساراهيو ويو ۽ علي سردار جعفريءَ ته مونڪي پنهنجي آفيس
اچڻ جي نيند ڏني. سندميا امين مونڪي بمبئي جي علائقي فورٽ
ولبي ويو جتي ترقي پسند ڪتابن جي آفيس هئي ۽ جنهن جي
پبلشنگ هائوس جي انتظاميا ۾ علي سردار جعفري پڻ شامل هو.

سوال: پارٽيءَ سان لاڳاپو ٿيڻ کانپوءِ اوهان ڪهڙا ڪتاب پڙهيا؟
 جواب: پارٽي جي ويجهو ٿيڻ کانپوءِ ٻن سالن 1946 کان 1948 تائين
 باقاعدي اسٽڊي سرڪل ۾ شريڪ ٿيندو رهيس. ان وقت منهنجي
 تعليم سيڪنڊريءَ تائين، مئٽرڪ جو امتحان نه ڏئي سگهيو
 هئس. مون پنهنجو سمورو سياسي، سماجي شعور ۽ دنيا بابت
 ادراڪ پارٽيءَ ۾ اچڻ کانپوءِ انهن ڪتابن مان ئي پرايو. شروعاتي
 علم ۾ پرايم ته انسان جي ارتقا ۽ دنيا ۽ معاشي جي ارتقا ڪيئن
 ٿي؟ انهيءَ مقصد واسطي اسٽڊي سرڪل ۾ رکيل شروعاتي
 ڪتابن ۾ رضا سجاد ظهير جا ڪتاب ”انسان جو
 عروج“ ۽ ”سماج جي ارتقا“، باري عليگ جو ڪتاب ”ڪمپني
 ڪي حڪومت“ ۽ رجني يام دت جو ڪتاب ”انڊيا ٽوڊي“ شامل
 هئا، جيڪي پڙهياسين. انڪانسواءِ منشي پريم چند جي ڪتابن
 سميت ڏيهي ۽ يورپي ادب جا ڪتاب پڻ شامل هئا جن تي پڙهڻ
 کانپوءِ باقاعدي بحث مباحثو ٿيندو هو ته معاشرو ڪيئن اُسريو
 انسان ڪيئن وجود ۾ آيو ۽ رياستون ڪيئن قائم ٿيون. اسانجي
 ڪورس ۾ هيرالڊ لاسڪيءَ جو ڪتاب ”فاشزم“ پڻ شامل هو
 جيڪو وهٽلر ۽ ٻين مهياياري لڙائي بابت هو. انهيءَ دوران
 ڪتابچي جي صورت ۾ بي ٽي رندوي جو ”معاشي گهوتالو ۽ انجو
 حل“ ۽ ”انقلاب جي حڪمت عملي ۽ انجو طريقو ڪار“ به پڙهيم.
 چيني انقلاب کان اڳ جاپاني تشدد ۽ رتوچاڻ تي آمريڪي
 ليڪڪ پرل ايس بڪ جي ڪتاب Good Earth جو ترجمو ”ڌرتي
 ماما“ جي سري هيٺ شائع ٿيو. جاپاني حملي ۽ چيني گهرو لڙائي
 جي پسمنظر ۾ لکيل، انهيءَ ڪتاب تي اڳتي هلي هڪ فلم پڻ
 ٺهي. انڪانسواءِ جو ڪيس فيوچرڪ جو ڪتاب ”پهاني ڪي سائے
 میں“ پڻ پڙهيو سين.

اڄوڪي دور ۾ ڪنهن به سياسي پارٽيءَ ۾ اهو نظر نٿو اچي ته
 پنهنجي ڪارڪنن کي اهو ڪجهه پڙهايو ويندو هجي جيڪو

اسان پنهنجي اوائلي دور ۾ پڙهيو. اڳوڻي دور ۾ ڪافي ڌر جي يارئين جي ڪارڪنن تي سياسي يورهيو ڪيو ويندو هو ۽ سندن ذهني يالنا ڪئي ويندي هئي. ماڻهن جي اها ڳالهه ٻنهي غلط آهي ته يارتيءَ ۾ اچڻ کانپوءِ ڪارڪنن کي ڪفر جي دڳ تي لاٿو وڃي ٿو. ٻنهي غلط آهي. ڪين رڳو ايترو ئي چونڊس ته منهنجي ذهن تي علم جا سمورا دريا ڪنڊون يا سا يارتيءَ ۾ اچڻ کانپوءِ ئي ڪليا جو هنن مون کي ادب ۽ معاشري کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ تي هر ڪاٻو سندن سنگت ۾ ئي انساني نفسيات جي جان ڀروڙيم.

علي سردار جعفريءَ مون کي پڙهڻ لاءِ ملڪ راج آندو جو ڪتاب ”قلى“، خواجا احمد عباس جو ”زعفران ڪي پھول“ منشي پريم چند جو ”زادِ راه“ ڏنا. اتي ڪتب پبلشر جو شائع ڪيل سعادت منٿو جو ڪتاب ”چغد“ پڻ موجود هو. اهو گهرڻ تي سردار جعفريءَ مون کي اهو پوءِ پڙهڻ جي صلاح ڏني. علي سردار جعفري سدائين منٿو تي تنقيد ڪندو رهندو. ياد اٿم ته ڏڦيرن ۽ فسادن دوران جيڪي ڪتاب مون کي پڙهڻ لاءِ ڏنا ويا تن ۾ ڪرشن چند جو ”هم و حش هيں“، رام آندو ساگر جو ”اور انسان مرگيا“ ۽ منٿو جو ”يا هاشي“ شامل هئا.

منٿو جي ”يا هاشي“ تي علي سردار جعفريءَ جو تبصرو هو ته منٿو کي فسادن جي پوائنٽي دور ۾ پڻ مزاح جا پور پيا آهن. انجمن جي گڏجاڻين ۾ پاڪستان ۾ لڪجنڊر ڪهاڻيون پڻ پڙهيون وينديون ويون، انهن مان هڪ منٿو جي ”سرڪڙون ڪي پڇي“ پڻ هئي، جنهن ۾ قتل جو هڪ پوائنٽو ڏيک پيش ڪيو ويو هو. جعفريءَ ان تي پڻ چيو هوندو. تن ڏينهن ۾ پنهنجو گهڻو ٿڌو وقت هر قسم جا ڪتاب پڙهڻ ۾ گذاريندو هئس.

نفسيات بابت اسان کي سمجهايو ويندو هو ته نفسيات ۾ انفراديت کي واضح ڪيو ويندو آهي ۽ اها امريڪي چال آهي ته سماجي رد انقلاب لاءِ انفراديت کي آڏو آڻجي ۽ اجتماعيت کان پري ڇڏي.

ٽجي. ڪرشن چندر انجمن جي هڪ گڏجاڻي ۾ ”امريڪي ڪوڙهه“ جي سرد هيٺ هڪ خادو پڻ پڙهيو هو جنهن ۾ هن نفسيات جي انهن نظرين کي ننڍيو هو جن جو چوڻ هو ته اجتماعيت انسان جي شخصيت ۽ ذهني صلاحيتن کي ٺورڙيو ڇڏي انڪانسواءِ تن ڏينهن ۾ باري عليگ جو ڪتاب ”ڪمپني کي حڪومت“، اجني پام دت جو ”نئون هندستان“، ڪلپنا دت جو ”ڇٽ گاڙس ڪي انقلابي“ ۽ مارڪس جي تعليم بابت ڪتابن جو اڀياس پڻ ڪيم. انهيءَ دوران شاهد لائبرريءَ جو روزانو ڦيرو ڪندو هئس.

سوال: ننڍي کنڊ جي ورهاڱي دوران اوهانجي اکين آڏو ڪهڙا واقعا پيش آيا؟
جواب: 1946 ۾ سامونڊي فوج ۾ بغاوت ٿي جنهن ۾ عام هندو ۽ مسلمان سڀئي شريڪ هئا ۽ اها انگريزن خلاف تحريڪ ۽ فسادن جي ڄڻ ته شروعات هئي. بيلر ڊپيئر واري علائقي ۾ جتي سامونڊي فوج جا جهاز بيٺل هئا، انگريز هندستاني سپاهين تي پنهنجي جهازن مان فائرنگ ڪري رهيا هئا، اهو منظر نامو پنهنجي اکين سان ڏٺو هو. ايندڙ ڏينهن کان سخت احتجاج شروع ٿي ويو ماڻهو انگريز فوج سان ٽڪراءُ ۾ پئي آيا، باغي عوام جو ڄڻ سمنڊ اُٿلي پيو هو روڊ رستن تي. ڪابه عمارت محفوظ نه هئي. پوليس چوڪين ۽ ريلوي اسٽيشن کي باهه ڏني وئي، ڪوبه پاڙو اوڙو انهيءَ بغاوت کان بچيل نه هو. هر پاسي رتو ڇاڙ ۽ لاش هئا. ڪو هزارين ماڻهو مارجي ويا.

مون انگريزن خلاف هندن ۽ مسلمانن کي گڏجي وڙهندي ڏٺو. اهو منظر اڄ به منهنجي ذهن تي پهرين ڏينهن وانگر چٽو آهي. انجي ڪجهه ڏينهن کانپوءِ سڄي بمبئي ۾ ڳاڙها جهنڊا ڦڙڪي رهيا هئا. ڪميونسٽ پارٽيءَ وڏي واڪ اعلان ڪيو هو ته هو ان تحريڪ جي پٺڀرائي ڪن ٿا ۽ ان ۾ شريڪ آهن جڏهن ته ڪانگريس ۽ مسلم ليگ اڳواڻ جتي ڪٿي تقرير ڪندي چئي رهيا هئا ته سندن ان سان ڪو واسطو ناهي. انجي ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هندو مسلم ڏٿير شروع ٿيا ۽ سول نافرمانِي ٿيڻ لڳي.

منهنجا بزرگ، همدم ۽ دم ساز

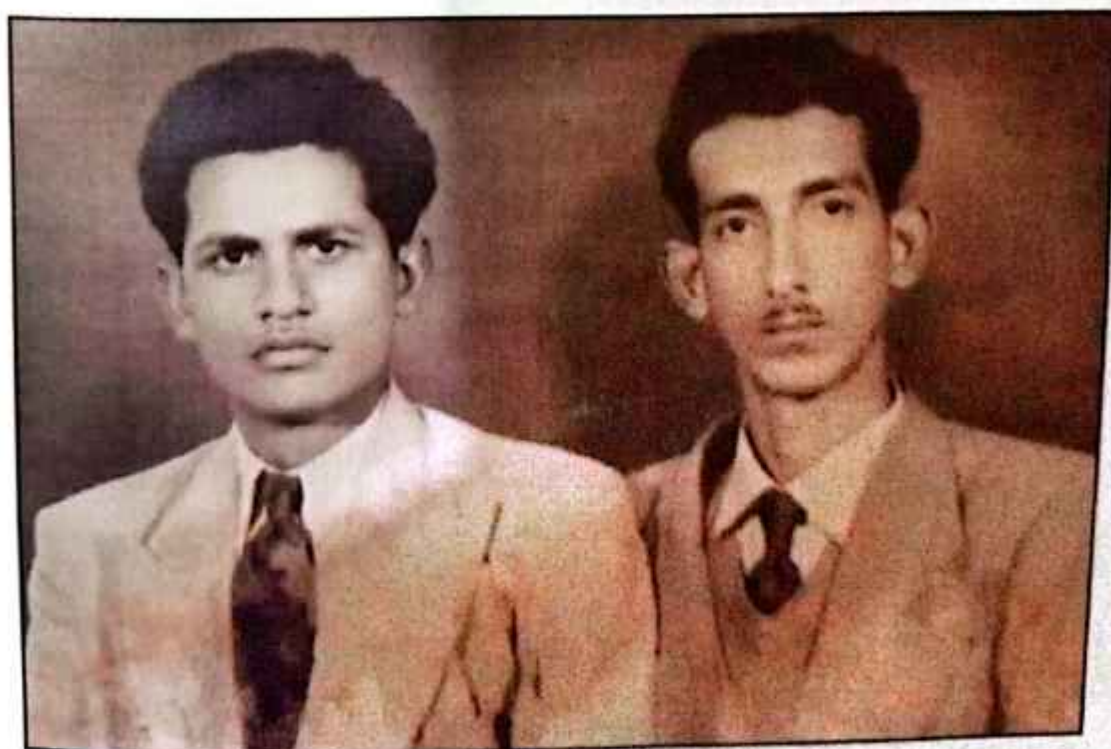
رشاد محمود جي والده
پهرين جنوري 1950ع وفات کان ڇهه ڏينهن اڳ جي تصوير

رشاد محمود وڏي پيڻ رقيه عائش سان گڏ
رقيه عائش افسانہ نگار هئي، جنهن جا افسانا بمبئي جي
رسالن 'ڪهڪشان' ۽ 'آجالا' ۾ ڇپجندا رهيا.

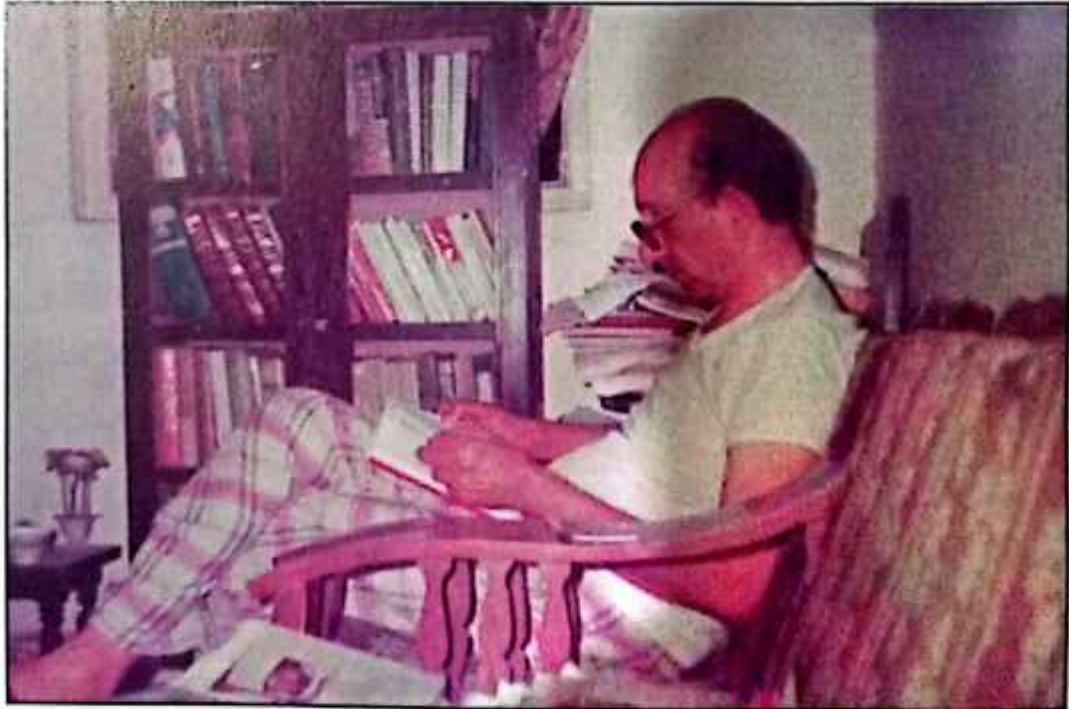
رشاد محمد پنهنجي بيگم رشیده سان گڏ، 5 فيبروري 1956ع

1987ع، لاهور ۾ رهڻ واري زماني جي تصوير

رشاد محمود جو وڏو پيءُ امين محمود

رشاد محمود مطالعو ڪندي

ڊاڪٽر اعزاز نذير سان گڏ
پٽ محمد نادر جي شادي جي موقعي تي

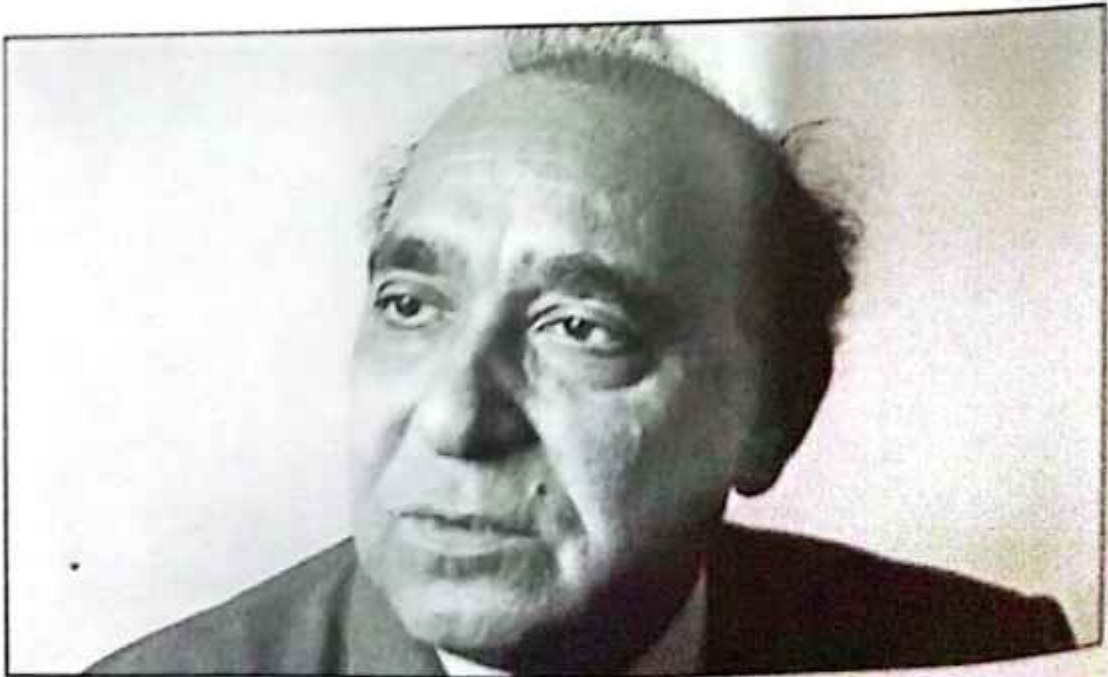

رشاد محمود پنهنجي پٽ ناظر محمود سان

ٻوٽو سڳو ٿو اهي ڪارواڻن ۾ مل ٿا
 ٻوٽن ۾ ڪو به ڪرا سگهين ٿا
 اهي عظيم شخصيتون جن کي ڏسون ٻه جن جي صحبت مان
 فرياد ٿيڻ جو مون کي اعزاز حاصل ٿيو

علي سردار جعفري

ڪرشن چندر

کینی اعظمی

خواجہ احمد عباس

مجروح سلطان پوري

احمد نديم قاسمي

جهازين جي معاوضي جي نتيجي ۾ ٻنڌا ٿيل هندو مسلم ايڪتا کي
هندو مسلمان ٽڪراءَ ۾ تبديل ڪيو ويو جنهن جو سڌ مسلم
لڳ ڏٺو هو.

مسلم لڳ جي ٻڙهه ٻنڌي بازار جي چونڪ تي محفل خدام چشتيه
نالي هڪ ادارو هو جتان مسلم ليگي ڪارڪنن ۽ ڏڦيرين کي
پڙڪايو ٿي ويو. اصل ۾ منهنجو ڀاءُ مسلم نيشنل گارڊ ۾ هو ۽ هو
عبدالرحمان دهلويءَ سان گڏ، جيڪو انتهائي پڙهيل ڳڙهيل هو
قائداعظم جي گهر ويو هو ۽ سندس سيڪريٽري نوجوانن جي ڳالهه
ٻڌي قائد کي جان ڏيڻ ويو ۽ موٽي اچي چيائين ته نوجوانن کي
واپس اُماڻيو. جڏهن به سندن گهرج پئي ته گهرائي وٺنداسين ۽
جيڪي ڪجهه ٿئي پيو تنهن ۾ مداخلت نه ڪئي وڃي، مطلب ته
ڏڦيرن کي هٿ ڏيڻ ۾ سرڪاري ۽ سياسي تنظيمن جو پڻ هٿ هو.

فسادي ٽولا ان ۾ ملوث هئا ۽ هو هندن جي پاڙي جا پڻ رهواسي
هئا. واهين کان بمبئي ۾ گڏ رهندڙن کي انجو تصور به نه هو. اهڙي
صورتحال کي ڏسندي سياست سان منهنجي ڏيٽ ويٺ ڪم آڻي
۽ آئون ڪاٻي ڌر سان سلهاڙجي ويس. منهنجي ڪم ڪار واري
هنڌ تي پڻ هندو مسلمان ۽ عيسائي پاڻ ۾ گڏجي سڏجي رهندا
هئا پر ڪجهه ڏينهن جي ڏڦيرن کين ڪٿو ڪٿو ڪري ڇڏيو.
انجو ردعمل اهو ٿيو جو مون کي ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان ڌڪار
ٿي پئي ۽ انجي نتيجي ۾ آيل جاگرافيائي تبديليءَ کي اڃان
تائين تسليم نه ڪري سگهيو آهيان ته ڪوان مان ننڍي کنڊ يا
معاشري تي ڪي مثبت اثر پوندا. 1947 ۾ بنگال ۽ پنجاب جي
ورهاڱي ۽ پوءِ 1971 ۾ بنگلاديش ٺهڻ مهل ٿيل رتوڇاڻ انسانيت
جي تذليل ۾ انتها ڪري ڇڏي.

سوال: فسادن/ڏڦيرن وارن ڏينهن دوران اوهانجا ذاتي تجربا ڇا هئا؟
جواب: 1946 وارن ڏڦيرن جي شروعات منهنجي پاڙي کان ٿي ۽ اسانجي
پاڙي ۾ اسماعيل يوسف پڻ رهندو هو جيڪو ڪراچي اچڻ کانپوءِ

بدماشيل ليبر يونين جو صدر بڻيو ۽ نيشنل ٿيٽر قائم ڪيائين. هو بزم علم و دانش جي بانين مان هڪ هو. اسانجي پاڙي ۾ مورچي بندي هئي ۽ ڏڦير سرداري سرپرستيءَ ۾ ٿيندا هئا يعني ايجنسيون ۽ پوليس ئي ڏڦير پڪيڙڻ ۾ ملوث هيون. ڏڦيرن جي ڏينهن ۾ آئون بمبئي ۾ هئس، جن دوران گهر کان ٻار نڪري هندين ۽ عيسائين سان گڏجي ڪم ڪندو هئس. ماڻهو اسان کي روڪيندا هئا ۽ اسانجي وڏڙن کي دانهن ڏيندا هئا ته توهانجو چوڪرو هندن جي علائقي ۾ ٿو وڃي. جنهن ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هئس سو عيسائين جو هو ۽ ڪارخاني جي هنگري واسي مينيجر مونکي ڪنهن ڪم ڪار واسطي ٻاهر موڪلڻ مهل ڳچيءَ ۾ صليب لتڪائڻ لاءِ ڏني هئي جيڪا پهري عيسائي بڻجي پيو گهمندو ڦرندو هئس. تنهن وقت نوجوان هئس ۽ بنان ڪنهن ڊپ ڊاءِ جي سائيڪل تي پيو شهر لتاڙيندو هئس.

هندو مسلم ملڪ، سماج جي انهيءَ ورهاڱي کي اڃان تائين ذهني طور قبول ڪري نه سگهيو آهيان. ياد اٿم ته ڏڦيرن جي پهرين ڏينهن به جڻا فائرنگ وگهي مارجي ويا هئا. سندس راشن سوڌو مسلمانن کاسائي پاڙي مان هڪ جلوس ڪڍيو هو جنهن ۾ ڪيترن ئي ماڻهن وٽ هٿيار پنهور پڻ هئا. قبرستان هندن جي پاڙي ۾ هو ۽ اوڏانهن ويندي جلوس وارا سامهون ايندڙ ڪيترن ئي ماڻهن کي چرين ۽ خنجرن سان زخمي ڪندا پئي ويا. آئون به ان جلوس ۾ هئس. پاڇ پوڻ تي آئون به اُتان پڇي نڪتس ۽ ڀرسان ئي موجود حبيب بينڪ، جنهن جو دروازو کليل هو ۾ گهڙي ويس جتان هٿو مٿو لڙڻ تي ٽن چئن ڪلاڪن کانپوءِ گارڊ مونکي ٻاهر ڪڍيو. اها سڄي صورتحال پنهنجي اکين سان ڏٺم جنهن ۾ بيگناهه ماڻهن کي ماريو پئي ويو ڏڦيرن ۽ ورهاڱي وقت پارٽي آفيس ويندو هئس ۽ اُتي ڪرشن چندر جو فسادن تي ڪهاڻين جو ڳڻڪو ”هم وحش ٿيں“ پڙهيم. انڪانسواءِ ”شاهد“ نالي رسالي جي

ايڊيٽر عادل رشيد جون "درند" جي سري هي لکيل ڪهاڻيون ۽ فسادن تي راءِمانند ساگر جونالو "اور انسان مرگيا" پڻ پڙهيم.

سوال: فسادن جي ڏينهن ۾ ڇا ڪڏهن فوج به آئي يا رڳو پوليس ئي ڪنٽرول ڪندي رهي؟

جواب: فسادن ۾ رڳو پوليس ئي هئي، فوج نه هئي. هڪ ئي اهڙو واقعو هو جنهن ۾ وڏي تعداد ۾ ماڻهو مارجي ويا هئا. 1946 واري بغاوت کانپوءِ، ٻه اڳوڻا فوجي ڪولابا ديوي روڊ تي سندن جي هڪ پاڙي ۾ فائرنگ ڪندي داخل ٿيا. هنن ڏوٻي تلاءُ سڏجندڙ آزاد ميدان چونڪ تائين ڪوڏيد ميل کن علائقي ۾ فائرنگ ڪئي جنهن ۾ ڏيڍ ٻه سئو ماڻهو مارجي ويا. فسادن ۾ اها ڳالهه بنهه واضح هئي ته اهي سرڪاري سرپرستيءَ ۾ ٿي رهيا هئا. انگريز حڪومت فرقيواريت کي هٿي ڏئي رهي هئي. انهيءَ دوران ترقي پسند تنظيم ۽ فردن جيڪي امن پسند ۽ سيڪولر هئا، پرپور ڪردار نڀايو. خواجا احمد عباس، بلراج ساهني، پرثوي راج، دليپ ڪمار سميت ڪيترن ئي فنڪارن، اديبن ۽ شاعرن جي سرواڻيءَ ۾ بمبئي جي فساد سٿيل علائقن ۾ امن مارچ ڪيو ويو جنهن کي عام ماڻهن انتهائي ساراهيو.

سوال: ان کانسواءِ اوهانجون ٻيون سرگرميون ڪهڙيون هيون؟

جواب: هر هفتي پارٽيءَ جي اخبار وڪڻڻ لازمي هو. مختلف ٽولا مختلف علائقن ۾ وڪري لاءِ نڪرندا هئا. ان ذريعي عوام سان ڳانڍاپو رهندو هو ۽ هنن تائين پنهنجي سوچ پهچائڻ ۾ مدد ملندي هئي. پارٽيءَ جي همدردن وٽان چنڊو به ملندو هو جيڪو مختلف سرگرميون ڪرڻ ۾ ڪتب آندو ويندو هو. اسانجي علائقي جي اخبار وڪرو ڪندڙ ٽولي ۾ شو ورڪرز يونين جو صدر بيوميرن، عبدالرحمان دهلوي، مسعود صديقي، افسر رضا، يوسف منان، سعيد رضا سعيد ۽ ڪيئي اعظمي شامل هئا. انڪانسواءِ گرنئي ڪاميٽي يونين جا علائقي ڪٽ ڪرڻ، انجا انتظام ۽ پورهيتن

جي رڪنيت سازيءَ لاءِ فھرڪري گھٽ ٿي گڏجاڻيون پڻ
 اسانجون سرگرميون هيون. انڪانسواءِ ٻين مهاڀاري لڙائي کانپوءِ
 عالمي امن ڪائونسل جوڙي وئي. ارونا آصف علي ۽ سيف الدين
 مڪچلو هندستان ۾ ان جا اڳواڻ هئا. اها تحريڪ سڄي دنيا
 وانگر هندستان ۾ پڻ انتهائي سرگرم هئي. انجي اهم مطالبن ۾
 دنيا ۾ پرامن برداشت، ۽ ائٽم بم تي پابندي لڳائڻ پڻ شامل هئا.
 ان واسطي ماڻهن ۾ ائٽمي لڙائي جي مخالفت لاءِ سجاڳي پيدا
 ڪرڻ سان گڏوگڏ ائٽم بم تي پابنديءَ جي اپيل تي صحيحون پڻ
 ڪرايون وينديون هيون. ان ۾ سمورا ماڻهو سرگرم هئا. ڪيني
 اعظميءَ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ جلوس ياد اٿم جيڪو آمريڪي
 پرڏيهي وزير جان فاسٽر ڊلس عجي هندستان جي دوري تي اچڻ
 واري موقعي تي ڪڍيو ويو هو. انهيءَ جلوس جو اهم ترين
 نعرو ”جان فاسٽر ڊلس واپس وڃ“ ۽ ”جنگ جو پرچارڪ فاسٽر
 ڊلس“ هو. ٻيو واقعو فرانس جي ائٽمي سائنسدان جيوپوليت
 ڪيوريءَ جي هندستان اچڻ دوران اسانجي بمبئي واري علائقي
 مدن پوري ۾ اچڻ ۽ پورهيتن جي جلبي کي امن تحريڪ جي
 حمايت ۾ ۽ ائٽم بم تي پابندي لڳائڻ واري گهر تي جلبي کي
 خطاب ڪرڻ هو. آئون ۽ اسماعيل يوسف هڪ ئي پاڙي جا
 رهواسي هئڻ سان گڏوگڏ هم عمر ۽ جدوجهد جا ساٿي پڻ هئاسين.
 اسان اُتي پيپلز پروگريسو سوسائٽيءَ جي نالي سان هڪ تنظيم
 پڻ قائم ڪئي هئي ۽ ان تحت مختلف ڪاج پڻ ڪراياسين. ٻه
 مشاعرا ته اڃان تائين ياد اٿم. جن مان هڪ سعيد رضا سعيد ۽
 ٻيو ڪيني اعظميءَ جي صدارت هيٺ ٿيا هئا.

ڪميونسٽ پارٽيءَ سان تعلق، سرگرميون، ساٿي ۽ ادبي ماحول

سوال: هندستان جي ورهاڱي کان اڳ ڪميونسٽ پارٽيءَ کانسواءِ ٻين ڪهڙين تنظيمن سان اوهانجو تعلق رهيو؟ ان بابت ڪجهه ٻڌايو.

جواب: ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان اڳ ۾ جهازين جي بغاوت دوران ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ذيلي تنظيمن سان لاڳاپيل رهيس. مدن پوري واري علائقائي ذيلي تنظيم ۾ شاهد مفت پورهيت لائبرري هئي جنهن ۾ روزانو ويندو هئس ۽ انجي سرگرمين ۾ حصو وٺندو هئس. انڊين پيپلز ٿيٽر سان پڻ لاڳاپيل هئس ۽ انجي ترانو ڳائڻ واري ٽولي ۾ پڻ شامل هئس جيڪو مختلف جلسن جلوسن ۾ سياسي گانا ڳائيندو هو. انجمن ترقي پسند مصنفين ۾ 1948 کانپوءِ منهنجو مسلسل اچڻ وڃڻ رهيو جڏهن ته ان کان اڳ پڻ انجي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيندو رهيو هئس. ان دوران مختلف ڪاڄن، ادبي جلسن، مشاعرن، اقبال ڏيهائن ۽ پورهيتن جي گرن ڪامگار يونين جي پهرين مٿي وارن ڏيهائن ۾ شريڪ ٿيندو رهيس، جن ۾ ڪميونسٽ پارٽي پڻ شريڪ هوندي هئي.

ڪلڪتي ڪانفرنس کانپوءِ پارٽي سرگرمين ۾ تيزي آئي، جنهن دوران پراڻي لائين تبديل ڪري وڌيڪ انتها پسنديءَ تي ٻڌل نئين لائين اختيار ڪئي وئي. انهن پروگرامن جو سلسلو آزاديءَ

کانپوءَ به هلندو رهيو. انهن مان ڪي مشاعرا ته اڄ به ياد اٿن. بمبئي جي پسگردائيءَ ۾ ”آنديري“ نالي هڪ علائقي ۾ مشاعرو ٿيو. جنهن ۾ نياز حيدر تعليم تي شاندار نظم پڙهيو. پيمري ڪانفرنس کان اڳ 1948 دوران هلندڙ تحريڪ جي سلسلي ۾ ٿيل مشاعرن ۾ پڻ شريڪ رهيس. انهن مان هڪ مشاعري جي خاص ڳالهه اها هئي ته اهو شاگرد يونين جي صلاح تي ڪاليج انتظاميا ڪرايو هو. جڏهن کين پتو پيو ته ان ۾ ترقي پسند شاعر به ايندا ته ضابطو مڙهيائون ته مشاعري ۾ ڪو سياسي نظم نه پڙهيو ويندو. نياز حيدر تائين اها ڳالهه پهتي جيڪو عام پورهيت يونين ۽ ادبي ادارن سان لاڳاپيل هو. تنهن چيو ته جيڪڏهن پابندي آهي ته پوءِ هو مڪمل غير سياسي نظم پڙهندو جيڪا مڪمل طور تي غير سياسي ۽ تعليم بابت هوندي هُن هيٺيون نظم ان مشاعري ۾ پڙهيو:

يه زبان آڄ بهي خاموش نه هون ٿي اے دوست
 يه زبان آڄ سڄي پهلے کبھی خاموش نه تھی
 ذہن و افکار پہ پابندی سے کیا ہوتا ہے
 لب اظہار سردار بھی وا ہوتا ہے
 رکھیو غالب مجھے اس تلخ نوائی سے معاف
 آڄ کچھ درد مرے دل میں سوا ہوتا ہے
 کالجوں سے جو گئے عالم و فاضل بن کر
 ان کی عرضی و سفارش کی سعادت نہ ملی
 مفلسی نے یہ کہا زہر ہے افلاس کا حل
 اور کی جو نیلام سند، زہر کی قیمت نہ ملی
 زہر کا جام جو یونان میں پل سکتا ہے
 وہ کسی جھوٹ کو پروان نہ چڑھنے دے گا

جو کہ اڈائر کو بھری بزم میں گولی مارے
 وہ کبھی موت کو انجیل نہ پڑھنے دے گا
 یہ زباں آج بھی خاموش نہ ہوگی اے دوست
 علم درکار ہے، ٹیگور کے بیٹوں کے لیے
 علم اقبال کے فرزندوں کا حق ہے ساتھی
 علم کو چھین لو سرمائے کے دلالوں سے
 ایک وہ دیش بھی ہے مفت بے تعلیم جہاں
 جس جگہ علم ۱۵ بیوپار نہیں ہو سکتا
 علم دریاؤں کی مانند بہا کرتا ہے
 جس کی فیاضی سے انکار نہیں ہو سکتا
 یہ زباں آج بھی خاموش نہ ہوگی اے دوست
 یہ زباں آج سے پہلے کبھی خاموش نہ تھی

نظم: ”تہذیب کے معمار“

انہی دوران ہک پیو مشاعر و پیٹ تیو جنہن یر نیاز حیدر کیترائی
 نظم پڑھیا جیکے ان وقت تیندڑ گرفتارین بابت ہٹا:

زنداں کے مٹائے جانے تک پابندی زنداں اور سہی
 سیجوں کے مقفل دروازے شاہد ہیں کہ میں مجبور نہیں
 سنگین حصاروں نے دیکھا آواز میری محصور نہیں
 کچھ دن ہیں مگر کچھ دیر نہیں اب اپنی کرنی کر جاؤ
 خرات گناہوں کے ڈھانچے مٹی کے حوالے کر جاؤ
 جتنا سے لڑو گے کس بل پر اس بات کو بھول سہر جاؤ
 جینے ہی کی ضد کرتے ہو اگر کچھ نزع کی گھڑیاں اور سہی
 زنداں کے مٹائے جانے تک پابندی زنداں اور سہی

اُٹھاؤ بیڑا کہ ایشیا میں کبھی غلامی نہیں رہے گی
 پنپ سکے گا نہ کوئی فتنہ نظر میں خامی نہیں رہے گی
 ہم اس کو باقی نہ رہنے دیں گے جو شے عوامی نہیں رہے گی
 بلند ہے زندگی ۱۰ پرچم، جہاں کا نقشہ بدل رہا ہے
 وہ جنگ کی تند و تیز آندھی میں امن کا رپ جل رہا ہے

نظم: "امن کی راہ پر"

ہک جلوس کیفی اعظمیٰ جی سرواٹھیٰ پر نکتو ہو۔ تن ڈینھن
 پر مصر پر شاہ فاروق ہو ۱۰ نحاس پاشا اُتان جو وزیر اعظم ہو۔ تن ڈینھن پر
 ہک تحریک ہلی تہ اسکندریا جی ہوائی اڈن تان انگریز فوج جی
 نیکالی ڈنی و جی۔ مصر جی پنیرائیٰ پر اہو جلوس نکتو ہو۔ نیاز حیدر
 مصر تی ہک نظم لکیو جنھن جا مصری ثقافت جی پسمنظر پر کجھ
 بند ڈسو:

د
 زلیخا کا وطن بے زار بد صورت سیاست سے
 ابو لہلول اور دونہ ہو گیا اپنی جسامت سے
 زمیں مشہور ہے جو اونچے اہراموں کی عظمت سے
 جو ہر فرعون کے لاشے کو رکھتی ہے حفاظت سے
 وہیں چرچل مرے گا کس قدر تقدیر والا ہے
 اندھیرے کے سیہ کار و سویرا ہونے والا ہے۔

نظم: "اُجالا"

پیٹری کانفرنس پر پڑھیل نظم:
 تیرگی پھر اسی انداز سے گھر آئی ہے
 پھر وہی ظلم کی منحوس گھنا چھائی ہے
 دیدہ ور دیکھ اگر جرأت بینائی ہے
 آج مظلوم کی آواز میں سچائی ہے

ساتھيو آڏو ڪه ٻنگام صف آرائي ٿي
 ٻه ٽپ دق ڪي حڪومت ٻه ڪفن چور نظام
 ٻه سرعام شهيدون ڪي لٻو ڪا نيلام
 زانغ نالا ڪي طرح شور مچائي هون ڪي شام
 بھونڪن ڪاٺي ڪنن ڪي ٻي پاگل ايام
 زندگي ٿي ڪي ٻه انسان ڪي رسوائ ٿي

اھي مشاعر تن ڏينھن ۾ تحريڪن اندر تحريڪ پيدا ڪندا هئا.
 بمبئي ۾ سوچ جا ٻه لاڙا هئا. هڪ ترقي پسند شاعرن جو هو جڏهن ته ٻيو
 شڪيل بدائيونيءَ جو هو. اُتي شمس عظيم آباديءَ جو هڪ مشاعر وڻيو هو
 جيڪو ڪنھن ڪاليج جو پرنسپل هو. اهو ماهر واري علائقي ۾ ٿيو هو
 جنھن جي اڌ ڀاڱي جي صدارت شڪيل بدائيونيءَ ڪئي جڏهن ته باقي اڌ
 جو صدر علي سردار جعفري هو. ان ۾ به نياز حدر هڪ نظم پڙهيو:

دُزد شمع بکف اب دلاور نھیں
 کوئی اندیشہ اب کوہ پیکر نھیں
 راہ کوئی بجز راہ احمد نھیں
 سر سے باندھے کفن
 چل پڑے مردوزن
 آج باغی ٿي سار اوطن ساٿيو

ٻين سرگرمين ۽ آزاديءَ کان اڳ تحريڪن ۾ ٽيندڙ انڊين پيپلز
 ٽيئر جي ناٽڪن ۾ پڻ شريڪ هوندو هئس.
 ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کانپوءِ صورتحال مڪمل طور تي تبديل ٿي
 وئي. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ مدن پوري جهڙا علائقا جن ۾ مسلمانن جي
 اڪثريت هئي ۽ جڏهن ته ڪميونسٽ پارٽيءَ پاڪستان جي گهرجي
 پٺڀرائي ڪئي وئي تنهنڪري اُتي اڪثر جلسن ۾ مجاز جو هيءُ گيت
 ڳايو ويندو هو:

راوی کی لہروں پہ چکا ایک بلال ایک تارہ، پاکستان ہمارا

اھو نظم سندس ڳٽڪي ”آهنگ“ ۾ شائع ٿيو هو. تن ڏينهن ۾ ترقي پسند ڌرين ۾ عام خيال اھو هو ته پاڪستان ٺھڻ کانپوءِ ان تي ڪا به ڌر وارن جو اثر رسوخ هوندو پر آزاديءَ وارا ڏينهن ويجهي اچڻ تي مسلم ليگ جو فرقيوار چهرو وائڪو ٿيڻ لڳو ۽ پوءِ پارٽيءَ جا ڪارڪن جيڪي مسلمان پسمنظر جا هئا سي به ان کان پريرو ٿيڻ لڳا. ان دوران ڪوٺايل ڪلڪتي ڪانفرنس ۾ پارٽيءَ جي پاليسي مڪمل طور تي تبديل ٿي وئي. هر ڪارڪن ۽ تنظيمي اداري تي لازم هو ته اُهي انهيءَ لائين جي پيروي ڪن، جنهن ڪري اڳتي هلي تمام گهڻو نقصان پڻ ٿيو.

پارٽي پاليسيءَ ۾ تبديليءَ جو هڪ واضح اشارو علي سردار جعفريءَ جو نظم ”فريب“ آهي. انکان اڳ انجمن جي گڏجاڻين ۾ پاڪستان جي حق ۾ ڳالهايو ويندو هو پر جڏهن پارٽي پاليسي تبديل ٿي ته چيو ويو ته هاڻ به پارٽيون هونديون، هڪ هندستان ۾ ۽ ٻئي پاڪستان ۾ ۽ جيڪا آزادي ملي آهي سا اصل آزادي نه پر دوکو ۽ دولاپ آهي جيڪا هندستان جي سرمائيدارن ۽ سندن انڊين نيشنل ڪانگريس انگريزن سان ٺاهه ڪري حاصل ڪئي آهي. ان جو پريور اظهار علي سردار جعفريءَ پنهنجي نظم ۾ ڪيو. شايد اُن وقت پاڪستان جي پارٽيءَ به ساڳئي قسم جو موقف اختيار ڪيو هو جو فيض احمد فيض به ”په ڍاڻ ڍالا“ جهڙو نظم لکيو. علي سردار جعفريءَ جي نظم ”فريب“ جون ڪجهه مصراڻون ته مونکي ياد آهن:

ناگهاں شور هوا

لوشب تارغلامی کی سحر آ پڻجي

انگلياں جاگ اُٿي

بربط و طاؤس نے انگڙائي لی

اور مطرب کی ہتھیلی سے شعاعیں پھوئیں

کھل گئے سراز میں نغموں کے مہکتے ہوئے پھول
 لوگ چٹائے کے فریاد کے دن بیت گئے
 راہزن ہار گئے
 راہر وجیت گئے
 قہقہے دور تھے منزل سے بہت دور مگر
 خود فریبی کی گھنٹی چھاؤں میں دم لینے لگے
 چن لیا راہ کے ریزوں کو خذف ریزوں کو
 اور سمجھ بیٹھے کہ بس لعل و جواہر ہیں۔ نہی
 راہزن بننے لگے چھپ کے کمیں گاہوں میں
 ہم نشیں یہ تھا فرنگی کی فراست کا ظلم
 رہبر قوم کی ناکارہ قیادت کا فریب
 ہم نے آزر و گمنی شوق کو منزل جانا
 لبتی ہی گرد و سر راہ کو محمل جانا
 گردش حلقہ گرداب کو ساحل جانا
 اب جدھر دیکھو ادھر موت ہی منڈلاتی ہے
 درو دیوار سے رونے کی صدا آتی ہے
 خواب زخمی ہیں امگلوں کے کلیجے چھلنی
 میرے دامن میں ہیں زخموں کے دکھتے ہوئے پھول
 خون میں لتھڑے ہوئے پھول
 میں جنہیں کوچہ و بازار سے چن لایا ہوں
 قوم کے راہبر و راہزن
 اپنے ایوان حکومت میں سجالوان کو
 اپنے گلدان سیاست میں لگالوان کو
 اپنی صد سالہ تمناؤں کا حاصل ہے۔ یہی

موج پایاب کا ساحل ہے یہی
 تم نے فردوس کے بدلے میں جہنم لے کر
 کہہ دیا ہم سے گلستان میں بہار آئی ہے
 چند سکوں کے عوض چند ملوں کی خاطر
 تم نے ناموس شہیدان وطن بیچ دیا
 باغبان بن کے اٹھے اور چمن بیچ دیا

نظم: "فریب"

اڳتي هلي پارٽيءَ جي انتها پسند پاليسي ختم ٿيڻ ۽ بي ٽي رندوي
 کي پارٽي سربراهيءَ تان هٽائڻ کانپوءِ علي سردار جعفريءَ پنهنجو اهو
 نظم واپس ورتو ۽ ڪٿي به نه پڙهيائين. اُن وقت اِها صورتحال هئي ۽
 انهيءَ پارٽي لائين تي هلندي ٻين شاعرن پڻ اهڙي شاعري ڪئي. مجروح
 سلطاني پوريءَ جو هڪ غزل پڻ مشهور آهي:

امن کا جھنڊا کس نے کہا اس دھرتی پہ لہرانے نہ پائے
 یہ بھی نہ ہو کوئی ہٹلر کا چیلاناروے سا بھی جانے نہ پائے

ساڳي ريت ڪامن ويلٿ ڪان ڌار ٿيڻ تي پڻ لکيائون. نياز حيدر ته
 چين تي پڻ هڪ نظم لکيو جيڪو انڊين پيپلز ٿيٽر اسڪواڊ ۾ ڳاتو
 ويندو هو:

پون چلے انقلاب کی جاگے صبح کا اندھیرا
 ہمت ہے تو آؤ روکو روکو سے کی دھارا
 توپ ٹینک ہٹم بم لاؤ، لاؤ لشکر سارا
 ہمت ہے تو آؤ روکو روکو سے کی دھارا
 تم کے ہمیشہ ناطہ جوڑا مالوہا کے دشمن سے
 رو رو کر تم نے مانگی ہے راج کی بھکشا لندن سے
 ہم نے تلنگانے کی زمین سے بھگا دیا اندھیرا

ہمت ہے تو آؤ روکو روکو سے کی دھارا
 امریکہ کے راک فیلروں کی ہر کوشش خاک ہوئی
 ہمیں کی جتنا بجلی سے بھی تیز ہوئی بے باک ہوئی
 کچھ سے نکلی ماؤں کی سینا، شیروں نے لاکھارا
 ہمت ہے تو آؤ روکو، روکو سے کی دھارا
 توپ ٹینک بم لاؤ، لاؤ لشکر سارا
 ہمت ہے تو آؤ روکو، روکو سے کی دھارا

مجرورح پہ تن ڈینھن پر شاندار غزل لکھیا:

دشمن کی دوستی ہے اب اہل وطن کے ساتھ
 ہے اب خزاں چمن میں نئے پیرہن کے ساتھ
 سر پر ہوائے ظلم چلے، سو جتن کے ساتھ
 اپنی کلا وہ کج ہے اسی بانگپن کے ساتھ
 کس نے کہا کہ ٹوٹ گیا فنجبر فرنگ
 سینے میں زخم نو بھی ہے داغ کہن کے ساتھ
 ہوشیار سامراج کہ زنجیر ایشیا
 ٹوٹے گی تیرے سلسلہ جان و تن کے ساتھ

منہن جو غزل:

عہد کہنہ کے وہ غم ناک فسانے بدلے
 قسمیں کیا ہیں ہمیں نے تو زمانے بدلے
 مے حق تشنہ لباب، چھین لو بڑھ کے ساغر
 ذہن ساقی بہ کبھی صبر و رضا نے بدلے

سوال: تن ڏينهن ۾ تحريڪ سان لاڳاپي دوران اوهانڪي ڪهڙين شخصيتن وڌيڪ متاثر ڪيو؟

جواب: مون کي تن شاعرن وڌيڪ متاثر ڪيو جن سان منهنجو لاڳاپو پڻ رهيو. تن ۾ علي سردار جعفريءَ ڪيئي اعظمي ۽ نياز حيدر شامل آهن. علي سردار جعفريءَ سان منهنجي ملاقات ڪتب پبلشرز ۾ ٿي هئي. هو مونکي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. جڏهن ته ڪيئي اعظميءَ کان تنظيمي حوالي، عملي ڪارڪن اڳواڻ ۽ شاعر جي حيثيت ۾ متاثر هئس. عام ماڻهن جي نياز حيدر تائين گهڻي پهچ هئي. تن ڏينهن جي هڪ ڪامريڊ افسر رضا وهان کانپوءِ پنهنجي ٻارن جا نالا نياز حيدر کان رکرايا ڇاڪاڻ جو هو ڪائس متاثر هو. علي سردار جعفريءَ سان منهنجو پهريون واسطو انجمن ترقي پسند مصنفين جي هڪ گڏجاڻيءَ ۾ منهنجي ڪهاڻي پڙهڻ سان ٿيو جنهن کي هُن ساراهيو ۽ ڪتب پبلشر نالي اداري ۾ مونکي گهرائي ڪي صلاحون ڏنائين ۽ پڙهڻ لاءِ منشي پريم چند جو ڪتاب ”زادراه“، خواجا احمد عباس جو ”زعفران ڪي بچول“ ۽ ملڪ راج آنند جو ”قلي“ ڏنائين ۽ انجمن جي گڏجاڻين ۾ شرڪت سان گڏوگڏ شاهد فري پورهيت لائبرريءَ جو چڪر هڻڻ جو ڏس ڏنائين. سندس هڪ خاص دانشورائي سطح هئي. هو هر پورهيت جلبي ۽ مشاعري ۾ ايندو هو پر صبح شام ٿيندو عام گڏجاڻين ۾ ورلي ٿي ايندو هو. هو سينڊ هرست روڊ تي پارٽي آفيس ۾ هوندو هو ۽ انجي پراسان ٿي ريڊ فليگ هال هو جنهن ۾ ڏهن ڏهن فٽن جا ڪاٺيءَ جا ٺهيل ڌار ڌار ڪمرا هئا. جن ۾ علي سردار جعفري ۽ ڪيئي اعظميءَ سميت پارٽي سان لاڳاپيل شاعر، اڳواڻ ۽ ڪارڪن رهندا هئا.

نياز حيدر اسان جي صبح ۽ شام جي شاعرن جو ساٿي هو. ساڻس اسان سمورن جو ذهني لاڳاپو هو. ڪيڏانهن وڃڻو هوندو هو يا

ڪي مالي مسئلا هوندا هئا ته اسين سائس ٿي سليندا هئاسين. جيئن ته اسانجون سموريون غريب تنظيمون هيون ۽ وٽن تمام ٿورڙا ڏوڪڙ هوندا هئا جن مان پارٽي ڪارڪنن جي گهرجن جو پڻ پورا ٿو ڪرڻو هوندو هو. نياز حيدر سدائين اسانجي واهر پيو ڪندو هو. ان کانسواءِ فلمي صنعت سان لاڳاپيل همراھ پڻ مالي واهر ڪندا هئا جن ۾ ڪرشن چندر سڀ کان اڳڀرو هوندو هو. انکان سواءِ اداڪار مراد، اداڪار نگار حيدر آبادي ۽ سندس ڀاءُ راشد حيدر آبادي پڻ اسانجي مدد ڪندا هئا. ڪراچي ۽ جي ايڪسپريس اخبار ۾ منهنجو هڪ مضمون پڻ شائع ٿيو هو ”ٻه نياز حيدر“. نياز حيدر پنهنجي ذاتي گهرجن جي پورائي لاءِ فلمي گانا لکندو هو جيڪي ڪنهن ٻئي نالي سان هلايا ويندا هئا. انهيءَ عيوض کيس چڱي موچاري آمدني ٿيندي هئي جن سان پنهنجون گهرجون پوريون ڪندو هو. رڳو نياز حيدر ئي نه پر تن ڏينهن ۾ بمبئي ۾ رهندڙ سمورن شاعرن جي اهاڻي ڪرت هوندي هئي. اهي سمورا شاعر ۽ اديب ريڊ فليگ هال جي ڏهن ڏهن فتن جي ڪمرن ۾ رهندا هئا ۽ وٽن مستقل آمدنيءَ جو ڪو ذريعو نه هو. منجهائن جيڪي فلمي صنعت سان لاڳاپيل نه هئا سي بنان ڏوڪڙن واري شاعري ڪندا هئا. ساحر لڌيانويءَ جو هڪ مشهور گيت آهي جنهن ۾ سندس رومانوي تصور نظر اچي ٿو:

میں نے جو گیت ترے پیار کی خاطر لکھے
 آج ان گیتوں کو بازار میں لے آیا ہوں
 تو نے جن گیتوں پر رکھی تھی محبت کی اساس
 آج دکان پہ نیلام اُٹھے گا ان کا
 آج چاندنی کے ترازو میں تلے گی ہر چیز
 میرے افکار مری شاعری میرا احساس

جو تری ذات سے منسوب تھے ان گیتوں کو
 مفلسی جنس بنانے پہ اتر آئی ہے
 بھوک ترے رخ رنگین کے فسانوں کے عوض
 چند اشیائے ضرورت کی تمنائی ہے
 دیکھ اس عرصہ گہہ محنت سرمایہ میں
 میرے نغے بھی مرے پاس نہیں رہ سکتے
 تیرے جلوے کسی زردار کی میراث سہی
 تیرے خاکے بھی مرے پاس رہ نہیں سکتے
 آج ان گیتوں کو بازار میں لے آیا ہوں
 میں نے جو گیت تیرے پیار کی خاطر لکھے

منجھائن هر ڪنهن جي ذهن ۾ اهو تصور هو ته اسين جيڪا
 شاعري پيا ڪريون سا بازار ۾ نه وڪڻنداسين. پر پڇاڙيءَ ۾ انهن سمورن
 شاعرن فلمي صنعت ۾ وڏي ناماچاري ماڻي، جيڪو عمل منهنجي خيال ۾
 نيڪ هو ڇاڪاڻ جو پئسن ڏوڪڙن جي بهر حال اهميت ته آهي. شاعري
 مارڪيٽ ۾ آڻي ان مان لاپائتو ٿيڻ به ضروري آهي، جيڪڏهن اوهانوت
 ڪو ٻيو معاشي ذريعو ناهي. ڇا فيض ۽ غالب سميت انيڪ شاعرن
 پنهنجون گهرجون پوريون ڪرڻ لاءِ قصداً نه لکيا هئا.

ساڳي ريت ڪيترائي ترقي پسند نظم لکيا ويا. هنن سمورن
 پنهنجي شاعريءَ کي ڪيش ڪرايو تڏهن ئي سندن ضرورتون پوريون ٿي
 سگهيون. مجروح سلطانپوريءَ پڻ بمبئي اچڻ کانپوءِ فلمن لاءِ گانا لکيا،
 شيلندر به گانا لکندو هو ۽ ورڪشاپ ۾ ڪم ڪندو هو. هو ريلوي ۾
 پورهيت هو. راجڪپور ڪيس هڪ شاعري ۾ ٻڌو ۽ فلمي گانا لکڻ جي
 نيند ڏنائينس جيڪا پهرين ته اهو چئي ٿڌي ڇڏيائين ته هو فقط پارٽيءَ
 لاءِ شاعري ٿو ڪري پر دوستن يارن جي زور ڀرڻ تي ”برسات“ فلم لاءِ گانا
 لکيائين جيڪي مشهور ٿيا ۽ ڏوڪڙ ڪمايائين. ان کانپوءِ جڏهن انڊين

پيپلز ٿيٽر جي ڪجهه دوستن چيس ته هو فحاشي پکيڙي رهيو آهي
جڏهن ته هو ته چوندو رهيو هو ته فلمن لاءِ گانا نه لکندو ان تي شيلندر
فحاشي پکيڙڻ کان نابري واريندي فلم "برسات" جو گانو ڳائي ٻڌايو:

تڳي ڪر ۽ ترپهي نظر ۽
ڪلهه پھول سي تيري جواني
کوئي بتائے ڪهاڻ ڪر ۽

شيلندر سڄو گانو ٻڌائي پڇيو ته ان ۾ ڪهڙي فحاشي لکي اٿس. ۽
جيڪڏهن ايترو به نه لکندو ته فلم ۾ گانا ڪيئن هلندا. انهيءَ فلم کانپوءِ
به شيلندر ڪيترين ئي فلمن لاءِ گانا لکيا. سمورن وڏن ترقي پسند شاعرن
گانا لکيا ۽ چڱو ڪيائون ڇاڪاڻ جو وٽن معاش جو ڪو ٻيو ذريعو هو
ئي ڪونه اڳ ته مجروح سلطانپوريءَ لکيو هو:

دست منعم ميري محنت ڪا خريدار سهي
کوئي دن اور ميں رسوا سر بازار سهي

پر جڏهن اهي ڏينهن ڊگها ٿي ويا ته پوءِ وچ بازار ۾ رسوا ٿيڻو پيو.
جيڪا وٽ اسين پڻدا ٿا ڪريون تنهن کي مارڪيٽ ۾ آڻڻ به انتهائي
ضروري آهي. ساڳي صورتحال شاعريءَ کانسواءِ ٻين ڪيترن ۾ پڻ هئي.
ڪرشن چندر "سرائے ڪے باهر" ۽ "دهرتي ڪے لال" جهڙين لاجواب فلمن مان
ته مالي لاڀ پرائي نه پئي سگهيو پر اڳتي هلي ڪمرشل فلمن جون
ڪهاڻيون لکي پنهنجا معاشي مسئلا حل ڪيائين.

ڪرشن چندر جي انجمن جي گڏجاڻين ۾ ڪهاڻيون پڙهڻ دوران
آئون موجود هئس. جڏهن خواجا احمد عباس سان گڏجي فلم "دهرتي
ڪے لال" ٺاهيائين تڏهن به آئون موجود هئس. بنگال جي ڏڪر واري
پسمنظر تي اها فلم انڊين پيپلز ٿيٽر طرفان پيش ڪئي وئي هئي. انجمن
جي حوالي سان مون لاءِ ڪرشن چندر ۽ خواجا احمد عباس سدائين

انتھائی احترام جوگا نالا رهيا آهن. خواجا احمد عباس فلم انڊسٽري
ٽيٽر، صحافت ۽ ادب ۾ اڙدو ٻوليءَ جو هڪ ترقي پسند ۽ وڏو نالو آهي. هو
هر ڪيتر ۾ ترقي پسندن جو ڀر جهلو رهيو جيتوڻيڪ کيس نظر انداز
ڪيو ويو شايد انڪري جو هو ترقي پسند هئڻ سان گڏوگڏ سچو ۽ پڪو
قومپرست ۽ روس نواز هو. ڪرشن چندر جون ٻيون به ڪيتريون ئي
فلمون هيون. هن هڪ فلم ٺاهي هئي ”سرائي ڪي باهر“ جنهن ۾ تمام گهڻو
گهاٽو ٿيو هو. پوءِ هن فلمن جون ڪهاڻيون لکيون جيڪي تمام گهڻيون
مقبول ٿيون. فلمن ۾ اچڻ کانپوءِ به هو انجمن ترقي پسند مصنفين سان
سلهاڙيل رهيو. ساڳي ريت مجروح به تمام شاندار فلمي غزل لکيا
جيڪي هو پارٽي جلسن ۾ پڻ پڙهندو هو. مجروح جو هڪ انتھائي
مشهور غزل آهي:

جب هوا عرفان تو غم آرام جا بنيا
سوڙجنا دل ميں سوڙج ديگرا بنيا
رفتہ رفتہ منقلب ہوتی گئی رسم چمن
دھيرے دھيرے نغمہ دل ميں فغاں بنيا
ميں توجہ مانوں کہ بھر دے ساغر ہر خاص و عام
يوں تو جو آيا وہی پير مغاں بنيا
ميں اکیلا ہی چلا تھا جانب منزل مگر
جس طرف بھی چل پڑے ہم آبلہ پایاں شوق
خار سے گل اور گل سے گلستاں بنيا
شرح غم تو مختصر ہوتی گئی اس کے حضور
لفظ جو منہ سے نہ لکلا داستاں بنيا
دہر ميں مجروح کوئی جاوداں مضمون کہاں
ميں جسے چھوٹا گیا وہ جاوداں بنيا

ڪيفي اعظميءَ سان منهنجو تمام گهڻو ساٿ رهيو. جنهن علائقي ۾ نپيو پليو هئس، جتي منهنجي تربيت ٿي ۽ نظرياتي وابستگي جڙي تنهن ۾ پورهيتن ۽ ڪامريڊن جي سرواڻي ڪيفي اعظمي ڪندو هو. هو ڪمونسٽ پارٽيءَ جي ريجنل ڪميٽيءَ جو سيڪريٽري هو. جلسا ڪرائڻ ۽ انهن جو انتظام، مشاعرا وغيره سڀ سندس ذمي هئا. تن ڏينهن ۾ مون پنهنجي علائقي ۾ پيپلز پروگريسو سوسائٽي جي نالي سان هڪ تنظيم جوڙي هئي، انجي جلسي جي صدارت پڻ ڪيفي اعظميءَ ڪئي هئي. سعيد رضا سعيد پڻ ان ۾ تقريرون ڪندڙن ۾ شامل هو. بمبئيءَ ۾ اليڪٽرڪ ٽراموي جي تمام وڏي يونين هئي انجي به هڪ جلسي جي صدارت ڪيفي اعظميءَ ڪئي هئي. ان کان سواءِ به ڪيترن ئي هنڌن ماڳن تي ڪيفي اعظمي اسانجي ادبي تربيت ۾ گذر رهيو. سندس روپوش هئڻ سبب هو مدن پورانا گپاڙو واري پارٽي آفيس ۾ ئي کيس مليل ڪمري ۾ رهندو هو. ان دوران ساڻس ڳالهه بولھ به ٿيندي رهي. 1948 واري پيمڙي ڪانفرنس کان به اڳ حيدرآباد دکن جي پنهنجي پهرين ڦيري بابت ٻڌايو هئائين ته جڏهن ڪامريڊن سان گڏ حيدرآباد پهت ته سوچيم ته اُتان جي ڪجهه ادبي شخصيتن سان به ملي وٺان جن ۾ ياس يگانا چنگيزي پڻ شامل هو. يگانا ملڻ تي پڇيو ته هو ڇا جي ڪارڻ آيا آهن، ڪيفيءَ جواب ڏنس ته آئون اوهان کان متاثر آهيان سو ملڻ آيو آهيان، انتي يگانا چيو ته پوءِ منهنجو ڪو شعر ٻڌاءِ. ڪيفيءَ کيس جيڪو فارسي شعر ٻڌايو سو مونکي اڄ به ياد آهي:

صدر رفيع صدم ڀر شڪته و دل تنگ

داورانہ مي زيب بال و پر من تنها

(ترجمو: سوين دوست آهن ۽ سوين سنگي ساٿي پر انهن جا ڪنڀ ٽٽل آهن، جهور ٿيل آهن ۽ من اُهاڻڪو. ننڍڙي زندگي آهي سندن پر هو سون جي ڳاڙهي ۾ آهن، او خدا! مونکي چڱو نه لڳندو جو مون اڪيلي کي ڪنڀڙاڻيون ڏيئين)

ڪيفيءَ شعر ٻڌايو ته يگانا ڪيس پاڪرن ۾ پري ڇڏيو.
 ٻي ويهڪ مولانا مودوديءَ سان شايد لاهور ۾ ٿي. ڪيفي ٻڌايو ته
 منهنجي پهچڻ کان اڳيئي ڪيس منهنجي پرڪارن جو پتو هو. ڳالهه ٻوله
 شروع ٿي ته پڇيومانس ته هاڻوڪين حالتن (اوستائين هندستان جو
 ورهاڱو ٿي چڪو هو) کي ڪيئن ٿا ڏسو؟ هتان جي عوام ۽ غربت جي
 مسئلن کي ڪيئن ٿا پروڙيو؟ ۽ اڳتي جي صورتحال ڪيئن ٿا ڀانيو؟
 پهريون جملو مولانا مودوديءَ اهو چيو ته سمورن موضوعن تي تفصيل سان
 ڳالهائيندس پر ان کان اڳ اهو ڄاڻڻ تو چاهيان ته اوهين دنيا کي، سموري
 ڪائنات کي ۽ معاشري کي ڪهڙي نقطي نظر سان ٿا ڏسو؟ ڇا سمجهو ٿا
 ته اهو سڀ ڪجهه ڪنهن ماورائي طاقت جو سرجيل آهي؟ ٻين لفظن ۾ ڇا
 ڪنهن مابعد الطبعيات تي ويساهه رکو ٿا يا ڪائنات، معاشري ۽ انسان
 کي ڪنهن ارتقا جو نتيجو ٿا ليکيو؟ ان تي ڪيفي چيس ته هوان بابت نه
 پر هتي موجود غربت ختم ڪرڻ جي طور طريقن ۽ انگريزن جي وڃڻ
 کانپوءِ ملڪي صنعتي ترقيءَ جي رٿابنديءَ بابت ڄاڻڻ آيا آهن. مولانا
 مودودي ان تي ئي ڳنڍي ڏئي بيهي رهيو ته پهرين اهو ڄاڻڻ چاهيندو ته هو
 ڪهڙي نظر تي جا پيروڪار آهن. ان کانپوءِ ڪامريڊن مولانا مودوديءَ سان
 وڌيڪ ڪا ڳالهه ٻوله ڪرڻ کان نابري واري اهو واقعو 1947 جي
 پڇاڙڪن مهينن جو آهي جڏهن ڪيفي ۽ ٻيا شاعر ڪراچي ۽ لاهور ۾
 مشاعري لاءِ آيل هئا.

(منهنجي ٻڌايل واقعن جي شاهدي تن ڏينهن جا آهي ماڻهو ڏئي
 سگهن ٿا جيڪي اڃان تائين جيئرا آهن جن ۾ عاليا امام جو پيءُ محمد
 مهدي ۽ ڪيفي اعظميءَ جي زال شوڪت پڻ شامل آهن)
 ڪيفي اعظمي ريڊ فليگ هال ۾ انتهائي ڪسمپرسيءَ ۾ رهندو
 هو. ڪيس خواجا احمد عباس فلمي گانن ڏانهن لاڙيو. هُن پارٽي آفيس ۾
 ئي لکڻ شروع ڪيو هو. تن ڏينهن ۾ هُن ”گرم هوا“ جي سري سان هڪ

نظم پڻ لکيو هو. هتي، اهو وقت هو جڏهن گرمي انتهائي گهڻي هئي ۽
ٿاڪ فٽ پاٽ تي هو:

آڃ کي رات، بهت گرم هوا چلتی ہے
آڃ کي رات نہ فٽ پاٽھ پہ نیند آئے گی
سب اُٿو، میں بھی اُٿوں، تم بھی اُٿو، تم بھی اُٿو،
کوئی کھڑکی اسی دیوار میں کھل جائے گی

گرم هوا جي سري هيٺ هُن هڪ فلم پڻ ٺاهي هئي جيڪا ورهاڱي
جي موضوع تي هئي. آئون ڪيئي اعظمي سان تمام گهڻو ويجهو هئس.
هو جهڙو اندر ۾ اهڙو ئي ٻاهر هو. ڪتب پبلشر هڪ سلسلو شروع ڪيو
هو ”نئے ادب کی معمار“ جي نالي سان، جنهن تحت ننڍڙا ننڍڙا ڪتابڙا شائع
ٿيندا هئا جن ۾ هڪ ليکڪ ٻئي بابت لکندو هو. منٿو تي ڪرشن چندر
لکيو جڏهن ته ساحر لڌيانويءَ تي ڪيئي اعظميءَ لکيو. ڪيئي
نرگيسٽ جو شڪار نه هو جڏهن ته ساحر ان ۾ ڦاٿل هو. سندس شاعريءَ
جي خدو خال تي ڪيئي اعظميءَ لکيو ته ساحر لڌيانوي ڊگهي عرصي
تائين ڪائنس ڪاوڙيل رهيو.

سوال: ڪرشن چندر بابت ڪجهه ٻڌايو؟

جواب: ڪرشن چندر کان تمام گهڻو متاثر آهيان. مون سندس لڳ ڀڳ
سموريون ڪهاڻيون پڙهيون آهن. سڀ کان پهرين فسادن بابت
سندس لکيل ”هم وحش ہیں“ کان متاثر ٿيس. سندس فلم ”دھرتی کے
لعل“ به موھيندڙ هئي، سندس عام پارٽي ڪارڪنن سان همدردي
پڻ متاثر ڪندڙ هئي. کيس جنهن به گڏجاڻيءَ ۾ گھرايو ويندو هو
ضرور ايندو هو. هُن جڏهن ”مها لکشی کا پل“ ڪهاڻي پڙهي هئي ته
انجمن ترقي پسند مصنفين جي انهيءَ گڏجاڻيءَ ۾ آئون به موجود
هئس. انهن گڏجاڻين ۾ محمد مهدي ڪيئي، مجروح، ممتاز

حسين، مغني، مسعود صديقي، سعيد رضا سعيد سميت هر ڪو
شرڪت ڪندو هو.

پل ڪيترائي ڪارڪن ڪرشن چند روت وڃن هو اُهو نه ٿيندو
هو ۽ سندس مسئلا حل ڪرڻ واسطي سدائين اڳيرو هوندو هو.
تن ڏينهن ۾ هو فلمي صنعت سان لاڳاپجي چڪو هو. پارٽي
ڪامريڊ جڏهن به ڪرشن چندر کي ڪنهن گڏجاڻي يا مشاعري
جي صدارت لاءِ نيند ڏيندا هئا هو اچي حاضر ٿيندو هو. ڪائس
سواءِ عصمت چغتائي پڻ نيند ڏيڻ تي اسانجي گڏجاڻين ۾
شريڪ ٿيندي هئي ۽ پارٽي ڪارڪنن جي هر لحاظ کان واهر
ڪندي هئي. هو ٻئي پارٽيءَ سان مخلص هئا. ”ڏاڪو“ جو خاڪو
جيڪو تلنگانا جي پسمنظر ۾ هو. هڪ گڏجاڻيءَ جي صدارت
ڪندي پڙهيائين، تڏهن آئون به ان ۾ موجود هئس.

انڪانسواءِ ڪيترائي اهڙا شاعر جيڪي نرگسيت جو شاڪر هئا،
جن ۾ رفعت سروش، ظانصاري ۽ ٻيا شامل هئا، هڪٻئي تي
تنقيد ڪندا هئا. مونکي ”آخر شب ڪي همفر“ ۾ قرّة العين حيدر جي
تخليق ڪيل ڪردارن ۾ سندن اولڙو نظر ٿو اچي. ڊگهو عرصو
گذرڻ کانپوءِ جڏهن ماضي تي نظر ٿو ڊوڙايان ته انهن ڪردارن
کي سمجهڻ ۾ ڪا ڏکيائي نٿي ٿئي.

—

1947 کان 1952

ٻه ملڪ ٻه تجربا

جڏهن هندستاني حڪومت حيدرآباد رياست تي قبضو ڪيو ته بين الاقوامي طور تي پارٽيءَ کي سمجهايو ويو ته تلنگانا تحريڪ جي جدوجهد حيدرآباد تي هندستاني والار کانپوءِ اڳتي وڌي نه سگهندي ۽ جيئن ته جمهوري آئين لاڳو ٿيڻ کانپوءِ انڪري اوھين به ان تحت جمهوريت جي راھ جا پانڌيٽڙا بڻجڻ. ان دوران، ٻين ملڪن جي پارٽين جا عيوضي خاص طور تي رجنِي پام دت ۽ برطانوي پارٽيءَ جو ھيري پالت ھر ھر پارٽي گڏجاڻين ۾ اچي سمجھائيندا رھيا ته جمهوري جدوجهد ڏانھن وڪ کڻڻ گھرجي. 1949 کانپوءِ پارٽيءَ پنھنجي لائينٽن ھٿڻ شروع ڪيو ۽ ان دوران ڪيترن ئي وڏن ماڻھن جون حياتيون بچي پيون. ڊانگي تي ناسڪ جبل ۾ فائرننگ ڪئي وئي جنھن ۾ ٻه ڪامريڊ جينٽي ۽ مودي مارجي ويا. جنھن جيل ۾ علي سردار جعفري قيد ھو تنھن ۾ پڻ قيدين ۽ جيل انتظاميا وچ ۾ ٽڪراءُ ٿيو ۽ ھو فائرننگ ۾ ذري گھٽ بچي سگھيو. 1949 کانپوءِ پارٽيءَ ۾ وڏي پئماني تي بحث مباحثو شروع ٿيو ته ڇا ڪيو وڃي، پوءِ ھيري پالت ۽ رجنِي پام دت سميت انيڪ ماڻھن جا خط پڻ آيا. انھيءَ دوران چيني پارٽيءَ جو ھڪ خط پڻ ورھايو ويو جنھن ۾ جانايل ھو ته پنڊت نہرو ۽ ڪانگريس جو ڪردار پڻ چين جي سين يات سين ۽ چيانگ ڪائي شيڪ جو آھي انڪري ڪميونسٽن کي سندن خلاف

جدوجهد ڪرڻ گهرجي ۽ چين جي واٽ تي هلڻ گهرجي. 26 جنوري 1950 تي جڏهن جمهوري آئين لاڳو ڪيو ويو ته ان دوران پڻ ڪميونسٽ پارٽيءَ وڏو هنگامو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ٻه وڏا ميدان هئا ڪامگار ميدان ۽ لال باغ. هنن آئين کي نه مڃڻ جي بنياد تي لال باغ ۾ سڀني کي گڏ ڪيو. بمبئي حڪومت انتهائي بيرحمي سان اهو احتجاج چينياتيو. مغني جو پيءُ عباسي جيڪو صحافي هو پڻ فائرنگ جو شڪار ٿيو. حد ته اها هئي جو عوام ساٿ نه هو پر ان هوندي به ڪارڪن وڙهندا ۽ مرندا رهيا. سوتن ڏينهن ۾ انتهاپسنديءَ جو اهو حال هو.

انهن ڏينهن ۾ بلراج ساهني، ظ-انصاريءَ سميت انڊين پيپلز ٿيٽر، انجمن ترقي پسند مصنفين ۽ پورهيت يونين جا ڪيترائي ڪارڪن گرفتار ٿيا. وڏي نقصان پرائڻ کان پوءِ بي تي رندوي کي هٽايو ويو ۽ ڪجهه عرصي لاءِ پي سي جوشيءَ کي بحال ڪيو ويو. وڏي بحث مباحثي کانپوءِ سامهون آيل تن چئن نالن مان اڃي ڪمار گهوش تي يڪرائپ تي ۽ ڪيس ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا جو سيڪريٽري جنرل بڻايو ويو. اهو سمورو عرصو آئون بمبئي ۾ ئي هئس.

سوال: 1947 کان 1951 تائين جون ڪي وڌيڪ سارو ٿيون؟

جواب: اهو سمورو عرصو پارٽيءَ سان لاڳاپيل رهيس ۽ ادبي سرگرميون پڻ جاري رڪيم. انهيءَ دوران اهم ڳالهه اها ٿي ته پيمٽري ڪانفرنس کانوٺي 1951 تائين مجموعي طور تي پورهيتن جو مسلمان علائقو ڪيفي اعظي جي ڪنٽرول ۾ هو جنهن ۾ ناگپاروستان تلاءِ ۽ مدن پورو شامل هئا. ڪيفيءَ کي 1950 کانپوءِ ان علائقي جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ريجنل سيڪريٽري بڻايو ويو هو.

سوال: بمبئي ۾ ڪرشن چندر، علم س. دار جعفري، خواجا احمد عباس، عضمت چغتائي وغيره جي گڏجي ويهن دوران انجو چرچو ٿيندو هو ته سجاد ظهير چوهندستان کان ويو؟

جواب: 1948 ۾ جڏهن مون پارٽي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻ شروع ڪيو تنهن کان اڳ سجاد ظهير جي گهر تي گڏجاڻيون ٿينديون هيون، تن جو پتو نه اٿم پر سندس بابت جيڪي ڪجهه ٻڌم سو اهو ته سجاد ظهير جي وڃڻ کانپوءِ ديودر هال ۾ جتي انڊيل پيپلز ٿيٽر ۽ انجمن جون سرگرميون ٿينديون هيون، گڏجاڻيون ٿيڻ لڳيون جن ۾ ملڪ راج آئند، خواجا احمد عباس، عيسردار جعفري، محمد مهدي، ڪرشن چندر ۽ شاعرن مان مجروح سلطانپوري ۽ ٻيا جيڪي بمبئي ۾ هئا، شريڪ ٿيندا هئا. ظاهر آهي ته ٻه ملڪ تسليم ڪيا ويا، ٻه پارٽيون جڙي ويون ۽ کيس پاڪستاني پارٽيءَ جو سيڪريٽري جنرل بڻايو ويو. اهو پر تشدد دور هو جنهن ۾ لکڻ پڙهڻ وارن تي سدائين پوليس ۽ مرار جي ڊيسائي حڪومت جو ڪٽڪو هوندو هو. ڪيئي اعظمي تن ڏينهن ۾ گهڻو ٿورو پوش رهندو هو. هو ريڊ فليگ هال ۾ رهندو هو جتان پنهنجون سرگرميون ڪندو رهندو هو. پيمڙي ڪانفرنس جو انتظام ڪيائين ۽ مدن پوري ۾ ”نيورائٽرز ايسوسيئيشن“ جي نالي سان نون ليکڪن جي هڪ تنظيم قائم ڪيائين. پورهيت طبقي ۽ مڊل ڪلاس جا پڙهيل ڳڙهيل فرد هفتيوار ويهڪ ۾ ايندا ۽ پڙهندا هئا جنهن کانپوءِ مهيني ۾ هڪ ڀيرو ڪنهن کي خاص نينڊ ڏئي گهرايو ويندو هو. ياد اٿم ته فراق گورکپوريءَ سميت ڪيترن ئي دانشورن کي انهن گڏجاڻين ۾ مخلص طور تي گهرايو ويو هو. انڪانسواءِ مشاعرا پڻ ڪرايا ويندا هئا، جهڙوڪ اقبال ڊي تي سندس نالي تي مشاعرو ڪوٺايو ويندو هو. پارٽيءَ جي عام سرگرمين کان سواءِ مصر لاءِ مظاهرو هجي، اسڪندريا جي بندرگاهه تان انگريز موجدن کي تڙڻ جو مامرو هجي يا ڪو ٻيو مسئلو ڪيئي اعظمي سمورين سرگرمين ۾ اڳڀرو ٿي هوندو هو. ڪيئي اهڙي شخصيت هو جيڪو ادبي ۽ سياسي ٻنهي قسمن

جي سرگرمين ۾ سدائين اڳيرو رهيو. ڪو اهڙو هفتو ورلي ئي گذرندو هو جنهن ۾ پارٽي ڪارڪن اخبارون وڪڻڻ لاءِ نه نڪرندا هئا. ڪيفي اعظمي انهن سمورن سان گڏ هوندو هو.

سوال: تن ڏينهن ۾ ڪهڙي اخبار نڪرندي هئي؟

جواب: سڀ کان پهرين ”نيا زمانه“ نڪتي، جنهن تي پابندي مڙهي وئي. پوءِ ”سات دن“ جي نالي سان هڪ اخبار نڪتي. ڊڪلريشن رڪنڊڻ مختلف اخبارون پارٽي حاصل ڪري پنهنجي طرفان ڪيندي هئي. ناگپاڙي واري علائقي مان ”آفتاب“ نالي هڪ اخبار نڪرندي هئي جنهن سان ضمير نيازي پڻ لاڳاپيل هو. ضمير نيازي پڻ 1948 ۾ پارٽي سرگرمين ۾ شامل هو. سعيد رضا سعيد پڻ ”بمبئي ويڪلي“ جي نالي سان پارٽيءَ جون ٻه حمائتي اخبارون ڪيندو هو. اهي ٻئي سندس پنهنجون اخبارون هيون جن ۾ پارٽيءَ جون خبرون ته هونديون هيون پر اهي پارٽيءَ جون اخبارون نه هيون. پاڪستان اچڻ کانپوءِ ضمير نيازي سعيد رضا سعيد جي انگريزي اخبار ”ڪمينٽ“ ۾ ڪم ڪندو رهيو.

1950 جي شروعاتي مهيني ۾ عالمي امن ڪائونسل جو دهليءَ ۾ اجلاس ٿيو جنهن جو مقصد ائتم بمن ۽ ائتم لڙاين جو خاتمو هو. انجي صدارت سيف الدين ڪچلو ۽ ارونا آصف علي ٿئي ڪئي. دهلي يونيورسٽيءَ جي هال ۾ ٿيل انهيءَ ڪاڄ ۾ انڊين پيپلز ٽيٽر پريپور حصو ورتو جنهن ۾ بلونت گارگي پڻ شامل هو. ان طرفان فوج ۾ انگريز ڀرتيءَ خلاف هڪ ناٽڪ پيش ڪيو ويو جنهن ۾ مون به حصو ورتو. دهليءَ ۾ منهنجي ڀاءُ امين محمود جي دوست پرڪاش پنڊت جيڪو دهليءَ جي اڙڏو بازار ۾ بادشاهي مسجد آڏو ”شاهراه“ نالي هڪ اڙڏو رسالي جو ايڊيٽر هو پنهنجي هڪ واقف هنس راج رهبر جي گهر تي ترسايو. ايندڙ ڏينهن يونيورسٽيءَ واري اجلاس ۾ سردار جعفريءَ ان ملاقات ٿي، جنهن

جي پڇڻ تي هنس راج رهبر جو پتو ڏنو مانس جنهن تي چيائين ته اهو ته تمام گهڻو پري آهي سونئين دهليءَ ۾ ئي بلونت گارگيءَ جي گهر پاڻ سان گڏ ترسايائين. ان دوران خاص ڳالهه اها هئي ته بمبئي کان اتر ڏانهن منهنجو اهو پهريون سفر هو جنهن ۾ ٿڌي علائقي سان منهنجو پهريون پيرو واسطو پيو. بلونت گارگيءَ جو ٻن ڪمرن وارو گهر هو ۽ ڪمرن کان ٻاهر هڪ وړاندو هئس. هڪ ڪمري ۾ علي سردار جعفري ۽ ٻئي ۾ بلونت ۽ ٻيا صحافي ترسيل هئا. وړاندي ۾ منهنجو بسترو لڳائي اوڍڻ لاءِ هڪ چادر ڏني وئي. انهيءَ چادر ۾ سڄي رات ڪنڊو رهيس ۽ نه ڄاڻ ڪيڏي مهل اک لڳي وئي. صبح سوير اک کلي ته ڏٺم ته مونکي سوڙا وڍايل هئي جڏهن ته اندر علي سردار جعفري منهنجي چادر ويڙهي ستوپيو هو. 1950 وارو اهو واقعو اڃان تائين وساري نه سگهيو آهيان. علي سردار مونکي ادبي معاملن جي پڻ ڄاڻ ڏيندو رهندو هو. انجمن جي گڏجاڻين ۾ جڏهن سخت گير لائين هلي رهي هئي ته علي سردار ئي ان تي سڀ کان وڌيڪ عمل ڪندو هو. جنهن جو هن اڳتي هلي پاڻ به ذڪر ڪيو آهي ته ڪهڙي ريت ممتاز حسين جي ڪهاڻي پڙهڻ تي هن مٿس سخت چوه چنڊيا، انڪانسواءِ خواجا احمد عباس جنهن کي آئون انتهائي وڏي ترقي پسند شخصيت ٿو ليکيان، جي ڪهاڻي تي به چٽي تنقيد ڪئي وئي. جڏهن علي سردار جعفري گرفتار ٿيو ته سندن لاءِ خواجا احمد عباس جي تقرير انتهائي اهم هئي جيڪا احتجاجي گڏجاڻيءَ ۾ پڙهي وئي.

سوال: ڪرشن چندر ڏانهن سندس ورتاءُ ڪيئن هو؟

جواب: ڪرشن چندر نفيس ماڻهو هو. هن ڪڏهن به مزاحمت نه ڪئي. پارٽيءَ جيڪي ڪجهه چيو تنهن تي هائوڪار ڪيائين. تلنگانا، آمريڪي ڪوڙه واري مضمون يا جنهن به موضوع تي کيس چيو

ويولڪي ڏنائين. انڪانسواءِ انجمن ترقي پسند مصنفين جي پيمڙي ڪانفرنس ۾ نه رڳو سندس انتهائي مثبت رويو هو پر سمورن ڪارڪنن کي اوستائين پهچائڻ ۽ مالي واھر ڪرڻ ۾ به سندس اھم ڪردار هو. هيءُ اھو دور هو جڏھن فلمي صنعت سان ان لاڳاپيل ڪامريڊ انتهائي ڏکين حالتن ۾ هئا. عصمت چغتائي ۽ ڪرشن چندر ٻئي فلمي صنعت سان لاڳاپيل هئا جن مالي ۽ فڪري حوالي سان اسان جي واھر ڪئي. ڪرشن چندر جي نفاست جو اھو حال هو جو منتو بابت علي سردار جعفريءَ جي رويي هوندي به ڪتب پبلشر جي سلسلي ”نئے ادب کے معمار“ جي نالي سان ڪرشن چندر سعادت حسن منٹو تي تعريفی مضمون لکيو.

سوال: ڪرشن چندر ۽ عصمت چغتائيءَ ڏانهن علي سردار جعفري ۽ ڪيئي اعظميءَ جو رويو ڪيئن هو؟

جواب: ٻنهي سان سندن رويو چڱو هو. پارٽيءَ جي چونڊ مهڻي جو هڪ جلسو عصمت چغتائي جي صدارت ۾ چوڪي پاڙي ۾ ٿيو جنهن ۾ آئون به شريڪ هئس. اهو جلسو ڊانگي جي قومي اسيمبلي ۽ محمد صديق بخشيءَ جي صوبائي اسيمبليءَ جي اميدواريءَ جي سلسلي ۾ هو. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي انهيءَ جلسي ۾ عصمت تلنگانا جي پسمنظر ۾ لکيل هڪ خاڪو ”ڏاکو“ پڙهيو هو. ان وقت تائين پارٽي تلنگانا واري تحريڪ کان پوئتي نه هڻي هئي. 1953 وارين عام چونڊن ۾ ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا ٻئي نمبر تي سڀ کان وڏي پارٽيءَ طور آڏو آئي هئي ۽ انجا سڀ کان وڌيڪ ميمبر آندرا پرديش مان چونڊجي آيا هئا، يعني جمهوريت جي راه تي هلڻ کانپوءِ انکي عوام ۾ پنهنجي پذيرائيءَ جو اندازو ٿي ويو هو. انڪانپوءِ صورتحال اها ٿي جو انهيءَ جمهوري وهڪري ۾ جڏهن انجمن ترقي پسند مصنفين شامل ٿي ته انڪانپوءِ هندستان مان مزاحمتي ادب جو انت اچي ويو. منهنجو نقطي نظر اهو آهي ته

انڪانپوءِ اهڙي ڪا شاعري يا ادب منهنجي نظر ۾ ناهي جهڙين
نظمن جو آئون ذڪر ڪري چڪو آهيان پر پاڪستان ۾ اڃان
تائين مزاحمتي ادب جو لاڙو برقرار آهي.

سوال: پاڪستان اچڻ جو سلسلو ڪيئن ٿيو؟

جواب: 6 جنوري 1952 تي والده جي انتقال کانپوءِ سندس پھريون سفر
دهليءَ جو هو جتان واپس بمبئي موٽي آيس. والده جي گذاري وڃڻ
کان ٻه مهينا پوءِ اسانجي وڏي پيٽ جو وهان ٿيو. بمبئيءَ ۾ اسين
هڪ ننڍڙي ڪمري ۾ رهندا هئاسين. منهنجا چار ننڍا ڀائر، پيٽ ۽
پيٽوبو سيٽي هڪ ئي ڪمري ۾ هئا جڏهن ته آئون ڀارتي آفيس ۾
رهڻ لڳس. ان وقت اها ڳالهه شدت سان محسوس ٿيندي هئي ته
منهنجا ننڍا ڀائر ۽ پينرون جيڪر پيٽوبي سان گڏ نه رهڻ ته چڱو
ٿئي پر سندن سار سنڀال ڪير لهي ها. پاڪستان نهڻ کانپوءِ اسانجي
ماسي جيڪا حيدرآباد دکن جي نظام حڪومت ۾ کيس خاص
مراعتون حاصل هيون، جن کان محروم ٿيندي ئي هو پاڪستان لڏي
آيا هئا. ان دوران منهنجي ذهن ۾ اهي پور هئا ته ماسات سان وهان
ڪرڻو آهي پر ان وقت بمبئي جون حالتون اهڙيون نه هيون جو
وهان ٿي سگهي. مون ۽ ننڍي ڀاءُ فيصلو ڪيو ته پاڪستان وڃي
ٽانيڪو ٿيڻ کانپوءِ ٻين ڀائرن کي به گهرائجي. اصل حقيقت اها
آهي ته آئون شادي ڪرڻ ئي پاڪستان آيو هئس.

پهريون ڀيرو ريل گاڏيءَ ۾ آيس ۽ بلڪل اڪيلو هئس. ٻيو ڀيرو
اسماعيل يوسف جي ڪٽنب سان گڏ آيس. پهريون ڀيرو پنهنجي
ماسيءَ وٽ ترسييس. هو حيدرآباد دکن کان آيل هئا ۽ هاڻوڪي
حيدرآباد ڪالوني ڪراچيءَ واري جاءِ تي حيدرآباد دکن مان آيل
پناهگيرن لاءِ جهڳيون هنيون ويون هيون. حيدرآباد جي زوال کان
اڳ پنهنجو سرمايو هيڏانهن منتقل ڪيل مير لائق عليءَ اها زمين
خرید ڪئي هئي. اُتي رهڻ به هڪ عجيب هاڻو هو. مونکي

ڪنهن جهڳي ۾ رهڻ جو ڪو تجربو نه هو ۽ نه ئي وري خط پٽ واسطي جهڳي جو ڪو ٽپال پتو هو. منهنجي دوست افسر رضا جو پيءُ مون سان گڏ آيو هو ۽ اسين رات جو سمهڻ واسطي سندس پيڻ جي گهر گوليمار هليا ويا هئاسين. منهنجو خط ملڻ تي منهنجا سالا مونکي وٺڻ واسطي ايندڙ ڏينهن ئي پهچي ويا. مونکي اچرج لڳي ته منهنجي لاءِ پنهنجي جهڳي ڳولڻ مسئلو هو جڏهن ته هنن کي خط ملي ويو. اُتي پهتس ته عجيب شش و پنج ۾ هئس جو جهڳي ۾ رهڻ جو ته ڪڏهن تصور به نه ڪيو هئم پر جڏهن گڏه گاڏيءَ تي ويٺس ته بنهه دنگ رهجي ويو هئس جو بمبئي ۾ ڪنهن کي سزا ڏيڻ واسطي ئي گڏه گاڏيءَ تي ويهاريو ويندو هو. جنهن به شهر ويس، هندستان ۾ جتي به ترسييس اتي پهرين پنهنجي روزگار جو بندوبست ڪيم. پاڪستان ايندي ئي ڪينٽ ريلوي اسٽيشن کان ٽرام ۾ سوار ٿيس جيڪا صدر تائين ٿي آئي. اُتي شيشي جو هڪ دڪان هو جنهن جو مالڪ پڻ بمبئي مان آيل هو. وٽس ڪمائن لڳس. سو مونکي نوڪري پهرين ملي ۽ گهر پوءِ مون بمبئي ۾ پڻ شيشي جو ڪم ڪيو هو ۽ هتي به اهو جاري رکيم. منهنجا سالا چوندا هئا ته ڪين ڪا نوڪري نه ملي ڇاڪاڻ جو ڪين حيدرآباد ۾ ڪم ڪار ڪرڻ جي عادت نه هئي. نظام حيدرآباد عرب چوڪرن جو ٻارهن ورهين جي ڄمار کان وظيفو مقرر ڪندو هو. سندن جهڳي صدر کان پريرو هئي تنهنڪري آئون رنگون والا جي گودام ۾ ئي رهڻ لڳس.

مون جهڙن ماڻهن لاءِ سڀ کان پهرين روزگار پوءِ گهر ٻار ۽ يار دوست ضروري هجن ٿا. اهي ٽئي شيون ملي وڃن ته زندگي آسودي گذري ٿي. هت اڪيلو هئس انڪري 1951 ۾ واپس هندستان هليو ويس. منهنجا ڀائر اُتيئي هئا انڪري واپس ورتو پيو. منهنجي پيءُ ابراهيم جيڪو هاڻ گذاري ويو آهي، کي منهنجي ترڪ نسل

واري مامي پاڻ وٽ گهرايو هو. مامي جي گهرواري ۽ ٻار پاڪستان اچي ويا هئا ۽ هُنن منهنجي پيءُ کي به پاڻ سان گڏ رهائڻ تي چاهيو. خط پٽ ذريعي اهو پتو لڳم ته گهر لکي موڪليم ته ابراهيم کي اوڏانهن ئي روڪيو آئون به واپس پيو اچان پر بمبئي پهچڻ تي پتو لڳم ته ماما کيس پاڪستان اُماڻي چڪو هو. منهنجا سمورا ڀائر مونکان ڄمار ۾ ننڍا هئا. والده جي گذاري وڃڻ کانپوءِ سندن سار سنڀال پنهنجو فرض ٿي پانيم. واپس موٽڻ تي اها پريشاني ٿي ته هاڻ ٻيو ڪمرو ڪهڙي ريت حاصل ڪريان. سو ٻيهر پاڪستان موٽڻ جو فيصلو ڪيم.

ڪراچي ايندي ئي پارٽي آفيس ڳولھڻ شروع ڪيم. 1952 جي شروعات جڏهن هت آيو هئس ته پارٽي آفيس ۾ عزيز احمد خان هوندو هو جيڪو ٽريڊ يونين اڳواڻ هو ۽ صنعتي علائقي ۾ سرگرم هو. هن کانسواءِ ڊالميا فيڪٽريءَ ۾ سرگرم زبير، امام علي نازش، ڊائو ميڊيڪل ڪاليج جو ڊاڪٽر غالب ۽ غيور سميت اسين چار پنج ڄڻا پارٽي آفيس ۾ هئاسين. آئون ۽ منهنجو دوست عرفان علي مونسان گڏن رهيو. اسان ٻنهيءَ جو سڄي حياتي ساٿ رهيو. مون لالو ڪيت ۾ هڪ ڪمرو ورتو جنهن ۾ پنهنجي ڀائرن پيئرن سان گڏ رهڻ لڳس. 1952-53 شاگردن جي تحريڪ جو زمانو هو. منهنجي ٻيو ڀيرو اچڻ تي پارٽيءَ مونکي اعزاز نذير جي حوالي ڪيو جنهن لائڊيءَ واري حيدرآباد ڪالونيءَ ۾ پنهنجي جهڳي ڀرسان مونکي به هڪ جهڳي وٺي ڏني جيڪا ٽن ڏينهن ۾ ٽيهن پنجتيهن رپين ۾ ملي ويندي هئي. اُتي بزم احباب به هئي جنهن جي هفتيوار گڏجاڻين ۾ عبدالرئوف عروج، شارق حيدرآبادي ۽ ٻيا شاعر اديب پڻ ايندا هئا. اعزاز نذير ٽريڊ يونين ۾ هو ۽ هڪ ماچيس فيڪٽريءَ ۾ ڪم ڪندو هو جتي مون کي به ڪم تي لڳرايائين. اعزاز نذير سان سندس مرڻ گهڙيءَ تائين منهنجو ساٿ

رہيو. هو پنهنجي روپوشيءَ وارن ڏينهن ۾ اڪثر منهنجي گهر رهندو هو.

سوال: پهريون ڀيرو پاڪستان کان وڃڻ کانپوءِ موٽڻ تي اوهان کي پارٽيءَ ۾ ڪهڙو فرق نظر آيو؟

جواب: انهيءَ دوران وڏيون تبديليون آيون هيون، اهي ٻه سال ڪيفي اعظميءَ جو سات رهيو جيڪو ريجنل پارٽي سيڪريٽري هو. پارٽيءَ ادارا ڏڦير مان نڪري آيا هئا. اڃي ڪمار گهوش پارٽيءَ جو سيڪريٽري جنرل بڻجي چڪو هو. آئون هر مشاعري ۾ شريڪ ٿيندو هئس پوءِ پل اهو بمبئي ٿراموي يونين جو هجي يا ڪامگار يونين جو. انڪانسواءِ فيڪٽرين ۾ ميمبرشپ ڪرڻ وارين گڏجاڻين ۽ اخبارون وڪڻڻ ۾ پڻ بهرو وٺندو هئس. عام چونڊن دوران به وڏي پئماني تي سرگرميون رهيون. مون کي پارٽي ميمبرشپ ڪارڊ 1949 ۾ مليو هو. انکان اڳ ننڍي ڄمار هئڻ سبب پارٽي همدردي واري حيثيت سان سرگرمين ۾ حصو وٺندو هئس. انهن سمورين سرگرمين دوران ڪيفي اعظميءَ جو تمام گهڻو سات رهيو.

بمبئي ۾ چونڊن جو وقت آيو ته وڏي بحث مباحثي کانپوءِ فيصلو ٿيو ته اسانجي علائقي مان قومي اسيمبليءَ لاءِ ڊانگي ۽ صوبائي اسيمبليءَ جي ٻن تڪن کان محمد صديق بخشي ۽ مدن پوري مان عبدالمجيد لال باٿوتا (باٿوتا بمبئيءَ ۾ جنهندي کي چئبو آهي) جيڪو هڪ بيڪري هلائيندو هو پارٽيءَ جا اُميدوار هوندا. هنن انهيءَ علائقي جو سمورو خرچ پڪو ايسٽائين جو ڊانگي جو پڻ، پنهنجي سر ڪنيو. پارٽيءَ جي انهيءَ فيصلي مهل علائقي ۾ پارٽيءَ جا پنج ميمبر احمد عبدالرحمان دهلوي، بيو ميرن، افسر رضا، اميرالدين درزي ۽ آئون هئاسين. اسين سڀئي پارٽيءَ لاءِ ڪم ڪندا هئاسين پر آئون پنهنجي نوڪري پڻ ڪندو هئس پر ان مرحلي تي پارٽيءَ چيو ته نوڪري ڇڏڻي پوندي سو مون نوڪري

ڇڏي ڏني. نوڪريءَ مان ايڏائي رپيا ملندا هئڻ جڏهن ته پارٽي
 مونکي ٻارهن آنا ڏيڻ لڳي جنهن ۾ انتهائي ڏکيائي سان گذارو
 ٿيندو هو. اسان پنجن ميمبرن چونڊ مهم شروع ڪئي جنهن ۾
 سعيد رضا جي اخبار پريور ساٿ ڏنو. اسان هر گهٽيءَ ۾ جلسا
 ڪيا ۽ هر پاڙي جي مافيا سان مهاڏو اٽڪائيندا رهياسين. آزاديءَ
 کان اڳ اهي مافيائون انگريزن جي هٿ وس هيون جڏهن ته هاڻ
 اهي ڪانگريس جون ساٿاري هيون. ڪانگريس هر هنڌ
 رڪاوٽون ٿي وڌيون. هو جلسا ڦٽائيندا هئا يا جهنڊا ڦاڙي ڇڏيندا
 هئا. اهو سڀڪجهه مارجي ڊيسائي ۽ ڪانگريس ٿي ڪرايو.
 ڊانگي قد جو بندرو هو. هڪ جلسي ۾ اسٽيج تي تقرير ڪندي
 چٽاءُ ڏنائين ته هو سندن راهه ۾ رڪاوٽون وجهندڙن کي سخت
 سيڪت ڏيندا. پورهيتن جي شرڪت سان اسانجا پريور جلسا
 ٿيندا هئا. بمبئي ۾ ڪانگريس کانپوءِ سڀ کان وڌيڪ ووت
 ڪميونسٽ پارٽيءَ کي ٿي مليا. چونڊون هارائڻ کانپوءِ بائوٽا جي
 جلسي ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ همدرد گڏ ٿيا، جنهن ۾ تقرير
 ڪندي چيائين ته پنجن ميمبرن سان شروع ڪيل مهم ۾ اڄ بٽيه
 ميمبر ٿي ويا آهن جيڪا پارٽيءَ جي وڏي ڪاميابي هئي.

1949 کان 1953

چيني انقلاب ۽ استالين جو مرتيو

دهلي امن ڪانفرنس جي پڄاڻيءَ تي مونوت موت جو پاڙو نه هو ۽ جڏهن علي سردار جعفري پڇيو ته آئون واپس ڪيئن ويندس ته ورائٽر ته پندرهن ويهه ڏينهن هتي ترسي واپس موٽڻ جو بندوبس ڪري پوڏ نڪرندس. ان تي هن چيو ته مونڪي ترسڻ جي ضرورت ناهي جو هو منهنجي موٽڻ جو بندوبست ڪري ٿو وٺي. بمبئي ۾ هڪ ادارو "انڊو-سوويت ڪلچرل ايسوسيئيشن" هو جتي منهنجو اچڻ ويڃڻ به هو. تن ڏينهن ۾ اتي تصويرن جي هڪ نمائش هلندڙ هئي. علي سردار جعفريءَ مونڪي ان لاءِ ڪجهه تصويرون کڻي وڃڻ لاءِ چيو جنهن عيوض مونڪي ڪجهه ڏوڪڙ مليا. گڏوگڏ مونڪي هڪ پنڪوپڻ ڏنائين جيڪو مونڪي اڇلا سچڊيو جي گهر پهچائڻو هو. مون اهي ٻئي شيون پهچايون ۽ ان ريت دهليءَ کان بمبئي اچڻ جو بندوبست ڪيم.

1952 ۾ جڏهن ڪراچي آيس ته مختلف هنڌن تي پارٽي آفيسون هيون. سولجر بازار ٽراموي تي هڪ آفيس هئي جتي ملباريءَ جي هوٽل هئي ۽ اتي ملباري ڪامريڊ رهندا هئا، جن وٽ منهنجو اچڻ ويڃڻ هو. جڏهن پهريون ڀيرو بمبئي ويس ته ڪوڪراپار وارو رستو بند ٿي چڪو هو پر اوڀر پاڪستان وارو رستو کليل هو. هن ڪامريڊن محمد علي ۽ رشيد سان گڏ سامونڊي جهاز ذريعي اوڏانهن ويس. هنن پنهنجي وٽ ڏوڪڙ هئا سو

چٽاگانگ کان اڳتي هليا ويا پر آئون ڏوڪڙ نه هئڻ ڪري چٽاگانگ ۾ ترسي پيس ۽ اُتي ڪم ڪار ڳولهڻ لڳس. پٺسا ڏوڪڙ گڏ ٿيڻ تي بمبئي روانو ٿيس.

سوال: ڇا اوستائين پارٽيءَ ۾ مڪمل طور تي اچي چڪا هئا؟
جواب: هت ايندي ئي پهرين ڏينهن پارٽي آفيس پهتو هئس پر رهائش لائڊيءَ ۾ اعزاز نذير سان گڏ جهڳي، ۾ هئس. پارٽي آفيس اچڻ وڃڻ هوندو هئس.

سوال: ڇا اوهانجي چٽاگانگ وڃڻ جو انتظام پارٽيءَ ڪيو هو؟
جواب: آئون پارٽيءَ کان ڪجهه به نه وٺندو هئس. بمبئي وڃڻ يا هت رهڻ دوران پنهنجي نوڪري نه ڇڏيم. پنهنجا ٻيا ڪم شام پنجين کانپوءِ ڪندو هئس. 1953 ۾ جڏهن عام چونڊن لاءِ ويو هئس ته اسان واري تڪ ۾ گل پنج ميمبر هئا ۽ پارٽيءَ جي چوڻ تي نوڪري ڇڏيم جتان ايڏائي رپيا ملندا هئا جڏهن ته پارٽي ٻارهن آنا ڏيندي هئي. نوڪري ڇڏڻ ڪري پارٽيءَ کان اهي پٺسا ورتس. انڪانسواءِ ڪڏهن به پارٽيءَ کان ڪو پئسو ڏوڪڙ نه ورتس. چٽاگانگ مان نڪرڻ کانپوءِ هن وڏن شهرن چانڊپور ۽ درشنا مان لنگهيس ڇاڪاڻ جو اُتان سرحد تائين وڃڻ جو ڪو سڌو گس نه هو انڪري مختلف مرحلن ۾ ڪڏهن دريا اوڪري ته ڪڏهن ٻيڙي ته ڪڏهن وري ريل ذريعي ڪلڪتي پهتس جتي ٻه مهينا رهڻ کانپوءِ بمبئي پهتس.

مون پنهنجي چوڪراهٽ واري وهي امتحانن مان اُڪري گذاري آهي ۽ هيستائين منهنجو پهچڻ ڪنهن معجزِي کان گهٽ ناهي.

سوال: ڪراچيءَ کان چٽاگانگ تائين ڪيترن ڏينهن جو سفر هو؟

جواب: لڳ ڀڳ ڏهه ڏينهن.

سوال: وڃ ۾ سرنڪا ۾ ٻه ڏاهو ڪرڻو پوندو هو؟

جواب: سريلنڪا ۾ صبح کان شام تائين، هتان ويندي، ڪڇ ۽ مالويءَ جا جهاز رستي ۾ ايندا هئا جيئن ته اُتي ڪا بندرگاهه نه هئي انڪري جهاز ڪناري کان ڪجهه پري وڃ سمنڊ ۾ لنگرانداز ٿيندا هئا. ماڻهو ٻيڙين ذريعي انهن تي اچي سامان سڙو وڪرو ڪندا هئا. جهاز جا مسافر ۽ عملو رسين ذريعي پئسا ڏوڪڙ ڏيندا هئا. سامان وڪرو ڪرڻ لاءِ ايندڙ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا رهواسي ٿنڌو لڳل ترڪي توپي پهريل هوندا هئا. اُتي گذرندي جهاز مان ئي پري کان سيلون (سريلنڪا) جو نظارو ڪبو هو جتان چٽاگانگ ويجهو هو ۽ چٽاگانگ ۾ ڪجهه ڏينهن جي داڍي کانپوءِ ڪلڪتي روانو ٿبو هو. منهنجي ٻيو ڀيرو بمبئي پهچڻ تائين منهنجون ڀرپور سياسي سرگرميون شروع ڇيڪون هيون. 1949 ۾ مونکي پارٽي ميمبرشپ ڪارڊ ملي چڪو هو جيتوڻيڪ پارٽي سرگرميون اڳيئي شروع ڪري چڪو هئس. 1953 ۾ پارٽيءَ مونکي گُل وقتي ڪارڪن بڻايو جنهن دوران جلسا ٿين واري ماڳ تي پارٽيءَ جا جهنڊا، پوسٽر هٽڻ ۽ ٻيون ذميواريون منهنجي حوالي هونديون هيون. چيني انقلاب دوران پڻ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي سرگرمين ۾ سرگرم رهيس. چيني انقلاب دوران بمبئي جي گهڻين ۾ جيڪي نظم ڳاتاسين تن مان شيلندر جي هڪ نظم جا ٻه تي مصرع اڃان تائين ياد اٿن.

راسته چين ڪا ٻي چين ڪا ٻي چين ڪا همارا

راسته چين ڪا ٻي

دڪيا لوگوں کا سهارا

جهنڊا لال ٻي همارا

راسته چين ڪا ٻي

جنم جنم کا خون پسينه

پياري دهر تي اپني

ساری دهر تي اپني
 اس دهر تي په قدم نه دي وے اب کوئي هتھيار
 رسته چين کا ہے چين کا ہے چين کا همارا
 رسته چين کا ہے

انهيءَ دوران پريم دھون (هندستان جو نرت ڊائريڪٽر) جو هڪ
 گانو پڻ تمام گهڻو مشهور ٿيو:

اڻهائے طوفان زمانه بدل رہا
 جاگا ہے انسان زمانه بدل رہا
 کالی کٺياؤں سے دیکھو پھوٹے ہیں اُجیالے
 تھر تھر کانپ رہے ہیں یہ ظالم ہتھیارے
 جتنا ہے بلوان زمانه بدل رہا
 ایک چين کيا اب تو ساڻهي لاکھوں چين بنين گے
 آگ سے آگ بڙھے گی اب تو دھپ سے دھپ جليں گے
 وہ چکا لال نشان زمانه بدل رہا

اڄ پهرين آڪٽوبر آهي، چين جي آزاديءَ جو ڏيهاڙو. 1949 ۾ چيني
 انقلاب مهل آئون ڪميونسٽ پارٽيءَ جي جشن ۾ شامل هئس.
 سوال: اوهان چيني انقلاب کي ياد ڪيو اڄ پهرين آڪٽوبر تي؟
 جواب: وساريو ڪڏهن هئم. ڳالهه اها آهي ته جيڪڏهن وساريل هجي
 ها ته انجو ذڪر ڪيئن ڪريان ها.

سوال: سوچيم پئي ته جيڪڏهن هندستان ۾ پڻ انقلاب اچي ها ته شايد
 نياز حيدر کي قومي شاعر ليکيو وڃي ها، جنهن حساب سان اوهان
 سندس انقلابي نظم ٻڌايا آهن؟

جواب: مَن ان ڳڻيا نظم لکيا. اصل ۾ ڳالهه اهائي آهي ته هو تحريڪ جي
 فن سان لاڳاپيل هو منجهس نرگسيت نه هئي، انقلابي رومانويت نه

هئي پر عمل سان سلهاڙيل هو. ڪيئي اعظمي پڻ مونسان گڏ گهٽين ۾ اخبارون وڪيون. منهنجو ساڻس پنج سال ساٿ رهيو.

استالين جي مرتئي تي ڪيئي اعظمي هڪ وڏي شاهي جلوس جي سرواڻي ڪئي هئي. 5 مارچ 1953 تي استالين جي مرتئي تي بمبئي ۾ ڪيترائي وڏا وڏا جلوس نڪتا هئا، انهن مان هڪ چوپاڻيءَ واري سامونڊي ڪناري تي ٿيو هو جنهن ۾ مون به نظر پڙهيو هو. آئون سمجهان ٿو ته جيڪڏهن استالين نه هجي ها ۽ چين کي وڏي پئماني تي فوجي ۽ معاشي مدد نه ڏني ها ته ڪرچين به نه هجي ها. لانگ مارچ ۾ به چين کي پرپور مدد گهربل هئي جيڪا روس ۽ استالين فراهم ڪئي. استالين نه رڳو عملي نظرياتي ڪم پڻ ڪيو. هن هڪ پمفلٽ لکيو ”چيني انقلاب جا مسئلا“ جيڪو بمبئيءَ جي هڪ پارٽي يونٽ شائع ڪيو هو. ان ۾ استالين يورپ جي پارٽين لاءِ هدايت نامو ٿو جاري ڪري ته مائو جيڏي مهل اهو ٿو چوي ته اسان عوامي جمهوريت جي راه اختيار ڪئي آهي ۽ اهوئي مارڪسي رستو آهي، جنهن تي يورپ جون ڪميونسٽ پارٽيون اخباري مضمونن ذريعي چوه ٿيون چندين ته چين مارڪس جي راه تان ٽڙي ويو آهي پر آئون (استالين) ٿو چوان ته اهو مارڪسي دڳ آهي. ان وقت جيڪڏهن استالين پٺپراڻي نه ڪري ها ته يورپ جون ڪميونسٽ پارٽيون چين جي شديد مخالفت ڪن ها. مارڪس جو رستو ته خود لينن به اختيار نه ڪيو هو. هن پرولتاري آمريت بدران پنهنجي راه جوڙي ساڳي ريت مائو پڻ پنهنجي راه اختيار ڪئي. استالين نه هجي ها ته چين به نه هجي ها. انڪانپوءِ هن ڪوريا جي پرپور مدد ڪئي. ڏهاڪي کن تائين روس جي پرڏيهي وزير گڏيل قومن جي اداري جو بائيڪاٽ ڪيو ته جيستائين چين اداري ۾ شامل نه ڪيو ويندو اوستائين سندس ملڪ به اداري ۾ نه ويهندو. دنيا ۾ ترقي

ڪرڻ جا ڪيترائي رستا آهن پر اصل ڳالهه اها آهي ته
 سرمائيداريت وارو رستو ڦرلٽ وارو رستو هو انفراديت وارو رستو
 هو جنهن ۾ غلامن ذريعي امريڪا کي ٺاهيو ويو. ساڳي ريت
 هندستان کي غلام بڻائي انگلستان کي ٺاهيو ويو پر پھريون ڀيرو
 سوويت يونين اجتماعي ترقيءَ جي واٽ ڏيکاري ترقي ڪرڻ جي
 استالين جي مرتئي تي منهنجو نظر هن ريت هو:

سلام اس رهڻا پر جو جهاڻ ڪا مڪتي داتا ۽
 بڙهو آڱو ڪه اسالن اب ابھي راه دکھاتا ۽
 حقيقت ميں بدل ڏالے ھزاروں مست خواب اس نے
 زمين ڪوڊے ديے سوماھتاب اور آفتاب اس نے
 وہ جو انسانيت ڪے گيت گانا ہی سکھاتا ۽
 بڙهو آڱو ۽ ڪه اسالن اب ابھي راه دکھاتا ۽

سناؤ گيت امن و آشتي ڪا سارے عالم ڪو
 مسلسل جھ ڪا پيغام دو اب ابن آدم ڪو
 اٹھاؤ اور اونچے اور اونچے سرخ پرچم ڪو
 ڪه اسالن ھمیں اب اس ڪا وارث ڪر ڪه جاتا ۽
 بڙهو آڱو ڪه اسالن اب ابھي راه دکھاتا ۽

1954 کان 1957

عوامي ليگ سان تعلق ۽ ڪراچي ڇڏڻ

سوال: جڏهن ٻيو ڀيرو هندستان ويا ته اُتي ترسي ڇو نه پيا ۽ ڇا واپس موٽڻ جي ارادي سان ئي اوڏانهن ويا هئا؟

جواب: منهنجو ڪو ارادو نه هو موٽڻ جو پر مون آڏو پنهنجي ٽن ننڍن ڀائرن ۽ ڀيڻ جو مسئلو هو. وڏي ڀيڻ پرڻجي چڪي هئي ۽ پاڪستان اچڻ مهل پنهنجو گهر سندس حوالي ڪري ڇڏيو هئم. مون وٽ ايترا وسيلو نه هئا جو ڀائرن ۽ ڀيڻن کي اُتي پاڻ سان رکي سگهان. پاڪستان موٽي پنهنجي شادي ڪرڻي هئي ۽ گهر جو بندوبست ڪرڻو هو. اهي ئي به سبب هئا جن ڪري موٽي آيو هئس. انهي ڏيند سال ۾ پاڪستان جي سياسي صورتحال بدلجي چڪي هئي. شاگرد تحريڪون عروج تي هيون. حڪومتي گرفتارين ۽ سختين سبب انجمن ترقي پسند مصنفين جون گڏجاڻيون اجڙي چڪيون هيون ۽ پارٽيءَ جا حمايتي ٽرپڪٽر ٽي چڪا هئا. اعزاز نذير جي ڪري منهنجو پارٽي آفيس سان لاڳاپو ٿيو جنهن لاءِ ڀيڻ پنهنجي جهڳي ڀرسان ئي منهنجي رهڻ جو بندوبست ڪيو هو. اُتيئي منهنجا ڀائر ۽ ڀيڻ پڻ مونسان گڏ رهڻ لڳا پر ايترن جڻن جو اُتي رهڻ ڏکيو هو انڪري پنهنجي ماسيءَ جي گهر ڀرسان مسواڙ تي ورتل ڪمري ۾ رهڻ لڳاسين.

مونڪي شيشي جو ڪم ايندو هو جنهن مان چڱي موچاري رقم ملي ويندي هئي.

پارٽيءَ سان لاڳاپو لالو ڪيت ويڃڻ کانپوءِ به ختم نه ٿيو. اُتي منهنجي سڀ کان وڌيڪ ويجهڙاڻپ عرفان عليءَ سان هئي جيڪو پارٽيءَ جي بانيين مان هڪ محمد علي زودولويءَ جو سڀ کان ننڍو پٽ هو. عرفان علي ارڙهن ويهن ورهين جو ۽ منهنجو هم عمر هو. هو مئٽرڪ ڪري آيو هو ۽ هتي اسلاميا ڪاليج ۾ داخلا ورتي هئائين. هو صبح جو بحاليءَ واري کاتي ۾ ڪم ڪندو هو ۽ شام جو پڙهندو هو. پارٽيءَ جي ڏس ۾ اُتي هڪ سيل هو جنهن ۾ آئون، عرفان، وڪيل ۽ مجيد هئاسين. پارٽيءَ جا سمورا ڪم ڪار پابندين ۾ پڻ هلندا رهندا هئا. تن ڏينهن ۾ اعزاز نذير پڻ ايندو هو ۽ پارٽيءَ جو اسٽڊي سرڪل پڻ هلندو هو. سياسي طور تي اُتي عوامي ليگ سرگرم هئي. لالو ڪيت ۾ انجي آفيس هئي جتي حڪيم چشتي، علاؤالدين عباسي ۽ عبدالرحمان ملباري سرگرم هئا. سال ڏيڍ سال کانپوءِ 1955 ۾ شادي ڪيم جيڪا اڃان تائين هلي پئي.

سوال: پارٽيءَ تي پابندي مڙهڻ مهل به اوهان لالو ڪيت ۾ هئا؟
جواب: اسانجي مسواڙ واري گهر تي امام علي نازش، محمد غيوز ۽ زبير سميت ڪيترائي اهم روپوش اڳواڻ رهندا هئا. لالو ڪيت ۾ اهڙا ٻه ئي گهر هئا، هڪ اسانجو پيو عرفان عليءَ جو. هو اسان سان گڏجي ئي رکيو سڪيو کائيندا هئا. امام علي نازش گهڻو تڻو عرفان عليءَ جي گهر رهندو هو. هو گرفتار پڻ اُتان ئي ٿيو هو. آئون ٿريڊ يونين سرگرمين ۾ شامل نه هئس ڇاڪاڻ جو مونوٽ روپوش همراھ رهندا هئا.

سوال: انهن روپوش ڪامريڊن جي ڪري اوهين به ته سدائين جوڪم جو شڪار هوندا؟

جواب: آئون جوڪم جو شڪار ته نه ٿيس ڇاڪاڻ جو پارٽي سرگرمين جي بمبئي جهڙي صورتحال نه هئي يا جهڙي هتي شاگرد تحريڪ کان اڳ هئي. شاگرد تحريڪ کانپوءِ سرگرميون انتهائي محدود ٿي ويون هيون جيڪو پارٽيءَ لاءِ وڏو هاجو هو ۽ ان ڪري پارٽيءَ کي وڏو نقصان رسيو. منهنجي نظر ۾ روپوس ٿيڻ جو مطلب اهو ناهي ته ڪو سموريون سرگرميون ڇڏي رڳو چپ چاپات ۾ ويهي رهجي. اهڙي صورت ۾ ڪو فائدو ناهي. دنيا جي ڪميونسٽ تحريڪن تي نظر ڊوڙائڻ سان اندازو ٿيندو ته ماڻهن روپوش رهندي به وڏو ڪم ڪيو. هندستان ۾ مارجي ڏيسائيءَ جي دور ۾ ڪميونسٽن تي شديد تشدد ٿيو ڪين ٿڌي تي ئي قتل ڪيو ويندو هو پر ان دور ۾ به هو چپ چاپات ۾ نه ويٺا. قيد ۾ قتل ٿيل ساٿين تي نياز حيدر نظر پڻ لکيو پر انجي اُبتڙ هتي ماڻهن روپوشيءَ ۾ ڏهاڪا گذاريا پر نه ڪجهه لکيائون، نه ڪو ٿيسيز ڏنائون ۽ نه ئي وري ڪا تحريڪ هلايائون. روپوشيءَ واري انهيءَ دور ۾ جمال نقويءَ جونالو سامهون ٿو اچي، جيڪو چاليهه ورهين تائين روپوش رهيو پروفيسر به رهيو پر ان روپوشيءَ مان هٿ حاصل ڇا ٿيو؟ هن ۽ ارشد محمود، جيڪو ڪڏهن به تحريڪ سان لاڳاپيل نه رهيو پر اهڙا ڪتاب لکيائين جن لاءِ هو پاڻ اعتراف ٿو ڪري ته ڪجهه به ڪرڻ تيل نه نڪتو. سندس اهو سمورو عرصو ۽ زندگي ضائع ٿي وئي. مون ان تي جوابي مضمون پڻ لکيا آهن. جمال نقويءَ جي ڪتاب جواز دو ترجمو ”ٻه هزار آڻي“ ۽ ”م ده گياں“ پڻ رشاد محمود ئي ڪيو آهي.

سوال: ڇا عوامي ليگ ۾ اوهاڻ سان گڏ ڪميونسٽ پارٽيءَ جا ٻيا همراھ به ويا؟ ۽ ڇا اهو پارٽيءَ جو فيصلو هو؟

جواب: عوامي ليگ جي سياست خاص طور تي ڪراچيءَ ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ ٿي هلائي ان وقت حسن ناصر سرگرم هو. لالو ڪيٽ ۾ سندس آفيس هئي. تن ڏينهن ۾ نه ڪو جلسو ٿي پئي سگهيو نه ئي

ڪا گڏجاڻي جڏهن ته انجمن ترقي پسند مصنفين تي پڻ پابندي
مڙهيل هئي. روپوشيءَ وارن ڏينهن ۾ بس اهيئي سرگرميون هيون
جو ڪي ڏهه پنڊرهن ماڻهو گڏجي ويهن ۽ ڪو مقالو پڙهي وڃي
يا ڪنهن سياسي موضوع تي ڪو بحث مباحثو ڪري وڃي.

سوال: ڇا اوهانجي حسن ناصر سان ڪا ملاقات ٿي؟

جواب: نه هُن سان منهنجي ڪابه ملاقات نه ٿي. هو عوامي ليگ جي
آفيس ضرور ايندو هو پر اعزاز نذير سان سندس ويجهو رابطو
هوندو هو ۽ سندس پارٽي سرگرميون اسان تائين اعزاز نذير ذريعي
ٿي پهچنديون هيون.

سوال: اهو دور ڪيستائين هليو؟

جواب: آئون 1957 جي پڇاڙيءَ تائين ڪراچيءَ ۾ رهيس پوءِ لاهور لڏي
ويس جتي پنهنجي گهر واريءَ کي پڻ گهرايم. اُن وقت اسانجو
پهريون پٽ جيڪو اٺن مهينن جو هو پڻ اسان سان گڏ هو. مونکي
نیشنل عوامي پارٽي (نپ) ٺهڻ وارا ڏينهن پڻ ياد آهن. 1957 ۾
اسانجي لاهور لڏي وڃڻ کان اڳ جي ايم سيد جي گهر هڪ
گڏجاڻي ڪوٺائي وئي جنهن ۾ خان عبدالغفار خان ۽ شيخ
عبدالمجيد سنڌي پڻ شريڪ ٿيا هئا. اهڙين گڏجاڻين کانپوءِ ئي
نپ جڙي هئي. انجي ٺاهڻ ۾ ڪميونسٽ پڻ شامل هئا ته عوامي
ليگ وارا به آزاد پاڪستان پارٽي پڻ ان ۾ شامل هئي.
محمودالحق عثماني نپ جو جنرل سيڪريٽري بڻيو. جيتوڻيڪ
نپ جو جڙڻ ته ياد اٿم پر انجي سرگرمين دوران آئون ڪراچيءَ ۾
نه هئس. حيدر منزل تي ٿيل نپ جي بنيادي اجلاس ۾ ته آئون
شريڪ هئس پر ان کان ستت پوءِ لاهور هليو ويو هئس.

لاهور ۾ به پارٽيءَ جي حوالي سان اعزاز نذير سان رابطو رهيو.
لاهور ۾ هڪ ٻئي پارٽي ڪامريڊ ناصرالدين محمود جيڪو
ايگريڪلچرل بينڪ ۾ ڪائونٽنٽ هو سان پڻ منهنجو لاڳاپو

رھيو. هو جڏهن ملير ۾ هو ته امام علي نازش پنهنجي روپوشيءَ جو
وڏو عرصو سندس گهر تي گذاريو هو. لاهور ۾ پڻ پنجن سالن تائين
نيلا گنبذ واري علائقي ۾ شيشي جي هڪ کارخاني ۾ ڪم
ڪيم ۽ 1962 ۾ ڪراچي موٽي آيس. علاؤالدين عباسي ۽ رحمان
ملباري جيڪي عوامي ليگ ۾ اسان سان گڏ هئا، سان پڻ سدائين
سنگت رهي. اهو سمورو عرصو ڪميونسٽ پارٽي جيڪا ڪڏهن
به جدوجهد کان وانجهيل نه هوندي هئي سا اندر گرائونڊ هئڻ جي
بهاني گهرن جي چارديواريءَ اندر بند ٿي وئي ۽ انهيءَ سموري
عرصي ۾ لکڻ پڙهڻ جو ڪوبه ڪم نه ٿيو.

لاهور سوئيز نهر لڙائي ۽ پاڪستان ۾ مارشل لا جي شروعات تائين

سوال: 1957 ۾ لاهور ڇو لڙي ويا؟ ان بابت ڪجهه ٻڌايو.
جواب: گهريلو مسئلن ڪري ڪراچي ۽ وارو گهر ڇڏڻو پيو ۽ لاهور لڙي ويس. ان کان اڳ ٻه اهم سياسي واقعا ياد ٿا اچن. هڪ ته بنگال ۾ جگتو فرنٽ چونڊون ڪئي ويون، ان وقت آئون عوامي ليگ سان لاڳاپيل هئس. ٻيو واقعو 1956 واري سوئيز نهر جي لڙائي بابت آهي. انهن ٻنهي ڳالهين مونکي ذهني طور تي تمام گهڻو متاثر ڪيو. مصر تي تن ملڪن فرانس، برطانيا ۽ اسرائيل ڪاھ ڪئي هئي. امريڪا ظاهري طور تي اڻ ڏريو هو. هڪ عجيب افراتفري پڪڙيل هئي. اُن وقت سوويت يونين انهن ملڪن کي چٽاءُ ڏنو ته جيڪڏهن ٻارهن ڪلاڪن اندر لڙائي بند نه ڪندا ته انهن کي نيست نابود ڪيو ويندو. تن ڏينهن ۾ ايڊن جيڪو برطانوي وزيراعظم هو تنهن برطانوي پارليامينٽ تان استعفا ڏئي ڇڏي. جڏهن اهي خبرون پڙهندو هئس ته مون کي نياز حيدر جو هڪ نظم ياد آيو جيڪو امروز اخبار وڌي سرخيءَ سان شائع ڪيو هو.

زليحا ڪا وطن بيزار بد صورت سياست ۽
ابوالهعل آج دڦنا هوڳيا اپني جسامت ۽

زمين مشهور ۽ جو اونچي اهرامون کي عظمت ۽
 جوهر فرعون کي لاشي کور کهي ۽ حفاظت ۽
 وڏي ايڏن مرے گا کس قدر تقدير والا ۽
 اندھيرے کي سياه کار و سويرا هونے والا ۽

اُن دور ۾ (حسين شهيد) سهروردي صاحب سوئيڙنهر جي واقعي تي
 مصر ۾ جمال عبدالناصر جو ساٿ ڏيڻواري سوال تي ورندي ڏني
 هئي ته اسين سندن ڪهڙو ساٿ ڏيون جو هر ٻڙي جمع ٻڙي جمع
 ٻڙي ئي آهن.

سوال: جنهن زماني جو اوهان ذڪر پيا ڪريو تن ڏينهن ۾ ”ليل و نهار“
 اوهان جي نظرن مان گذريو هو؟

جواب: ليل و نهار، جي شروع ٿيڻ کانوئي انجو مستقل گراهڪ بڻيس ۽
 مونوت انجو سمورو ريكارڊ هوندو هو. ڊاڪٽر راغب جيڪو اعزاز
 نذير ۽ پارٽي جي ويجهو هو ۽ جنهن پارٽي جي وڏي سيوا ڪئي
 ۽ هنگامي دور ۾ پارٽي جا سمورا ڪم ڊاڪٽر راغب ذريعي ئي
 ٿيندا هئا، سو هو جڏهن روپوشيءَ وارن ڏينهن ۾ هڪ ڀيرو اسان
 وٽ رهڻ آيو ته ليل و نهار جو ڍڳ ڏسي تحقيق واسطي ڪئي ويو ته
 وري واپس نه ڪيائين.

اوپر ٻڌڻال جي عليحدگيءَ وارن ڏينهن ۾ ليل و نهار ان حوالي سان
 ڪيترائي مضمون شائع ڪيا. ان ۾ بنگالي ليکڪن جا مضمون
 ترجمو ڪري قسطوار پڻ شامل ڪيا ويندا هئا.

سوال: ليل و نهار جو ذڪر ڪرڻ جو مقصد اهو هو ته سوئيڙنهر واري واقعي
 جي ڏينهن ۾ ان ۾ باقاعدي ٿاڻي تي جمال عبدالناصر جي تصوير
 هوندي هئي. ان کانسواءِ ليل و نهار ”جنگِ آزادي نمبر“ پڻ شائع ڪيو
 جنهن تي بهادر ساهه ظفر جي تصوير هئي. اهو هڪ انتهائي
 شاندار رسالو هو.

جواب : واقعي، تمام گهڻو ڀلو رسالو هو. ان تان مونکي بمبئي جي هڪ ڳالهه ياد آئي. بمبئي ۾ ڪتب پبلسر اڙدو ادب جو ”جنگ آزادي نمبر“ شائع ڪيو هو. اهو انتهائي ضخيم هو جنهن جي ايڊيٽوريل بورڊ تي علي سردار جعفري پڻ هو. احمد نديم قاسميءَ هتان هڪ تنقيدي خط لکيو ته انهيءَ ادبي نمبر ۾ لاهور ۽ اتر هندستان کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. سردار جعفريءَ انکي قبول ڪيو ۽ انجمن ترقي پسند مصنفين جي هڪ گڏجاڻيءَ ۾ اهو خط پڙهي ٻڌايائين ۽ اعلان ڪيائين ته هو وضاحت ڪندو ته ڪئن ڪوتاهي ٿي آهي جيڪا ايندڙ پرچي ۾ ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي.

سوال : لاهور ۾ اوهان جون مصروفيتون ڇا هيون؟

جواب : آئون پهريون ڀيرو لاهور ويو هئس. اُتي به هميشه وانگر سڀ کان پهرين پنهنجو روزگار ڳولهيم. اسٽيشن جي هڪ مسافر خاني تي پنهنجو سامان رکي ڪم ڪار ڳولهڻ نڪري پيس. مونوت لاهور ۾ ڪنهن جو به ڏس پتو نه هو. ريلوي اسٽيشن کان ٿانگا هلندا هئا. انهن ۾ ويهي لوهارِي گيت تائين ويس. اُتان وري انارڪلي چوٽي ۽ پاڻي گيت تائين آيس، جتي شيشي جو هڪ دڪان ڏٺم. اُتي شيشي جا ٻه دڪان هئا، ملڪ گلاس هائوس ۽ جليل گلاس. ملڪ گلاس هائوس ڪنهن زماني ۾ ”بابا گلاس هائوس“ جي نالي سان هڪ سڪ جو دڪان هو. انجو گودام پڻ وڏو شاهي هو. سيٺ پنهنجي هڪ ماتحت صديق کي دڪان تي ويهاريو هو. دڪان ڏسي ان ۾ گهڙي ويس، ڳالهه ٻولهه کانپوءِ مونکي سٺ رپيا ماهوار تي ڪم ملي ويو. منهنجو هنر ڏسي تمام گهڻو متاثر ٿيو ڇاڪاڻ جو منهنجي جوڙيل هر ڪا شئي هڪدم وڪرو ٿئي پي وئي. هُن مون کان رهائش بابت پڇيو ته ٻڌايو مانس ته هڪ هوٽل تي ترسيل آهيان، جنهن تي چيائين ته هل ته توکي گهر وٺي ڏيان. هاڻ منهنجي آڏو مسئلو هو پنهنجا ٻار ٻچا گهرائڻ جو. اهو علائقو اهڙو

نه هو جتي ڊگهو عرصو رهجي جو اتان جون سوڙهيون گهٽيون ۽
 ڏهن ڏهن فتن جا ڪمرا هئا. پوءِ انهيءَ ساڳئي همراھ مونکي مدن
 پوري ۾ گهر هٿ ڪري ڏنو. انڪانپوءِ پنهنجي زال کي گهرايم.
 انهيءَ سموري مامري ۾ هڪ مهينو لڳي ويو. انهيءَ دوران شيشي
 جي ٻين دڪانن وارن ۾ چوٽيل شروع ٿيو ته آخرڪار منهنجي
 سيٺ جو ڪاروبار چوٽي ويجهي رهيو آهي. نيلا گنبد جي هڪ
 دڪاندار جنهن جو پنهنجو ڪارخانو پڻ هو. مونکي اڏائي پرا
 وڌيڪ پگهار تي پنجن سالن جي ٺاهه تي پاڻ وٽ ملازم رکيو هو
 مون به اچري واري علائقي ۾ هڪ بهتر ۽ وڏو گهر ورتو. ان ريت
 لاهور ۾ پنج سال گذارياسين. جنهن دوران 1958 ۾ ايوب خان ملڪ
 تي مارشل لا پڻ مڙهي.

لاهور پهچندي ئي جيڪو واقعو ڏٺم سو بوتاسنگه جو هو. والد
 کان پرايل عادت تحت آئون شروعات کان ئي اخبارون پڙهندڙ
 هئس. هڪ ڏينهن خبر آئي ته بوتاسنگه ڪورٽ ۾ پيش ڪيو
 ويندو. سندس خبرون شائع ٿيل اخبارون مون سنڀالي رکيون هيون
 جيڪي گهر تي چاپي دوران ضائع ٿي ويون. کيس وڌيڪ ڪوريج
 انڪري به ٿي ملي جو يونيورسٽيءَ جا شاگرد ان مامري ۾ سرگرم
 هئا. جنهن ڏينهن هو ڪورٽ ۾ پيش ٿيو ته اُن ڏينهن اها خبر
 وڌيڪ ڪوريج سان شائع ٿي ته بوتاسنگه امرتسر کان اچي ويو
 آهي. سرحد سان لڳو لڳ نورپور نالي هڪ علائقو هو جنهن ۾ بوٽا
 سنگهه جا ٻه ٻار پڻ هئا. ورهاڱي وارن فسادن دوران اغوا ٿيل عورتن
 مان هڪ مسلمان عورت سان بوٽا سنگهه وهان ڪيو هو جنهن مان
 کيس ٻه ٻار پڻ هئا. تن ڏينهن ۾ اغوا ٿيل عورتن واپس پئي ڪيون
 ويون سو بوٽا سنگهه جي زال پڻ سندس وارثن حوالي ڪئي وئي
 هئي. بوٽا سنگهه ڪنهن ريت انهيءَ عورت سان رابطو ڪري ورتو
 هو جنهن کيس چيو هو ته هو جيڪڏهن پاڪستان هليو وڃي ته

هوئ سڄي ڄمار سندس زال بڻجي گذاريندي بوٽا سنگهه سفارتخاني سان رابطو ڪيو ته اُتان کيس ورندي ملي ته هو کيس اماڻي نٿا سگهن ڇاڪاڻ جو هوئ مسلمان آهي، پر کيس مسلمان ٿيڻ جي شرط تي ويزا جاري ڪيو ويندو سو بوٽا سنگهه پنهنجو مذهب مٽائي بادشاهي مسجد ۾ ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيو ۽ ويزا حاصل ڪيائين. هُن نه رڳو پنهنجو مذهب ڇڏيو پر راج برادري ۽ ملڪ پڻ ڇڏيائين. هو پنهنجي ٻارن سوڌو ساهراڻي ڳوٺ پهتو ته ماڻهو مچرجي پيا ۽ کيس سخت مارڪٽ ڪيائون. اهو سمورو مامرو ڪورٽ تائين وڃي پهتو جنهن ۾ بوٽا سنگهه جي زال کيس سڃاڻڻ کان ئي نابري واري، جنهن تان بوٽا سنگهه اُٻاڻڪو ٿي ريل گاڏيءَ هيٺان اچي آپگهات ڪري ڇڏيو. انهيءَ واقعي تي شاگردن جلوس ڪڍيو ته علاما مشرقي چوڻ لڳو ته آخرڪار مسلمانن کي ڇا ٿي ويو آهي جو هڪ سڪ پويان ايڏو توائي ٿي ويا آهن. شاگردن بوٽا سنگهه کي مياڻي قبرستان ۾ دفنايو ته خاڪسار اُتي پهچي ويا ته هو سندس قبر اُڪيڙي ڇڏيندا. انهيءَ سموري واقعي تي هڪ ڪتاب پڻ لکيو ويو هو جنهن جو عنوان علاما اقبال جي هڪ مصرعي تان ڪنيل آهو:

تشيدِ محبت نه کافر نه غازي
محبت کي رسمين نه ترڪي نه تازي

انهيءَ واقعي تي The Partition جي سري هيٺ هڪ فلم پڻ ٺهي چڪي آهي. انڪانسواءِ لاهور جو هڪ ٻيو واقعو پڻ مون کي ياد پيو اچي. راڻي ايلزبيٿ ۽ سندس مڙس فلپ پنهنجي وهان کانپوءِ لاهور آيا هئا. فلپ کي پولوراند جو شوق هوانڪري هن لاءِ انهيءَ راند جو بندوبست ڪيو ويو هو. ان دوران هُن خواهش جو اظهار ڪيو ته هڪ هندستاني شهنشاهه پولوراند ڪندي گهوڙي تان ڪري گذاري ويو هو کيس تنهن جي قبر ڏيکاري وڃي. منهنجو

ڪم ڪار اٿارڪلي بازار ۾ هو سو جمع شامل انهيءَ شهنشاهه قطب الدين ايبڪ جي قبر ڀرسان پيو لنگهندو هئس جيڪا هڪ ننڍڙي ڪمري ۾ هئي جنهن مٿان هڪ عمار اڏيل هئي. قبر واري ڪمري ۾ نڪاس وارو ڪنو پاڻي پيو ٿمندو هو. اها خبر پڙهي آئون سوچڻ لڳس ته انهيءَ گندگيءَ ۾ فلپ ڪي ڇا ڏيکاريو ويندو. ايندڙ ڏينهن پڇ ڊڪ شروع ٿي وئي ۽ صفائي سترائي ٿيڻ لڳي پر اُتي ته گهر ۽ دڪان هئا سي خالي ڪرائڻ ممڪن نه هو. بهرحال جيئن تيئن ڪري فلپ ڪي اهو علائقو ڏيکاريو ويو. جنهن جا سندس اچڻ ڪري ڀاڳ ڪليا ۽ اُتي ترقياتي ڪم شروع ٿيا، جنهن دوران اها عمارت توڙائي انڪي چارڊيواري ڏياري وئي ۽ ان ۾ قطب مينار جهڙا ٽنپ هنيا ويا ۽ ان ريت اهو يادگار محفوظ بڻايو ويو.

هڪ ٻيو واقعو راڻي ايلزبيٿ جي حوالي سان مونکي ياد آهي جنهن ۾ آئون سڌوسنئون شريڪ هئس. آئون ”صديقي گلاس ٽريڊنگ“ جي شوروم ۾ شيشي جو ڪم ڪندو هئس. ايوب جي مارشل لا وارا ڏينهن هئا. هڪ ڏينهن مارشل لا واري جهنڊي سان هڪ گاڏي آئي جنهن مان ٽي چار بيگمات لٿيون. انهن مان هڪ منظور قادر جي والده هئي جڏهن ته ٻئي هڪ جنرل جي زال هئي. اُتي گرلز گائيڊ جي نالي سان هڪ ادارو هو جنهن ۾ هو آيون هيون. هنن مونکي راڻي ايلزبيٿ جي هڪ تصوير ڏني ته انجو فريم ٺاهي ڏيان. فريم تيار ٿيڻ جي ٽن چئن ڏينهن کانپوءِ هو آيون ۽ تصوير کڻي هليون ويون. ان ڏينهن کانپوءِ هو ملٽري پوليس سان گڏجي ٻيهر آيون ۽ چيائون ته هنن جيڪا تصوير فريم لاءِ ڏني هئي سا اها نه هئي ڇاڪاڻ جو راڻيءَ طرفان ڏنل سمورين تصويرن تي سندس صحيح ٿيل هئي جيڪا انهيءَ فريم لڳل تصوير تي نه هئي. مون کين ورائيو ته مون کين سندن ئي ڏنل تصوير تي فريم هنيو آهي. چڱي موچاري دير تائين هل هنگامو

ڪندي مونکي ڏمڪائڻ لڳيون. دڪان جو مالڪ صديقي صاحب پڻ ٻاهر نڪري آيو ۽ سندس چوڻ تي به هنن ماڻ نه ڪئي ۽ آئون به پنهنجي ڳالهه تي اٿل رهيس. هڪ ڏينهن اسانجي دڪان جي مالڪ برٽش ڪائونسل کي خط لکيو ته گرلز گائيڊ جون عهديدار اسان تي الزام ڌريندي اسانکي ڏمڪائي رهيون آهن ته برٽش ڪائونسل جي ورندي آئي ته اهو ڪجهه ٻين جاين تي پڻ ٿيو آهي جتي راڻي ايلزبيٿ جي صحيح ڪانسواءِ تصويرون اُماڻيون ويون آهن. انڪانپوءِ اُهي بيگمات ٻيهر نه آيون. اهو واقعو ڪنهن به ريت وساري نٿو سگهان.

سوال: ڇا اوهانجي پنج سال لاهور ۾ رهڻ دوران انجمن ترقي پسند مصنفين جون به سرگرميون ٿينديون رهيون؟

جواب: حلقه اربابِ ذوق جون هفتيوار گڏجاڻيون ٿينديون هيون. آئون به انهن ۾ مستقل شرڪت ڪندو هئس. اُتي زرعي ترقياتي بينڪ ۾ ڪم ڪندڙ منهنجو ڪرچي ۽ جو دوست ناصر محمود پڻ ايندو هو. هو پارٽيءَ سان لاڳاپي ۾ هو جيڪو مرڻ گهڙي تائين رهيو. اهو مارشل لا جو دور هو جنهن ۾ پارٽيءَ جون گهڻيون سرگرميون تنهن هيون پر ادب جي حوالي سان حلقه اربابِ ذوق سرگرم هو. امام علي نازش جي پڻ اوڏانهن بدلي ٿي وئي هئي ۽ ساڻس پڻ لهه وچڙ ۾ هئس. اعزاز نذير پڻ اُتي ايندو هو جنهن سان ڪراچيءَ جي حوالي سان تعلق هو. اسماعيل يوسف جنهن بزمِ علم و دانش جو بنياد رکيو ۽ نيشنل ٿيٽر ۽ ٿريڊ يونين جي سرگرمين ۾ پڻ رهيو پڻ اتي ايندو ويندو رهندو هو ان ريت اسان ٽن چئن جو ٽولو بڻجي ويو هو. پاڪ ٽي هائوس ۽ حلقه اربابِ ذوق جي سرگرمين ۾ شريڪ ٿيندو رهندو هئس. انهيءَ دوران نيشنل عوامي پارٽيءَ جي آفيس پڻ ويس چاڪاڻ جو آئون جتي به ويندو هئس سڀ کان پهرين پارٽي آفيس ڳولهي لهندو هئس. اُتي ويس ته لعل خان نالي

هڪ همراه اُتي ويٺو هو. اهو ايوي مارشل لا جو دور هو سو هُن مونڪي سڃاڻڻ کان نابري واري ۽ هراسجي ويو. انهيءَ دور ۾ پارٽيءَ جي ڪنهن همراه سان ملڻ يا رابطو ڪرڻ انتهائي ڏکيو هو. لومباجي قتل مهل به آئون لاهور ۾ هئس. ڪاٻي ڌر وارن گڏجي ان جي خلاف هڪ وڏو شاهي احتجاجي جلوس ڪڍيو هو. ڪاظمي نالي هڪ شاگرد اڳواڻ انجي سرواڻي ڪري رهيو هو. حسن ناصر جي شهادت مهل به آئون لاهور ۾ ئي هئس. مون اخبار ۾ ئي پڙهيو هو ته ميجر اسحاق ان ڏس ۾ هڪ ڪيس داخل ڪيو آهي. اتفاق جي ڳالهه آهي ته مياڻي قبرستان جي گورڪن جو هڪ سترهن ارڙهن ورهين جو پٽ مون وٽ ڪم ڪرڻ ايندو هو. پهرين حسن ناصر متعلق خبر آئي ته ڪيس گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ پوءِ آيو ته هُن آپگهات ڪري ڇڏيو آهي. اهو قصو اڳتي وڌيو ته پتو لڳو ته ڪيس مياڻي قبرستان ۾ دفنايو ويو آهي ۽ جڏهن سندس والده آئي ته قبر ڪشائي جي ڳالهه هلي. حسن ناصر جي والده لاش ڏسندي ئي چيو ته اهو سندس پٽ ناهي. منهنجي ذهن ۾ آيو ته چونڊ گورڪن جي پٽ، جيڪو مون وٽ ڪم ڪرڻ ٿو اچي، کان ڄاڻ وٺجي چوڪري ٻڌايو ته رات جو ٽين وڳي ڪجهه ماڻهو آيا ۽ منهنجي والد سان ڪا ڳالهه ٻوله ڪيائون. هُن موجب ايندڙ ڏينهن سندس والد کان هڪ ڳجهي قبر کوٽرائي وئي ۽ سندس وال موجب جنهن کي ماري دفنايو ويو هو تنهن جي قبر ڪنهن ٻئي هنڌ هئي ۽ ان قبر ۾ ڪوبه لاش وڌو ويو هو.

سوال: ڇا تن ڏينهن ۾ اوھين پارٽيءَ ۾ ڪنهن سان لاڳاپي ۾ هئا؟
جواب: پارٽيءَ جي حوالي سان رڳو اعزاز نذير سان ملاقات ٿي ويندي هئي. عبدالله ملڪ سان به منهنجو رابطو ٿيو هو پر اهو رابطو پارٽيءَ جي حوالي سان نه هو پر هو اسانجي دڪان تي فريم ٺهرائڻ لاءِ آيو هو. اعزاز نذير مون کي ٻڌايو هو ته عبدالله ملڪ ۽ سندس ڀاءُ رئوف

ملڪ پارٽيءَ جي پيپلز پبلشنگ هائوس تي قبضو ڪيو هو جنهنڪري پارٽيءَ کين ان کان ڌار ڪري سائين تعلق ختم ڪري ڇڏيو هو. عبدالله ملڪ، اسانجي دڪان تان شيشا ۽ فريم ورتا هئا ۽ مونکي پنهنجي گهر اچڻ جي نيند ڏني هئائين. هو مونکي پنهنجي نئين گهر جي هرڪا شئي ڏيکارڻ لڳو. کيس منهنجي پارٽيءَ سان لاڳاپي جو پتو هو انڪري انهيءَ ڏس ۾ ڪابه ڳالهه بول نه ڪيائين. سندس پيءُ پڻ پبلشنگ هائوس تي ويهندو هو پر ساڻس منهنجي ڪا ڏيڻ ويٺ نه هئي. آئون 1962 تائين لاهور ۾ رهيس جنهن کانپوءِ ڪراچي موٽي آيس.

سوال: ڇا ان دوران ٻين سياسي پارٽين جون پڻ ڪي سرگرميون ٿينديون هيون؟

جواب: ميان افتخارالدين جي گذاري ويڃڻ تي موچي دروازي تي هڪ وڏو شاهي جلسو ٿيو هو جنهن ۾ آئون پڻ ويو هئس. انهيءَ جلسي ۾ مشتاق احمد گورماڻي ۽ راجا غضنفر علي پڻ شريڪ ٿيا هئا. ان ۾ احمد نديم قاسمي هڪ غزل پڙهيو هو:

عمر بھر سنگ زنی کرتے رہے اہل وطن
یہ اور بات کہ دفنائیں گے اعزاز کے ساتھ

سوال: مارشل لا حڪومت طرفان امرون ڊيلي ٽائيمز ۽ ليل ون ۵۵ تي قبضي متعلق اوهانجون ڪي ساروڻيون آهن؟

جواب: اُن وقت به آئون لاهور ۾ ئي هئس. اخبار ته روزانو پڙهندو هئس پر 1959 ۾ اخبارن تي قبضي کانپوءِ انهن جا وهنوار گهڻي ڀاڱي تبديل ڪيا ويا. امرون ۾ ته پراڻو وهنوار برقرار رهيو پر ٻه نوان همراھ آيا. انهيءَ دوران ظهير بابر سان منهنجي هڪ اڌ ملاقات ٿي پر هو ايترو ته هراسيل هو جو ڪنهن به قسم جي سياسي ڳالهه بول نه ڪن ٿا ٿي ڪيائين. ڪجهه همراهن کي ايوب

حڪومت ڪڍي ڇڏيو هو جڏهن ته ڪي پنهنجي مرضيءَ سان
اُتي ڪم ڪندا رهيا.

پبلز پبلشنگ هائوس ڀرسان هڪ رستو هو ”نسبت روڊ“، ان تي
موجود ديال سنگھ لائبرريءَ ۾ آئون ڪتاب وغيره پڙهندو هئس.
انجي اوسي پاسي سموسن، پڪوڙن ۽ ڪباب وڪروندڙن جا گاڏا
پڻ هوندا هئا. هڪ ڏينهن پتو لڳو ته پروگريسو پيپرز مان ڪڍيل
صحافي اُتي پڪوڙا ۽ سموسا وڪڻڻ لڳا هئا پر حڪومت کين
اُتي ويهڻ نه ڏنو بهرحال تن ڏينهن ۾ اها وڏي خبر هئي ته صحافين
پنهنجي اخبارن ۾ ڪم ڪرڻ کان نابري واري پنهنجي لاءِ نئين
ڌنڌي ڌاريءَ جي چونڊ ڪئي آهي.

1964 کان 1968 تائين

ايجرو ڪراچي، بمبئي ۽ چين نوازي

سوال: لاهور جي حوالي سان اوهان ڪنهن عورت جو ذڪر پئي ڪيو ان واقعي بابت ڪجهه ٻڌايو؟

جواب: لاهور ۾ جنهن گهر ۾ رهندا هئاسين سو رستم اسٽريٽ تي هو. اسانجي گهر ڀرسان هڪ ڪوهه هو جيڪو سڄي پاڙي جي گهرج پوري ڪندو هو. اسانجي پاڙي ۾ هڪ عيسائي نرس پنهنجي پوڙهي ماءُ سان گڏ رهندي هئي ۽ گلاب ديوي اسپتال ۾ ڪم ڪندي هئي. انهيءَ نرس جو اسانجي گهر اچڻ وڃڻ هو. هوءُ منهنجي زال سان گهڻو هجائتي هئي، منهنجي ٻارن جو گهڻو خيال رکندي هئي. هڪ ڏينهن صبح سوڀر اسانجي گهٽيءَ ۾ هل ھنگامو ٿين لڳو. ٻاهر جهاتي پائي ڏٺم ته نرس جي مسواڙ واري گهر ٻاهران مالڪ مڪان جي ڌيءَ ڪوهه وٽ دانهون ڪوڪون ڪري رهي هئي. نرس روزانو صبح سوڀر پنهنجي بالٽي کڻي اچي انتظار ڪندي هئي ته ڪو مسلمان اچي سندس بالٽي ڀري ڏئي. ان ڏينهن چڱي موچاري دير تائين ڪو مسلمان نه آيو ته هن پنهنجي سرئي ڪوهه مان پاڻي چڪي ورتو جنهن تي اها چوڪري دانهي رهي هئي ته ڪوهه ناپاڪ ٿي ويو آهي جنهن کي پاڪ ڪرڻو پوندو. اهو سمورو هل ھنگامو ڏسي نرس به ڪاوڙجي پئي ۽ چوڻ لڳي ته

جڏهن فلاتي جي والده بيمار ٿي هئي ته هن ئي سندس ٿله لڪور ۽ دوا درمل ڪئي هئي. ان وقت ته ڪنهن کي به پاڪ ناپاڪ وارا پور نه پيا هئا. انهيءَ واقعي کانپوءِ اها نرس پاڙو ئي ڇڏي وئي. اچري جي نالي سان مشهور انهيءَ پاڙي ۾ جيڪو انتهائي مدي خارج سوچ ۽ ڳوٺاڻي نوعيت جو وهنوار هو. انهيءَ نرس سان اسانجو لڳ لاڳاپو سندس لڏي وڃڻ کانپوءِ به رهيو. انهيءَ واقعي جو منهنجي ذهن تي تمام گهڻو اثر پيو هو.

شروعات ۾ اسين لاهور جي بلال اسٽريٽ تي رهياسين. اهو اهڙو پاڙو هو جنهن جي رهواسين جي پنهنجائپ ڪڏهن به وساري نٿو سگهان. بيدن روڊ تي حڪيم بت جو دڪان هو جنهن جون ڌيئرون سڄو ڏينهن منهنجي وڏي پٽ ناظر جي سارسنيال پيون لهنديون هيون. اسانجي پاسي ۾ هڪ بت صاحب رهندو هو جيڪو ريلوي ورڪشاپ مغلپوري ۾ ڪم ڪندو هو. سندس وڏو پٽ جيڪو پڙهيل ڳڙهيل هو مون زرعي بينڪ ۾ لڳرايو جڏهن ته سندس ننڍو پٽ مونسان گڏ ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هو. انهن سمورن سان لاهور ۾ منهنجي پنهنجائپ رهي ۽ ڪڏهن به اهو احساس نه ٿيو ته ڪو آئون ٻئي ملڪ مان آيل ۽ ڪنهن ڌار قوميت جو آهيان. اچري جي ان گهڻيءَ ۾ جتي اسان پنج سال گذاريا، ڪنڊ تي سيڙي سامان جو هڪ دڪان هو. اسانکي جڏهن به ڪنهن گهر وانگر ڳولھڻ ۾ ڪنهن واهر جي گهرج هوندي هئي ته غلام رسول سدائين اڳڀرو هوندو هو. مونسان ملڻ واسطي ايندڙ هر ڪو ڪانس ٿي منهنجي پڇا ڪندو هو. هو مونکي ”پيا“ سڏيندو هو. پنجاب ۾ اڙدو ڳالهائيندڙن کي پيا ئي سڏيو ويو جڏهن ته بمبئي ۾ پيا ٽوڪري مٿي تي رکي سامان سڙو ڪٽندڙ حماليءَ کي پيا سڏيو ويندو هو. جيڪڏهن ڪنهن مزدور جي گهرج هوندي هئي ته چيو ويندو هو ته ”پيا“ کي سڏيو.

سوال: منهنجو خيال آهي ته غريب طبقن ۾ انسان دوستي وڌيڪ هجي
ٿي، هو جلدي ڏلي ملي ويندا آهن ۽ هڪٻئي جي واهر لاءِ سدائين
اڳيرا هوندا آهن.

جواب: مونکي ايوب خان جي مارشل لا جو اهو وقت به ياد آهي جڏهن
هڪ ڪلئي موٽرڪار ۾ ايوب خان سان گڏ پنڊت نهرو به شهر جي
رستن تي نڪتو هو. آئون نهرو جو احترام ڪندو هئس انڪري
غير شعوري طور تي سندس آڌرڀاءُ لاءِ هٿ آيو ڪيم ته منهنجي
اوسي پاسي وارا ماڻهو اچرج ۾ وڻجي ويا. انڪانسواءِ لومبا جي
قتل تي پڻ هڪ شاگرد اڳواڻ جي سرواڻيءَ ۾ هڪ وڏو شاهي
احتجاج ٿيو هو سو به ياد اٿم.

سوال: لاهور کان موٽي ڪراچي ڇو آيا؟

جواب: منهنجو پنجن سالن جو معاهدو هو جيڪو پورو ٿي ويو هو.
ڪراچيءَ ۾ اوستائين حالتون تبديل ٿي چڪيون هيون ۽ مونکي
پنهنجي گهر ڀاتين سان گڏ رهڻو هو. جتي اڳي ڪم ڪندو هئس،
اُتيئي وڌيڪ مراعتن ۽ سهولتن سان ٻيهر ڪم ملي ويو. انهيءَ
نوڪري ۽ سهولت ڪري پنهنجو گهر جوڙي ورتم. هتي اچي
ڪامريڊن سان لهه وچڙ پڻ وڌي ايوب خان جي حڪومت دوران
محمودالحق عثماني چونڊن ۾ پڻ بيٺو هو مون وٽس 1962 کان
1965 تائين نوڪري پڻ ڪئي. منهنجي زندگيءَ ۾ هڪ وڏو موڙ
آيو جڏهن 1964 جي پڇاڙ ۾ بمبئي ويس.

سوال: ايوب خان جي چونڊن کانپوءِ ٿيل هنگامن دوران اوهين هتي نه هئا؟
جواب: اُن وقت آئون هتي ئي هئس. آئون ٽن مهينن جي ويزا تي بمبئي
ويو هئس ۽ منهنجي موٽڻ واري ڏينهن ئي گوهر ايوب هنگامو
ڪرايو هو. ايوب خان هر سياسي پارٽيءَ تي پابندي مڙهي هئي.
روس-چين تڪرار جي شروعات ٿي چڪي هئي ۽ هتي به پارٽيءَ
جا ٻه ڌڙا ٿي ويا هئا. روس طرفان 1965 واري لڙائي جي مخالفت

ڪرڻ کانپوءِ اهي ڌڙا ٿيا هئا. اُن وقت پٽيل پارڪ ۾، جنهن کي هاڻ نشتر پارڪ ٿو سڏجي، حڪومت پنهنجي حمايت ۾ جلسو ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي. اُتي انيس هاشمي نيشنل عوامي پارٽيءَ طرفان تقرير ڪرڻ لاءِ آيو هو. سندس پهريون جملو اهو هو ته انهيءَ لڙائي کي هڪ ٻئي نقطي نظر سان ڏسڻ گهرجي ته ان ۾ ڪهڙيون عالمي طاقتون شامل آهن. جڏهن ڏٺائون ته هو تقرير ۾ هندستان کي ننڍڻ کان پرهيز ڀريو ڪري ته کيس تقرير ڪرڻ کان روڪي ڇڏيائون. انکانپوءِ ته ايوب خان خلاف سياسي تحريڪ جو جنم ته هڪ سلسلو شروع ٿي ويو هو.

بمبئي وڃڻ کان اڳ تائين پارٽيءَ سان لاڳاپو نظرياتي سوچ جي هڪ مخصوص حد تائين هو. جڏهن بمبئي ڇڏيو هئم ته ريڊ فليگ هال ۾ رهندڙ ڪيفي اعظمي، علي سردار جعفري ۽ ٻين ڪامريڊن سان لاڳاپي ۾ هئس. هڪ ورڪشاپ ۾ ڪم ڪندڙ شيلندر کي جڏهن راج ڪپور هڪ مشاعري ۾ ٻڌو ته کيس فلمي گانا لکڻ جي آڇ ڪيائين ته هُن ورائيو هو ته هو پورهيتن لاءِ ئي لکندو. ساڳيو ئي حال مجروح سلطاني پوريءَ جو هو. ان وقت سندن شاعري پارٽيءَ جي طبقاتي سوچ سان متعار هئي جنهن ۾ ٺاهه ٺوهه جو اولڙو ئي نه هو.

منهنجو خيال آهي ته بمبئي وڃڻ کانپوءِ علي سردار جعفري هڪ بهترين فليٽ ۾ منتقل ٿي ويو هو کيس هندستاني حڪومت جي سرپرستي پڻ حاصل هئي. هُن ”گياره هزار لڙڪيا“ جي سري سان هڪ فلم پڻ ٺاهي هئي جنهن لاءِ مجروح گيت لکيا هئا پر اها فلم ڪامياب نه ٿي. ڪميونسٽن پنهنجي فلمن لاءِ جڏهن به لکيو سي ته ڪامياب نه ٿيون پر جڏهن ٻين کي ڪهاڻيون ۽ گيت لکي ڏنائون ته انهن فلمن سلور ۽ گولڊن جوبليون ڪيون. ڪيفي اعظميءَ سان ملڻ ويس ته هو تن ڏينهن ۾ سمنڊ ڪناري هڪ

جهڳي ۽ ٻر رهندو هو. خواجا احمد عباس جو هو کان لنگهندڙ هڪ روڊ تي بنگلي ۾ ٿانئڪو هو. هاڻ اُتي اها صورتحال نه هئي جيڪا مون ٻارهن ورهيه اڳ ڇڏي هئي. مون اتي فيصلو ڪيو ته ڪراچي موٽي پنهنجو ڪم شروع ڪندس. مونکي اعتماد هو ته مارڪس جي تعليم مونکي طبقاتي ڪردار تبديل ڪرڻ جو رستو پڻ ڄاڻايو آهي. مون سان گڏ ئي همراھ ٻيا به هئا جن کي مون ڪم سيکاريو هو. اسان چئني نوڪري ڇڏي پنهنجو ڪاروبار شروع ڪيو. اهو ڪم پنهنجي گهر کان شروع ڪيم. پوءِ مساڙ تي گهر به ورتو ته دڪان پڻ، ان ريت منهنجو ڪم اڳتي وڌندو رهيو. اسان چئني ڪمن جي ورڇ ڪئي ۽ ڪاروبار کي اڳتي وڌايو سين، جنهن ۾ چڱو موچارو ڪمپوسين. انهيءَ عرصي ۾ سياسي سرگرميون نه ڇڏيم ۽ پارٽيءَ سان لاڳاپي ۾ رهيس.

پارٽيءَ ۾ توڙ ٿوڙ ٿيڻ وارن ڏينهن ۾ انيس هاشمي پنهنجي آفيس ۾ هفتيوار گڏجاڻيون رکندي هو جن ۾ اها ڳالهه پڻ ويچار هيٺ آئي ته نيشنل عوامي پارٽيءَ تي ڪنهن جو قبضو ٿيندو؟ چين نواز ڌڙي جويا روس نواز ڌڙي جو؟ حتمي گڏجاڻيءَ ۾ پارٽيءَ پنجناب مان ٿي ڄڻا اُماڻيا ته سندن نگرانيءَ ۾ چونڊون ٿين. اُتي اُهي ٻئي ڌڙا پاڻ ۾ هٿين پئجي ويا جنهن دوران نواز بت کي ڏک لڳا. انهيءَ جهيڙي کانپوءِ سخت گير موقف ختم ٿيڻ بدران پارٽيءَ ۾ وڌيڪ ڌڙير پيو.

سوال: چين نواز ڌڙي ۾ اهم ماڻهو ڪير هئا؟

جواب: چين نواز ڌڙي ۾ معراج محمد خان، رشيد حسن خان، زين الدين خان، سندس گهرواري، سمیع داد خان هئا. چين نواز ڌڙي وارا انتهائي پرتشدد قسم جا انقلابي هئا. سوشلسٽ فورم جي اهڙين ئي گڏجاڻين مان هڪ ۾ چيو ويو ته اسانکي يحيٰ خان جي پٺڀرائي ڪرڻ گهرجي جنهن چين جو امريڪا سان ٺاهه ڪرايو آهي ۽ اها ڳالهه پڻ ڪئي وئي ته دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾

فوج ڪميونسٽ انقلاب برپا ڪيو آهي. سعيد رضا سعيد ۽ مون
انهيءَ ڳالهه جي مخالفت ڪئي ته معاشرو ڪڏهن به مصنوعي
طريقي سان اقتدار تي قبضي ڪرڻ سان اڳتي نٿو وڌي سگهي.
اهو بحث مباحثو ڊگهو عرصو هليو. انهيءَ ۾ خامي اها هئي ته ان
ذريعي معاشري ۽ تحريڪن ۾ ڪي ٿورا ماڻهو ئي فيصلو ڪن ٿا.
ڪراچيءَ جي پارٽيءَ تي چين نواز ڌڙو حاوي هو ڇاڪاڻ جو ڪين
اسٽيبلشمنٽ جي پٺڀرائي حاصل ٿي چڪي هئي. اهو بنهه ايئن
ٿي هو جهڙي ريت هندستان ۾ روس نواز ڌڙي کي نهرو جي پٺڀرائي
حاصل هئي. انهيءَ دوران ٻن ٽن ورهين تائين جيئن ته روس نواز
ڌڙو ڪلئي ريت پنهنجون سرگرميون نه پئي ڪري سگهيو سو آئون
به لالو ڪيت ۾ چين نواز ڌڙي سان لاڳاپجي ويس جيڪو انهن
ڏينهن ۾ تمام گهڻو سرگرم هو.

—

1968-1969

چيني - روسي ڦڏو عوامي ليگ ۽ نعب

سوال: 1968 جو دور روسي چيني ڦڏو ۽ اڳتي هلي 1970 وارين عام چونڊن جي وچ ۾ ڪهڙا واقعا پيش آيا؟ ۽ اوڀر پاڪستان جي ڌار ٿيڻ تي پنهنجا ويچار وٺايو؟

جواب: اهي سمورا موضوع هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن ۽ انهن کي ڌار ڌار نٿو ڪري سگهجي. 1970 واريون عام چونڊون، روس چين ڦڏو ۽ پارٽين ۾ ان دوران جيڪي ڪجهه وهيو واپريو چونڊن تي انهن جي اثرن، ڪاٻي ڌر جي تحريڪ تي نجي اثرن ۽ مجموعي طور تي پاڪستان تي انجي اثرن وارا موضوع اهڙي ريت هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن جو جيڪڏهن روس ۽ چين وچ ۾ اختلافن کان ٿيندي پاڪستان جي عام چونڊن وارن ڏينهن تي اينداسين ته ان کان اڳ ۾ اهو پسمنظر ذهن ۾ واضح هئڻ گهرجي. ايوب خان جي صدارت تان هٽڻ کانپوءِ روس چين اختلافن ۾ تيزي اچي وئي هئي پر جيئن ته آئون 1968 کان اڳيئي تحريڪ سان لاڳاپيل هئس سو اهي اختلاف پنهنجي بمبئي وارن ڏينهن کان ڏسندو پئي آيس. جيتوڻيڪ تن ڏينهن ۾ منهنجي ڄمار فقط ارڙهن ويهه ورهيه هئي ۽ آئون هئس به ڪارڪنن جي پوئين قطار ۾ پر ان هوندي به انهن

اختلافن جي گرماگرمي پروڙي چڪو هئس. آئون روس ۽ چين اختلافن جو ذڪر فقط پاڪستان جي حوالي سان ئي نه ڪندس. انهيءَ بحث مباحثي ۾ آئون تمام گهڻو شريڪ رهيو آهيان. چين سان منهنجي پالڪي ڪاڻ وٺي وابستگي رهي آهي. انهيءَ ڏس ۾ مونکي پنهنجي پالڪي جو هڪ واقعو ٿو ياد اچي. بمبئي واري اسانجي علائقي ۾ نل مارڪيٽ جي نالي سان هڪ وڏي شاهي بازار هئي. جتي هر قسم جو سامان سڙو ملندو هو. انهيءَ بازار جي مرڪزي دروازي تي چيني عورتون ويهنديون هيون. انهن چيني عورتن جا پير تمام گهڻا ننڍڙا هوندا هئا ۽ گهرن ۾ سينگار لاءِ ڪاغذ جا فانوس ٺاهينديون هيون. هو مقامي ٻولي ئي ڳالهائينديون هيون. هڪ ڏينهن ڪانئن ڪو سامان سڙو وٺڻ ويس ته اچرج مان پڇيو هئم ته سندن پير ايترا ننڍڙا ڇو آهن. انهيءَ چيني عورت مونکي ڄاڻايو هو ته ان قسم جا پير وٺڻ سونهن جي نشاني سمجهيا ويندا آهن. سو چئن پنجن ورهين جي ڄمار کي لوهي جوتا پهرايا ويندا آهن جن سان سندن باقي جسم ته وڌندو ويجهندو آهي پر پير ننڍڙا ئي رهندا آهن. اها منهنجي لاءِ اچرج واري ڳالهه هئي. جڏهن شعور آيم ته ان بابت پڙهڻ تي پتو لڳو ته عورتن کي ٽولهه کان بچائڻ ۽ کين گهر اندر واڙڻ لاءِ اهي جوتا پهرايا ويندا هئا. سو چينين سان منهنجو شروعاتي لاڳاپو ان ريت بڻيو.

ٻيو لاڳاپو اهو هو جو بمبئي جي هڪ ڳاڙهي بازار واري علائقي ۾ چينين جي پڻ هڪ مخصوص ايراضي هئي جتي شراب ۽ جوا جا اڏا هئا. انهن گهڻين جو سعادت حسن منٽو پنهنجي ڪهاڻين ۾ ذڪر ڪيو آهي. مون چين ۾ ڪميونسٽ حڪومت قائم ٿيڻ کان اڳ پرل ايس بڪ جو ناول ”گدارت“ پڙهيو هو جيڪو چين تي جاپاني حملي بابت هو. ترقي پسند ۽ قومپرست خواجا احمد عباس جي فلم ”ڏاکڻ ڪوئس ڪي امر ڪهاني“ ۾ چين تي جاپانين جي

اڳرائي ۽ ان دوران ٿيندڙ تشدد کي ڏيکاريو ويو هو. انهن ڏينهن ۾ کانگريس هندستان مان هڪ وفد اماڻيو هو جنهن مهاراشٽر جو ڊاڪٽر ڪوٽنس پڻ شامل هو. هن اُتي فوجين جي مدد تي ڪئي ۽ اڳتي هلي اُتان جي هڪ نرس سان وهان پڻ ڪيائين. انهيءَ فلم مونکي انتهائي متاثر ڪيو هو. ڪميونسٽ پارٽيءَ کان اڳ چين ۾ قومپرست تحريڪون هيون. سوان ريت اُتان جو سرسري خاڪو ۽ پسمنظر پالڪپڻ کان ئي منهنجي ذهن ۾ هو.

بين مهاڀاري لڙائي جي خاتمي کانپوءِ بمبئي ۾ جيڪي بغاوتون ٿيون هيون، انهن ڏينهن ۾ چيني پارٽي ۽ خود ملڪ بابت مون ڪيترائي پمفليت پڙهيا هئا. ان ڏس ۾ پهريون پمفليت اسٽالين جو پڙهيو هئم جيڪو چيني انقلاب جي مسئلي تي هو ۽ ساحر لڌيانويءَ انجو اڙدو ۾ ترجمو ڪيو هو. ان مان اها ڳالهه پڌري ٿي سامهون آئي ته چين ۾ هلندڙ ڪميونسٽ تحريڪ قومپرست تحريڪ کان ڌار آهي. ”انقلاب چين ڪي سائل“ ۾ اسٽالين انهن سمورن الزامن جو ذڪر ڪيو هو جيڪي عالمي ڪميونسٽ تحريڪ طرفان چين تي ڌريا ٿي ويا. 1945 کانپوءِ جڏهن اوڀر يورپ ۾ ڪميونسٽ حڪومتون قائم ٿيون ته اُتان عالمي ڪميونسٽ تنظيم جي اخبار ”ڪومنٽران“ (Comintern) شائع ٿيڻ لڳي، جنهن جا مضمون اڙدو ۾ ترجمو ٿي شائع ٿيندا هئا جن تي شديد بحث مباحثو ٿيندو هو. چين ۾ ڪميونسٽ حڪومت قائم ٿيڻ کان اڳ منهنجي ذهن ۾ اهي سموريون ڳالهيون هيون. عالمي ڪميونسٽ تحريڪ مائوزي تنگ تي اعتراض واريندي هئي هو مارڪسزم کان پريرو ٿي ويو آهي. اسٽالين پنهنجي مضمون ۾ چين ۽ مائو جي مڪمل پٺرائي ڪئي. چين ۽ روس جي اختلافن کان اڳ يورپ جي ڪميونسٽ پارٽين جو نظرياتي اختلاف هو. 1948 ۾ ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا جي ڪوٺايل کانگريس ۾ اها ڳالهه بنهه چٽي ريت سامهون آئي.

بي ٽي رندوي جو چوڻ هو ته اسين انقلاب جي دڳ تي اچي ويا
 آهيون ۽ اسانکي وقت زبان ڪرڻ کانسواءِ انقلاب جي تياري
 ڪرڻ گهرجي. هن هڙتالون ۽ مظاهرا ڪرايا جن وگهي تمام گهڻو
 نقصان پڻ ٿيو. ڪيترائي ماڻهو پارٽي ڇڏي ويا. 1948 کانپوءِ اها
 صورتحال سامهون آئي جو پارٽيءَ تي چيني نظرين جو غلبو ٿي
 ويو جنهن کانپوءِ پي سي جوشيءَ کي هٽايو ويو. سموريون ذيلي
 تنظيمون جهڙوڪ ثقافتي ۽ ٽريڊ يونين واريون ڪميونسٽ
 تحريڪ جوئي حصو هيون ڇاڪاڻ جو ڪميونسٽ تحريڪ جو
 بنيادي اصول اهو آهي ته انهن سڀني جي ڪميونسٽ پارٽيءَ کان
 ڌار ڪابه حيثيت ناهي. ادبي تنظيمون پڻ جيڪڏهن ترقي پسند
 آهن ۽ مارڪس جي نظريي جون پيروي ڪار آهن ته اهي
 ڪميونسٽ پارٽيءَ کان ڌار ناهن. ان وقت جي اهڙين سمورين
 تنظيمن، جهڙوڪ انڊوسوويت ڪلچرل ايسوسيئيشن، انڊين پيپلز
 ٿيٽر، انجمن ترقي پسند مصنفين کي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ذيلي
 محاز ٿي ليکيو ويندو هو. سوانڪانپوءِ سمورين تنظيمن کي نقصان
 رسيو. 26 جنوري 1950 تي هندستان جو آئين لاڳو ٿيو واري ڏينهاڙي
 کي هندستاني ڪميونسٽ پارٽيءَ پور جمهوريا بدران ڪارو
 ڏينهن قرار ڏنو ۽ ان خلاف هڪ جلوس پڻ ڪڍيو. اُتي ٻه ميدان
 آهن هڪ لال باغ جو ميدان سڏبو آهي ته ٻو ڪامگار ميدان. اُتي
 اڪثر مل مزدورن جا جلسا ٿيندا هئا. انڪري اُتان هڪ جلوس
 ڪڍيو ويو جنهن ۾ انڊين پيپلز ٿيٽر، انجمن ترقي پسند مصنفين
 ۽ ٽريڊ يونين جا ڪارڪن ته هئا پر عام عوام نه هو. پوليس سان
 ٿيل ٽڪراءُ ۾ انڊين پيپلز ٿيٽر سان تعلق رکندڙ اديب ۽ صحافي
 مغنيءَ جو پيءُ پڻ مارجي ويو. حبيب تنوير پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾
 پڻ ڪيترن ئي اهڙن واقعن جو ذڪر ڪيو آهي.

پارٽيءَ سان منهنجو باقاعدي تعلق 1948 کانپوءِ ٿيو هو. اُن وقت ننڍي ڄمار هئڻ ڪري آئون همدرد جي حيثيت ۾ پارٽيءَ سان لاڳاپيل هئس. روس ۽ چين جي حوالي سان منهنجو مشاهدو اهو آهي ته اهي اختلاف 1949 ۽ 1950 ۾ انتهائي شديد ٿي ويا. 1949 ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ هندستان ۾ ريلوي جي ملڪي سطح واري هڙتال جو سڏ ڏنو جيڪو ناڪام ٿي ويو. انهيءَ هڙتال بابت انجمن ترقي پسند مصنفين جي شاعرن کان نظم پڻ لکرايا ويا، جن مان نياز حيدر جي هڪ نظم جا ڪجهه بند ته مونکي اڃان تائين ياد آهن:

تيس مار خان نه ڪرديا ه ڪمال
دادا گيري س توڙي ه ٻڙتال
آهني ڪهيون س ڪيا هوگا
هشت ان گوليون س ڪيا هوگا

ملڪي سطح واري تحريڪ ۽ هڙتال دوران مختلف صوبن ۾ مختلف واقعا پيش آيا پر بمبئي جيل ۾ قيدين کي چيو ويو ته ناسڪ ۽ ساڀرمتي جيلن ۾ انتظاميا سان ٽڪراءُ ۾ اچڻو آهي، جنهن ۾ به ڪامريڊ مارجي پڻ ويا. ان تي نياز حيدر جو هڪ شعر هو:

گجرات ڪي ويري جينتي اور مودي
نظر پهر جنهين ديکھنا چاهتي ه

ناسڪ جيل ۾ پڻ ساڳي صورتحال هئي. اُن وقت پارٽيءَ ۾ به ڌڙا سامهون اچي چڪا هئا جن مان هڪ انتها پسند ۽ ٻيو جمهوريت پسند هو. چين تي شاعري پڻ ڪرائي وئي، انهن مان هڪ شيلندر جو مشهور گيت ”رستہ چين کا“ پڻ آهي. هت هڪ ڳالھ غور ڪرڻ جوڳي آهي ته چين جي انقلاب بابت ته اهو چوڻ ممڪن هو ته ڪميونسٽ پارٽي اقتدار ۾ آئي آهي پر انهيءَ انقلاب ۾ فوج جو

وڏو عمل دخل هو ۽ اها ڳالهه لکائي به نه وئي هئي. تڏهوڪي
سندن مونوگرام تي هڪ فوجي سپاهيءَ جي هٿ ۾ ڪنيل رائفل پڻ
ڏسي سگهجي ٿي. انهيءَ سموري صورتحال کانپوءِ پارٽيءَ ۾ بحث
مباحثو هليو ته پارٽيءَ مان بي ٿي رندوي کي هٽايو وڃي. هر صوبي
جي ڌار ڌار صورتحال هئي ۽ هر ڪنهن ڌار ڌار ٿي سوچيو. انهن
ٽي ڏينهن ۾ چين مان هڪ خط پڻ آيو جنهن ۾ چئن لفظن ۾ لکيل
هو ته نهر و هندستان جو چيانگ ڪائي شيڪ آهي، ان تي پڻ وڏو
بحث اٿيو. روس ۽ چين جي اختلاف تي اوهان منهنجي راءِ جو
پڇيو آهي سو ايترو ضرور چوندس ته انهيءَ موضوع تي منهنجي
تن ڏينهن ۾ چڱي موچاري تربيت ٿيل آهي. انهيءَ دوران عارضي
طور تي ٻي سي جوشيءَ کي بحال ڪيو ويو ۽ حتمي فيصلو کان
پوءِ اچي ڪمار گهوش کي آڻي انهيءَ عهدي تي ويهاريو ويو. اهو
فيلو ٿيو ته بي ٿي رندوي جي طئي ڪيل طريقي سان انقلاب نه
ايندو پر برطانيا سان تعلق رکندڙ رجني پام دت جي جڙايل
جمهوري واٽ تي هلي انقلاب ايندو. تن ڏينهن ۾ چيني روسي
اختلاف ڇڻي ريت سامهون نه آيا هئا پر پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ
هتي جڏهن اهي اختلاف سامهون آيا، اوستائين آئون سياست ۾
باقاعدگي سان شامل ٿي چڪو هئس ته اها ڳالهه سمجه ۾ آئي ته
اهو چوڻ ته روس مارڪس جي نظرين کان متاثر هو يا سندس
حڪمت عملي لاڳو ڪيائين، انهيءَ سموري ۾ مارڪسزم انجو
فلسفو ۽ نظريا پنهنجي جاءِ تي پر جيڪڏهن نظرين کي عملي
طور تي ڪنهن معاشري ۾ لاڳو ڪرڻ هجي ۽ انجو لاپ گهربل
هجي ته وقت ۽ ماڳ جي حوالي سان انجو انداز ۽ روپ بدلائڻو
پوندو. روس ۽ چين تڪرار جي حوالي سان ايترو ضرور چوندس
ته نهر واهڙو انقلاب آڻي ٿي نه پئي سگهيو ۽ نه ئي وري ڪانگريس
جو اهڙو طبقاتي ڪردار هو جهڙو چين ۾ انقلاب آڻيندڙ

ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سوال اهو ٿو سامهون اچي ته چين ۽ روس جون ڪميونسٽ تنظيمون ٻئي مارڪسزم جون پيروڪار هيون. اسٽالين تي به اها ڳالهه ٽراٽسڪيءَ جي حوالي سان اُتاري وئي ته هُن رڳو روس ۾ انقلاب آڻي عالمي ڪميونسٽ انقلاب سان غداري ڪئي آهي پر جڏهن ٻنهي ملڪن سان روس جي ناتن جي پيٽ ٿا ڪريون ته هندستان ۾ ته نيشنل بورجوا جمهوريت تحريڪ ۽ پرامن بڻائي باهميءَ ذريعي پنجويهن ٽيهن سالن تائين قومي جمهوري ادارن کي اوسر ڏني ۽ روسي پٺپرائي سان هندستان کي اڳتي وڌايو. پر چين ۾ اهڙي صورتحال نه هئي، اُتي جمهوري تحريڪون هيون ئي ڪونه ۽ لانگ مارچ به انڪري ڪو ويو جو مائو جي فوجن کي روس طرفان واهر حاصل ٿئي ۽ باقاعدي فوجي طريقي سان چين تي قبضو ڪيو وڃي. جڏهن باقاعدي فوجي طريقي سان بين مهاپاري لڙائي کانپوءِ هنن پيشقدمي ڪئي ته ان ۾ روس جو جيڪو ڪردار آهي، جيترو مون پڙهيو آهي ۽ جيڪو بحث مباحثو ٿيو اُن موجب روس بين مهاپاري لڙائي ۾ وڏو شاهي نقصان پرائڻ کانپوءِ به 1945 کانپوءِ چين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڀرپور فوجي واهر ڪئي ۽ انهيءَ دوران چيانگ ڪائي شيڪ، سندس گهرواري ۽ سندن پارٽي آمريڪا کي دانهيندا رهيا ته چين هٿن مان نڪري پيو پر آمريڪا ان وقت اُن حيثيت ۾ نه هو جهڙي ريت روس هو. جيڪڏهن اسٽالين نه هجي ها ۽ روس جي مدد نه هجي ها ته چين ان مقام تي نه هجي ها جنهن تي اڄ آهي. اسٽالين سان منهنجي رڳو عقيدت ئي ناهي پر نظرياتي طور تي به پروڙيم ته اسٽالين نه رڳو چين ۾ فوجي انقلاب جي پٺپرائي ڪئي پر هندستان ۾ نهرو جي جمهوري تحريڪ جي پٺ پٺپرائي ڪندو رهيو انڪري اهو چوڻ ته فلاڻي مارڪسزم کان انحراف ڪيو سو درست ناهي. مارڪس ته پاڻ جڏهن پنهنجو نظريو پيش ڪيو ۽

سندس گذاري وڃڻ کانپوءِ جيڪا ڪانفرنس ٿي ۽ يورپ ۾ روس ۾ جڏهن قومي حڪومتون قائم ٿيون ته ان تي اينگلس چيو هو ته هن دور ۾ قومي حڪومتون قائم ٿيڻ ضروري آهي ۽ پورهيت نظرين جي عملي صورت ۾ لاڳو ٿيڻ مهل انهن ۾ ڪنهن حد تائين تبديلي اٿڻ آهي. جڏهن ڪان معاشرو وجود ۾ آيو آهي اهو ٻن رخن ۾ وڌندو رهيو آهي. جنهن مان هڪ پاسو ته اڳتي ٿو وڌي جنهن سان سموري معاشري کي لاپ ٿورسي نه ڪي ڪجهه فردن کي. جڏهن تبديل ٿيل معاشرو جڙيو ته پهرين ان تي ڪجهه ماڻهن قبضو ڪيو تڏهن اهو ارتقائي عمل جو حصو هو پوءِ ٿيل صنعتي ترقيءَ واري عرصي ۾ مارڪس اهو جس لهي ته هن پهريون پيروان ڏس ۾ چئي ڳالهه ڪئي ته هڪ پاسي عالمي مالياتي ۽ سرمائيدار طاقتون آهن ته ٻئي پاسي ڦهڙي سگهه پئدا ٿي رهي آهي جيڪا سمورا وسيلا ۽ صنعتي ترقي عوام جي ترقي ۽ پلائي لاءِ ڪتب آڻيندي اهو ڪٿي به نه چيو ويو ته ڪميونزم اچڻ کانپوءِ ئي دنيا ترقي ڪندي روسي انقلاب کان اڳ امريڪا ۽ ڪيترن ئي ملڪن ۾ صنعتي ترقي ۽ سرمائيداري چوٽ چڙهيل هئي. روس ۽ چين جا اختلاف عملي طور تي هندستان ۾ ان ريت لاڳو ٿيا جو اهي ڪميونسٽ جن ليڪيو ٿي ته فوجي انقلاب ذريعي اقتدار تي قبضو ڪري سگهجي ٿو تن کي پوئتي هٽو پيو ۽ نتيجي طور هندستان ۾ ٿيل عام چونڊن ۾ ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا ڪانگريس کان پوءِ ٻيو نمبر وڏي پارٽيءَ جي صورت ۾ سامهون آئي. انهن چونڊن کانپوءِ آئون پاڪستان موٽي آيس ۽ پارٽي سرگرمين ۾ شامل ٿي ويس.

سوال: ڇا اوهين عوامي ليگ کان نيشنل عوامي پارٽيءَ ڏانهن آيا؟ اهو به ٻڌايو ته ارههان جي ڪڏهن حسين شهيد سهرورديءَ سان ڪا ملاقات ٿي؟

جواب: سهرورديءَ کي ڏٺو ضرور هئڻ ۾ ساڻس ڪا سڌي سنئين ميل ملاقات نه رهي. 1957 ۾ نڪپ ٺهڻ سان سياسي جدوجهد جو رستو کليو. نه ته ان ڪا اڳ ڪا به ڌر جا ڪرڪن انتهائي هراسيل هئا. نڪپ ٺهڻ سان ئي چين نواز ڪهاڻي شروع ٿي.

سوال: نڪپ ٺهڻ کانپوءِ روسي چيني جهيڙو ڪهڙي ريت اڳتي وڌيو؟
جواب: عملي طور تي آئون ان ريت انهيءَ ۾ شامل هئس جو اعزاز نذير سان منهنجو تعلق هو. هو ٽريڊ يونين سان لاڳاپيل هو جڏهن ته تن ڏينهن ۾ پارٽي سرگرميون پڻ بند هيون. جڏهن لاهور ۾ رهندو هئس تڏهن به سندس اڪثر مون ڏانهن اچڻ ٿيندو هو. پوءِ جڏهن ڪراچي منتقل ٿيس ته هتي روس نواز ڪميونسٽ پارٽي عملي طور تي هئي ئي ڪونه. 1968 ۾ ايوب خان کانپوءِ سوشلسٽ فورم جي نالي سان انيس هاشميءَ جي هڪ آفيس هئي جنهن ۾ هفتيوار گڏجاڻين ۾ بحث مباحثو ٿيندو هو. لاهور جا ڪميونسٽ دوست جن ۾ عابد حسن منٿو ۽ سردار شوڪت شامل هئا، تمام گهڻو لکندا پڙهندا هئا، انجي اُبتڙ ڪراچي ۽ سنڌ جي ڪميونسٽ اڳواڻن ۾ لکڻ پڙهڻ جو لاڙو گهٽ پروڙيم. لاهور جي ڪميونسٽ پارٽيءَ ڪراچيءَ جي پارٽيءَ سان رابطو ڪري کين لاهور ۾ ٿيندڙ هڪ ڪانفرنس جي نينڍ ڏني جنهن ۾ پارٽيءَ جو ڍانچو ٺاهڻ جي ڳالهه ڪئي وئي. روس نواز ڪامريڊن جو لياقت آباد جي ڪارڪنن سان به ڪو رابطو نه هو. هو انتهائي بي عمل ٿي ويا هئا جڏهن ته ايوب جي حڪومت جو پڻ گهڻو تڻو دٻاءُ روس نواز ڪامريڊن تي ئي هو. ٽريڊ يونين ۾ تڏهن ڪنيز فاطما سرگرم هئي جيڪا ڪي ايم سي ورڪرز يونين جي سيڪريٽري هئي. ڪنيز فاطما جو پيءُ، جيڪو گوجرانوالا ۾ سرگرم هو ڪي پڻ شامل ڪري ڪراچيءَ ۾ پارٽيءَ جو ڍانچو بڻايو ويو. ان ۾ ڪنيز فاطما، ظهير اختر، علاؤالدين عباسي، وحيد صديقي ۽ آئون شامل

هئاسين. انهيءَ دوران پتو لڳو ته طفيل عباس اڳيئي ڪراچيءَ ۾
چين نواز ڌڙي جو تنظيمي ڍانچو ٺاهي رکيو آهي. انڪانپوءِ اها
ڳالهه هلي ته نيشنل عوامي پارٽيءَ تي ڪنهن جو غلبو هوندو ان
ڏس ۾ سوسلسٽ فورم جي هڪ گڏجاڻي گهرائي وئي جنهن ۾
پنجاب ۽ سرحد صوبي کان پڻ همراھ آيل هئا. اها گڏجاڻي
ڪجهه افراتفري ۽ ڏڦير سبب نه ٿي سگهي. انڪانپوءِ ڪراچيءَ ۾
ڪابه گڏيل گڏجاڻي نه ٿي.

جڏهن ڳالهه اڳتي وڌي ۽ عملي جدوجهد به شروع ٿي ته ان وقت
ايوب خان پنهنجي ڪنونشن ليگ ٺاهي چڪو هو انڪري کيس
سياسي عمل جي ٿوري گهڻي رعائت ڏيڻي پئي. لاهور ويڻ سان
مونکي اهو اندازو ٿيو ته چين نواز گروهه اسٽيبلشمنٽ جي انتهائي
ويجهو آهي ۽ حڪومت ان ڏانهن هٿ هلڪڙ ٿي رهي. ڪجهه
عرصي کانپوءِ 1970 وارين عام چونڊن جون تياريون شروع ٿي
ويون. اوستائين ايوب خان جي جاءِ تي يحيٰ خان قنڌار ۾ اچي
چڪو هو. چونڊن جي چوٽيل دوران چين نواز گروهه جو عابد منٿو
لاهور مان آيو ۽ چيائين ته اسانکي چونڊن ۾ حصو نه وٺڻ گهرجي
ڇاڪاڻ جو ان کانپوءِ ملڪ ڏڦير جو شڪار ٿي ويندو. اهي
سموريون ڳالهيون اٿون به ٿي ڏهاڪا اڳ بمبئي ۾ پڻ چونڊن
متعلق ٻڌي چڪو هئس. مون گڏجاڻيءَ ۾ عابد حسن منٿو جي
مخالفت ڪئي جڏهن ته ان ۾ اسانجي سنگتين عبدالرحمان
ملباري ۽ عباسيءَ منهنجو ساٿ ڏنو. ان دوران پاشانيءَ کي پڻ
موڪليو ويو ته هتان جي ڪاٻي ڌر وارن کي تيار ڪري ته هو
چونڊن ۾ حصو نه وٺن. مولانا پاشانيءَ چئن لفظن ۾ چيو ته
جيڪڏهن چونڊون ٿيون ته پاڪستان ٽٽي پوندو ۽ اسين نٿا
چاهيون ته ڪو پاڪستان ٽٽي. مولانا پاشانيءَ جي انهيءَ روپ ۾
مونکي پهريون ڀيرو پتو لڳو هو سو اوڏي مهل ئي نڪت پاشانيءَ تان

استعفا ڏئي ڇڏيم. انڪانپوءِ نڪپ وٺي گروپ ۾ شامل ٿيس. نڪپ وٺي عملي طور تي سرگرم نه هئي. عملي طور تي چين نواز پارٽي ئي سرگرم هئي ڇاڪاڻ جو انکي اسٽيبلشمنٽ جي پٺڀرائي حاصل هئي. عام چونڊن ۾ لالو کيت مان قومي اسيمبليءَ جي تڪ تي محمودالحق عثمانِي اُميدوار هو جڏهن ته صوبائي اسيمبليءَ لاءِ اُميدوار فيض علي نقوي هو. منهنجو ان وقت شيشي جو پنهنجو دڪان هو ۽ انهن ٻنهي اُميدوارن جون گڏجاڻيون منهنجي دڪان تي ئي ٿينديون هيون. لالو کيت ۾ اسانجي باقاعدي چونڊ مهڙ جا نگران نواز بت، سليم اختر ۽ رياض الحسن هئا جڏهن ته ان دوران عاليٰ امام پڻ تقريرون ڪيون. اسين چونڊن ۾ هارائي وياسين جڏهن ته انهيءَ دوران منهنجي چين نواز گروهه سان وابستگي مڪمل طور تي ختم ٿي وئي.

هڪ انتهائي وڏو صدمو اوڏي مهل رسيم جڏهن ٻيو ڀيرو به عابد حسن منٿو انهيءَ ٽولي ۾ شامل هو جنهن چونڊن جو بائيڪاٽ ڪيو. پهريون ڀيرو جڏهن هُن 1970 وارين عام چونڊن جو بائيڪاٽ ڪيو ته انڪانپوءِ منهنجي چين نواز ڌڙي کان عليحدگي ٿي وئي هئي. هو سمورا مخلص ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو هئا پر سندن مصلحتن جو ڪين ئي پتو هوندو. آئون اها ڳالهه پروڙي چڪو هئس ته اهو چين نواز ڌڙي جي اسٽيبلشمنٽ سان ويجهڙاڻپ جو نتيجو هو. جڏهن هتان واري پارٽي ٽٽي پئي ته مون اعزاز نذير کي چيو ته پنهنجو پاڻ کي بچائڻ هاڻ انتهائي ڏکيو ٿي پيڳو آهي ڇاڪاڻ جو هتي پارٽيءَ جي اها صورتحال نه هئي جهڙي هندستان ۾ هئي، جنهن جون عوام ۾ پاڙون ڪٽل هيون. هتي جيڪڏهن پورهيت تحريڪ به هلي ته اها به اشرافيا طرفان هلايل جهڙي ئي هوندي اهي سمورا منهنجا ذاتي مشاهدا ۽ تجربا آهن جيڪا مون ڄاڻايا آهن.

1970 کان 1972

عام چونڊون، ڊاڪا ۾ هٿيار ڦٽا ڪرڻ ۽ سنڌي - مهاجر ڏڦير

سوال: 1970 وارين عام چونڊن جي حوالي سان پنهنجا ذاتي تجربا بيان ڪريو. 1969 ۾ ايوب خان استعفا ڏئي ۽ جنرل يحيٰ اقتدار ۾ آيو. هن اعلان ڪيو ته في الحال سياسي سرگرمين تي پابندي رهندي جيڪا مناسب وقت تي هٽائي ويندي جنهن کانپوءِ عام چونڊون ڪرايون وينديون جيڪي آئين جوڙيندڙ اسيمبليءَ لاءِ هونديون. مارچ 1970 کان سياسي سرگرمين تان پابندي هٽائي ويندي جڏهن ته آڪٽوبر ۾ عام چونڊون ٿينديون جيڪي اوڀر پاڪستان ۾ آيل سوناميءَ سبب ملتوي ٿيون ۽ ڊسمبر مهيني ۾ ئي ٿي سگهيون. 1970 ۾ ڪجهه اهم واقعا پيش آيا. ون يونٽ ٽٽو ۽ ماضيءَ وارا پراڻا چار صوبا بحال ٿيا جڏهن ته بلوچستان کي پهريون ڀيرو صوبو بڻايو ويو. سانڪانپوءِ هن مستقبل جو خاڪو پيش ڪيو ته چونڊون ٿينديون ۽ انڪانپوءِ اسيمبليءَ جي ويهڪ ڪوٺائي ويندي جنهن جي چئن مهينن اندر آئين تيار ڪرڻو پوندو. اهو آئين صدر جي منظوريءَ سان لاڳو ٿيندو. ان سان گڏوگڏ صوبائي اسيمبليون جون چونڊون پڻ ٿينديون. عام چونڊون ٿيون جن ۾ عوامي ليگ واضح اڪثريت حاصل ڪئي پر اقتدار انجي حوالي

ڪرڻ بدران 25 مارچ تي فوجي آپريشن شروع ڪيو ويو جنهن جي نتيجي ۾ بنگال واسين جو هڪ وو انگ هندستان لڏي ويو. شيخ مجيب الرحمان کي گرفتار ڪري عوامي ليگ تي پابندي مڙهي وئي. انهيءَ دوران هندستان سندن واهر ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو ۽ پوءِ لڙائي شروع ٿي وئي ۽ آخرڪار پاڪستان ٽٽي ويو. انهيءَ سموري پسمنظر ۾ اوهين ڪٿي هئا ۽ انهيءَ دور جي هڪ سياسي ڪارڪن جي حيثيت سان يا سياسي شعور رکندڙ فرد جي حيثيت سان اوهانجا ڪهرا مشاهدا رهيا؟

جواب: جهڙي ريت اڳيئي ذڪر ڪري آيو آهيان ته اهو سمورو عرصو انهن سمورين سرگرمين ۾ عملي طور تي لاڳاپيل رهيس. 1970 وارين عام چونڊن کان اڳ منهنجي سوچ ۽ سرگرمين ۾ وڏي تبديلي اچي چڪي هئي. 1968 تائين ڪميونسٽ پارٽيءَ جا ٻه ڌڙا بڻجي چڪا هئا. روس نواز ڌڙو عملي طور تي پنجاب ۽ ٻين هنڌن تي ايترا سرگرم نه هوجيترو چين نواز گروهه هو ڇاڪاڻ جو ڪين سياسي سرپرستي حاصل هئي. انهيءَ دوران ڪراچيءَ جي عملي سرگرمين ۾ چين نواز ڌڙو وڌيڪ سرگرم هو جنهن ۾ معراج محمد خان، رشيد احمد لوڌي، طفيل عباس ۽ ٻي ائڊي يونين وارا همراھ شامل هئا. انهيءَ دوران جڏهن آئون لياقت آباد ۾ هئس ته اُتي پراڻي وابستگي عوامي ليگ سان هئي، جتي سندن يونٽ ڪم ڪري رهيو هو. چين نواز ڌڙي جا پڻ ٻه ڀاڱا ٿي ويا. جن مان هڪ جو تعلق پنجاب سان هو جنهن ۾ ڪنيز فاطما، سي آر اسلم، عابد منتو ۽ ٻيا هئا، جڏهن ته ٻئي گروهه ۾ طفيل عباس، زين الدين خان وغيره هئا. آئون انهن سرگرمين ۾ عملي طور تي شريڪ هئس. سياسي سرگرميون بحال ٿيڻ کانپوءِ پارٽيءَ جي روسي ۽ چيني ڌڻن ۾ ڌڙي بندي واضح طور تي ٿي. سوشلسٽ فورم ۾ ان ڏس ۾ هڪ گڏجاڻي پڻ ٿي ته ڪنهن ريت نڪت هڪ ٿي وڃي ۽ روس نواز ۽ چين نواز ڌڙا هڪ ٿي وڃن پر ڏٺو سبب اها گڏجاڻي نه ٿي

سگهي. چونڊن مهل پتو لڳو ته ڪهڙي ڌڙي جا ڪهڙا سياسي نظريا آهن. چين نواز گروه جنهن سان آئون لاڳاپيل هئس، چونڊن جو بائيڪاٽ ڪيو جڏهن ته روس نواز گروه چونڊن جي حق ۾ هو. ان کان ئي مون چين نواز گروه تان استعفا ڏني ۽ پراڻي لاڳاپي جي بنياد تي روس نواز گروه سان گڏجي چونڊ مهم ۾ حصو ورتو. اهو سمورو عرصو آئون هيٺين سطح تي سياسي سرگرمين سان لاڳاپيل رهيس ۽ مٿين سطح واريون سرگرميون ڏسندو رهيس. اُن وقت ۽ شروعات کانوٺي وڏي پئماني تي ملڪي سطح وارو تضاد اسٽيبلشمنٽ ۽ عوام وچ ۾ هو. اهو تضاد واضح ٿي سامهون آيو ڇاڪاڻ جو اسٽيبلشمنٽ چونڊون ملتوي ڪرائڻ ٿي چاهيون. مون چونڊن کي ملتوي ڪرڻ کي غلط ٿي ليکيو پوءِ ان جو ڪهڙو نتيجو سامهون اچي. مون سمجهيو ٿي ته ڪنهن به بينڪيتي ملڪ ۾ اُتان جي عوام جي تحرڪ واسطي تحريڪ ۽ سياسي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ عام چونڊون انتهائي ضروري آهن. اُن وقت چونڊن کانپوءِ ملڪ ڀاڱا ٿي ويو پر اڄ اڌ صدي گذرڻ کانپوءِ به انهن چونڊن جي نتيجي ۾ قائم ٿيل بنگلاديش هڪ علامت طور ڏکڻ ايشيا ۾ شامل آهي. ڪجهه مهينا اڳ صحافين جي هڪ اجتماع ۾ مون کان پڇيو ويو ته اوهين پاڪستان ۾ ايندڙ جدوجهد کي ڪهڙي ريت تاڌسو ۽ پاڪستان جي صورتحال ڪيئن آهي؟ ان تي ورائيم ته هن وقت اوهان سمورن آڏو بنگلاديش جو مثال آهي. اڄڪلهه اهو پنهنجي قومي آزادي، قومي حق خودمختياري ۽ قومي خودمختياريءَ سان اڳتي وڌي رهيو آهي. بنگلاديش پهرين صوبائي خودمختياريءَ لاءِ جدوجهد ڪئي، جڏهن اڃان پاڪستان به نه ٺهيو هو. مسلم ليگ جي سڀ کان پهرين حڪومت ٿي اوڀر بنگال ۾ ٺهي هئي. سوال اهو آهي ته اها جدوجهد ڇا هئي؟ اها صوبائي خودمختياريءَ لاءِ جدوجهد هئي. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ٿيل چونڊن ۾ سهرورديءَ ڪوشش ڪئي ته بنگال کي ڌار حيثيت

حاصل ٿئي پر مقامي ۽ عالمي اسٽيبلشمنٽ اها ڳالهه نه مڃي. اهو هڪ مثال آهي ته جيڪا حيثيت بنگلاديش هڪ وڏي رتوڇاڻ کانپوءِ حاصل ڪئي سا هندستان 1947 ۾ حاصل ڪئي هئي. اسين اڄ ڏينهن تائين جدوجهد پيا ڪريون ته عالمي اسٽيبلشمنٽ کان ڪهڙي ريت نجات حاصل ڪريون جيڪا بنگالين 1970 ۾ حاصل ڪري ورتي هئي. بنگلاديش ٺهيو ته پهريان ويهه پنجويهه سال مذهبي پارٽيون ان تي قابض رهيون، جن خلاف مقامي طاقتون اُتي پيون. اصل لڙائي ته اها آهي جيڪا بنگلاديش بعد ۾ وڙهي ۽ عوام کي اقتدار جي بالادستي حاصل ٿي ۽ نتيجي طور اڄ هو معاشي، صنعتي ۽ واپاري طور اڳتي وڌي رهيا آهن. اڄ ڏکڻ ايشيا ۾ بنگلاديش هڪ مثال آهي، اڳوڻي اولهه پاڪستان لاءِ.

سوال: 1970 ۾ جڏهن اوھان محمودالحق عثمانيءَ جي مھم ھلائي رھيا ھئا ته لالو کيت مان کيس چونڊن ۾ ڪياميابي ڇو نه پلڻ پئي ۽ اُتان جماعت اسلامي ڇو ڪٽي وئي؟

جواب: اهو سوال اُن وقت به اُٿيو هو جنهن تي محمودالحق عثمانيءَ پڻ تفصيل سان ڳالهايو هو. لالو کيت مهاجرن جي وسندي هئي ۽ عثماني به مهاجر هو جيڪو هندستان ۾ شاگرد سياست کان مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو هو ۽ ڪاٻي ڌر سان سلهاڙيل هو. هتي به شروعات کان وٺي عوامي ليگ سان لاڳاپيل رهيو. چونڊن ۾ شڪست کانپوءِ پنهنجي گهر تي هڪ ويهڪ رکيائين جنهن ۾ ان موضوع تي تفصيل سان ڳالهائيندي چيائين ته اڄ ڏينهن تائين اها ڳالهه سمجهي نه سگهيو آهيان ته سڄي پاڪستان ۾ هن وقت سڀ کان وڌيڪَ باشعور طبقو مهاجرن جو آهي پر هو ان هوندي به عملي سياست ۾ رجعت پرستيءَ سان سلهاڙيل ڇو آهن. انهيءَ ويهڪ ۾ هن بنگلاديش جو پڻ مثال ڏنو ته سمورا اڙڏو ڳالهائيندڙ بنگلاديش جي جدوجهد جا مخالف آهن جڏهن ته تاريخ ۽ معروضي حالتن

جو ادراڪ اهو آهي ته قومي ازادي حاصل ڪرڻ بنگلاديش جو لازمي جز آهي. سندس چوڻ هو ته اُتان جو اڙدودان طبقو اهڙو نه هو ۽ اُتي ته اهو پروڙيوسين پر هتي عملي طور تي چونڊن ۾ حصو وٺي شڪست کاڌيسين ۽ مهاجرن ووٽ نه ڏنا. اهو هڪ هاڻو آهي ۽ هڪ ڌار بحث جنهن ۾ نظريات تي ۽ معروضي حالتون به بحث ۾ اينديون ته مهاجر جو مقامي قوتن جو ساٿ نٿا ڏين. سنڌ ۾ به ساڳيو ئي مسئلو آهي ته ٻين علائقن ۾ پڻ. ننڍي کنڊ کانسواءِ ٻين علائقن ۾ پڻ ڏٺو وڃي ته روهينگيا جيڪو مسلمانن جو علائقو آهي، اُتي کين پانه ڏني وئي ته هو برما ۾ مسلم رياست ٺاهڻ ۾ جنبي ويا. اهو ڪنهن هڪ هنڌ جو نه پر هر هنڌ جو مسئلو آهي. اها عالمي طور تي سوچڻ جي ڳالهه آهي. غالب ڇا نه شاندار ڳالهه ڪئي آهي:

هم موحد ہیں ہمارا کیش ہے ترک رسوم
میں جب مٹ گئیں اجزائے ایماں ہو گئیں

سواسين ايجان ملت ميسارجڻ واري عمل مان پيا لنگهون ۽ ان کي ايمان جو جُز بنائڻ ڏانهن وڌون پيا.

سوال: لالو کيت ۾ اوهاڻ پروڙيو ته مهاجر جيڪي ايترو پڙهيل ڳڙهيل هئا پر سندن سياسي ڪردار انتهائي رجعت پرست هو ۽ هو سدائين اسٽيبلشمنٽ سان سلهاڙيل رهيا. اهوئي سڀڪجهه اڄ به ٿي رهيو آهي.

جواب: ان کان اڳ اُتي به ٿي چونڊون ٿيون هيون. جماعت اسلاميءَ جون به اهم شخصيتون هيون پروفيسر غفور احمد ۽ محمود اعظم فاروقي. هو سڄي پاڪستان ۾ پئي ڪٿي ڪامياب ٿين يا نه پر هتان ضرور ٿيندا هئا ڇاڪاڻ جو انکان سواءِ ٻيو ڪو نالو پتو ئي نه هو. اڄ جيڪڏهن جماعت اسلامي ڪراچيءَ جي حقن جي ويڙهه پئي وڙهي ته اها متحده قومي موومنٽ کان وڌيڪ باعمل ۽ سرگرم

آهي. تازوئي ڪينٽونمنٽ بورڊ جي چونڊن ۾ به ڪين ڪاميابي
 پڪ پئي آهي. اسٽيبلشمنٽ متحده ختم ڪئي جيڪا ٺاهيل به
 سندن ئي هئي. اهو سمورو جدوجهد جو ۽ گهرو لڙائيءَ جو عمل
 آهي جنهن مان اسان کي لنگهڻو آهي.

سوال: اوڀر پاڪستان ۾ چونڊون، سياسي گهڻتالو ۽ پوءِ فوجي آپريشن،
 ڇا اُن دور جون اوهانجون ڪي ساروڻيون آهن ته هيٺين سطح تي
 ڇا پئي وهيو واپريو. جنهن علائقي ۾ اوهان رهندا هئا اُتي اوڀر
 پاڪستان جي حوالي سان ڪا ڳالهه ٻوله ٿيندي هئي؟

جواب: ٿيو اهو جو جڏهن پاڪستان تنو ۽ بنگلاديش ٺهي ويو ته مون
 پنهنجي دڪان ۽ ڪارخاني جي پتي تي ڪجهه پمفلٽ ڇپرايا
 جيڪي سعيد رضا سعيد لکيا هئا. انهن مان هڪ پمفلٽ
 بنگلاديش بابت هو ته بنگلاديش کي تسليم ڪيو وڃي. پوليس
 ڇاپن دوران اهي پمفلٽ هٿاڻا پيا. سمورو مهاجر طبقو ايسٽائين جو
 منهنجي ساليءَ جو مٿس پڻ پيپلز پارٽيءَ جو حامِي هو جڏهن ته آئون
 اُن وقت پتي جو مخالف هئس ڇاڪاڻ جو هُن بنگلاديش جي ڏس ۾
 انتهائي منفي ڪردار ادا ڪيو هو. منهنجو اهو مائٽ پتي جو عاشق
 هو ۽ حد ته اها هئي جو جڏهن ڍاڪا ۾ هندستاني فوجون پئي لٿيون
 تڏهن به هو چوندو رهيو ته اهو ڪوڙ ۽ پروڳندا آهي ۽ جڏهن ته
 اوسٽائين ڍاڪا تي قبضو ٿي چڪو هو. اُن وقت منهنجو اهو مائٽ
 ايشن اوچنگارون ڏئي روئڻ لڳو هو ڇڻ ملڪ نه پر سندس گهر ٿئي
 پيو هجي. سو جڏهن پمفلٽ ڇپرايم ته علائقي واسي اسانجي خلاف
 اُتي ڪٿا ٿيا ته اسلام جي نالي تي ٺهيل سڀ کان وڏو ملڪ ٿئي ويو
 آهي ۽ اسين بنگلاديش تسليم ڪرڻ جي ڳالهه پيا ڪريون.
 علامه اقبال جو هڪ شعر پيو ياد اچيم:

چين و عرب هارا هندوستان هارا

مسلم هيں هم وطن هے سارا جهاں هارا

انگري منهنجي سوچ مطابق جيستائين ملت متجي ايمان جو جز
نٿي ٿئي تيستائين اسين سزا پوڳيندا رهنداسين.

سوال: 1972 ۾ پتو اقتدار سنڀالي چڪو هو تن ڏينهن ۾ اوھين ھتي ئي
ھئا؟ اڙدو سنڌي مسئلي بابت پنھنجا مشاھدا وٺايو.

جواب: ان کان اڳ جيڪي ڪجهه ٿيو تنھن دوران آئون نڪ ۾ ھئس.
پشاور ۾ نڪ ۾ جي ھڪ ڪانفرنس ڪوٺائي وئي جنھن ۾ ھتان بہ
ھڪ جتو ويو ھو. اھا پھرين اپريل ھئي ۽ مفتي محمود کي وڏو وزير
بڻايو پئي ويو. نڪ ۾ گڏجاڻي ۾ ولي خان چيو تہ اڄ اسان کي
حڪومت ڏني پئي وڃي پر پھرين اپريل تي حڪومت ڏيندي
اسان سان اھو سڀڪ تہ نہ پيو ڪيو وڃي جيڪو پھرين اپريل
(اپريل فول) سان لاڳاپيل آھي. ساڳي ڏينھن مارشل لا
اٿلڊمنسٽريٽريٽي جنرل ٽڪا خان کي اسان آڏو بيھاري چيو تہ ھاڻ
ھيءُ فوج جو سربراھ ھوندو. پشاور لاءِ اُسھيل اسان واري جڳھ ھر
ريلوي اسٽيشن تي ”پاڪستان جو مطلب ڇا؟ چار قومون چار
ٻوليون“ ۽ ”ڄام ساقيءَ کي آزاد ڪريو“ جا نعرا ٿي ھيا. ان وقت
ھر ڪنھن کي پتو ھو تہ پتو اھو سڀڪ ڇھ ناٽڪ ڪري رھيو آھي
ڇاڪاڻ جو سندس طبقاتي ڪردار ئي اھو ھو ۽ جھڙي ريت چين
کيس استعمال ڪيو يا 1971 ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو انجا ننڍي کنڊ
تي اثر پيا جنھن ۾ فرقيواريت ۽ تنگ نظري وغيره شامل آھن.
جيڪي اڄ ڏينھن تائين پوڳيون پيا. سو منھنجي آڏو مني صديءَ
جي ھڪ تحريڪ ۽ جدوجھد آھي جنھن ۾ عملي طور تي شامل
رھيو آھيان

سوال: اڙدو سنڌيءَ وارو مسئلو ڇو شروع ٿيو؟

جواب: ان مسئلي جو معاشرتي ۾ ڪوئوس بنياد نہ ھو. اھو ھندستان کان
آيل اشرافيا جو ڪيل ھو

سوال: اوهانجو رئيس امروهيءَ سان ڪڏهن ڪو رابطو ٿيو؟
 جواب: منهنجي ساٿس ڪڏهن به ڪا ملاقات نه ٿي. انهيءَ دوران ڪڏهن
 ڪو رئيس امروهي، سيد محمد تقی يا جون ايليا جو ڪو ذڪر
 ايندو هو ته ٻڌايو ويندو هو ته هو ترقي پسند شاعر آهن. سيد محمد
 تقی مارڪس جي ”سرمایہ“ جو اڙدو ترجمو ڪيو هو ۽ روحانيت
 جي موضوع تي رئيس امروهيءَ کان وڌيڪ چڱا مضمون لکندو
 هو. وٽن ڪارڪنن جو اچڻ وڃڻ نه هو ۽ آئون ته هونئن به هيٺين
 سطح تي جدوجهد ۾ رڌل هئس. دانشورن سان به اُتي ويهندو هئس
 جتي ڪا عملي ڳالهه هجي ۽ جتي ڳالهه ٻولهه فقط نشستن، گفتن
 برخاستن واري هوندي هئي اوڏانهن ويندو ئي نه هئس.

سوال: 1972 ۾ ڪراچيءَ ۾ پورهيتن جي تحريڪ ۽ پوليس سان سندن
 چڪرين مهل اوهين ڪٿي هئا؟

جواب: آئون انهن ۾ شريڪ نه هئس، جو لياقت آباد ۾ رهندو هئس.
 منهنجون سرگرميون ٿريڊ يونين ۾ نه پر فقط نيشنل عوامي پارٽيءَ
 ۾ ئي هيون. سياسي طور تي عملي سرگرمين ۾ شريڪ هئس
 جيڪي ادبي ۽ نظرياتي هيون.

سوال: جڏهن پاڪستان ٿي ويو ته انڪانپوءِ اوهانجا عوامي ليگ وارا
 دوست جيڪي ڪراچيءَ ۾ هئا، سي ڪيڏانهن ويا؟

جواب: علاؤالدين عباسي پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿي ويو ۽ جڏهن بينظير
 ڀٽو تي عذاب نازل ٿيو تڏهن به هو سندس صلاحڪارن ۾ شامل
 هو. عبدالوحيد صديقي وغيره مختلف پارٽين ۾ وهائجي ويا سو
 جيڪي ساٿي عوامي ليگ يا نڪپ ۾ گڏ هئا سي نه رهيا. علاؤالدين
 عباسي محمودالحق عثماني سميت گهڻا ان پاسي راغب ٿيا ته
 سنڌ ۾ اڙدو ڳالهائيندڙن جي هڪ حيثيت آهي ۽ هو هڪ قوميت
 آهن. پنجين قوميت واري ڳالهه محمودالحق عثماني شروع ڪئي
 پر هو علي اعلان اها تحرڪ هلائي نه سگهيو. وڏي واکاها

تحریرڪ وارا ڪيترائي ماڻهو هئا پر عثماني ڪاٻي ڌر وارن مان
 پهريون شخص هو ۽ سگهو ئي پنهنجي ڳالهه تان هٽي ويو.
 محمودالحق عثماني هجي يا فتحياب علي خان، سندن تعلق ننڍي
 ڪند جي اسرافيا سان هو ۽ سنڌ ۾ سندن زمينون هيون. يحيٰ خان
 ساڻن گڏجاڻي ڪري چيو ته بلوچستان کي ڌار صوبو بڻايو پيو
 وڃي ۽ جيڪڏهن هو چاهين ته ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار صوبو
 بڻايو وڃي. ان ڳالهه جي مخالفت ڪرڻ ۾ به ڪاٻي ڌر جا اهي ٻه
 اڳواڻ ئي اڳيرو هئا.

اڙدو تحريڪ پويان ڪير هئا سا هڪ تلخ حقيقت آهي:

جوت ڪڍي ۾ تهن ته وه صاحبان ڪشف وڪمال
 حرم ۾ آئي ته ڪشف وڪمال ۾ بهي گئي

هندستان ۾ جيڪي ترقي پسند هئا سي هت اچڻ کانپوءِ ڪمشنر
 ۽ ڪامورا بڻيا ۽ اڳتي هلي قتل پڻ ٿيا. سواها اشرافيا هئي جنهن
 موجب مارجي وينداسين پر دسترخوان تان نه هٽنداسين ۽
 پنهنجي ٻولي ۽ ثقافت کي اعليٰ ۽ ارفع ليکينداسين ۽ مقامي
 قوميتن کي پنهنجو بنائڻ جي پتوڙ نه ڪنداسين.

اوپر پاڪستان جو هاڃو: پسمنظر، تاريخي ۽ نظري تجزيو

1970 وارين چونڊن جي منهنجي نظر ۾ اهميت انهيءَ ڪري به گهڻي آهي جو ايوب جي حڪومت کانپوءِ اسان کي پهريون ڀيرو عملي سياست جو موقعو مليو هو. اهو موقعو پاڪستان جي سمورن سياسي ڪارڪنن کي حاصل ٿيو هو. هيءُ اهو وقت هو جڏهن گذريل ويهن پنجويهن سالن دوران اسٽيبلشمنٽ جا ڪيل سمورا پرڪار سامهون آيا هئا. هندستان ۽ پاڪستان جيڪي هڪ ئي وقت آزاد ٿيا هئا، اُن وقت مسلم ليگ جي سموري تحريڪ ئي ان تي هئي ته ننڍي کنڊ جو ورهاڱو ڪيو وڃي ۽ مسلمانن لاءِ هڪ ڌار ملڪ بڻايو وڃي. ان ڪري 1947 کانپوءِ 1970 جو اهو پهريون موقعو هو جنهن ۾ اهو فيصلو ٿيو هو ته صوبن کي قومي ۽ لساني بنيادن تي ورهائڻ جي ڳالهه ڪندڙ 1940 واري ٺهراءَ جي روشنيءَ ۾ يحيٰ خان عام چونڊون ڪرائي رهيو هو. اهي چونڊون اسٽيبلشمنٽ جي پسپائي جو مرحلو هيون. ون يونٽ جو خاتمو ٿي چڪو هو. جيڪڏهن قومي طور تي ڏسبو ته 1970 وارين چونڊن ۾ جيڪي ڪجهه ٿيوانجي شروعات اوڀر پاڪستان ٺهڻ سان ٿي چڪي هئي، هيپ کان پهرين ته سهرورديءَ جو هندستان ۾ ترسي پوڻ ۽ گانڌيءَ سان گڏجي مختلف دورا ڪرڻ، پوءِ جڏهن هو هتي آيو ته ماڻهن کيس قبول نه ڪيو. انڪانسواءِ قائداعظم جي ڍاڪا ۾ تقرير جنهن قوم کي ٻوليءَ جي

بنياد تي ورهائي ڇڏيو ۽ ٻوليءَ جي بنياد تي تحريڪن جو بنياد وڌو. انڪانپوءِ جگتو فرنٽ به ان تي چڻ مهر هڻي ڇڏي. سو قومي آزاديءَ جي تحريڪ ته اڳيئي شروع ٿي چڪي هئي. اسان کي اهو ڏسڻ گهرجي ته ان ۾ قومي طور تي هر هڪ طبقي جو ڌار ڌار ڪردار هو. ڪا به ڌر سان لاڳاپيل فردن ۽ پارٽيءَ اوڀر پاڪستان جي قوميتي حق خود اختياري ۽ قومي خودمختياريءَ واري جدوجهد کي بنهه نظرانداز ڪري ڇڏيو هو. جمال نقويءَ جيڪا رپورٽ لکي آهي ان ۾ عملي طور تي انجو اظهار به آهي.

سوال: اوڀر پاڪستان ۾ به نڪپ ولي گروپ موجود هو. پروفيسر مظفر موجود هو. ڇا انهن جو ڪو ڪردار نه هو نڪپ جي پاليسي جوڙڻ ۾؟ اوهان انتهائي اهم ڳالهه ٻڌائي آهي ته نڪپ جو سمورو زور قومي خودمختياريءَ تي هو پر صرف سنڌ ۽ سرحد کي به ڌار صوبا بنائڻ جي ڳالهه ٿي رهي هئي جڏهن ته اوڀر پاڪستان کان اڪيون ڦيريون ويون هيون؟

جواب: اهو سڀڪجهه اولهه پاڪستان واسين ڪيو هو. اولهه پاڪستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ اوڀر پاڪستان کي مڪمل طور تي نظرانداز ڪري ڇڏيو هو. اوڀر پاڪستان طرفان شروعات کان ئي اها گهر ڪئي وئي هئي ته ٻه ڪميونسٽ پارٽيون ٺاهيون وڃن پر ان تي اعتراض واريو ويو ۽ اهو عملي طور تي ٿي نه سگهيو. اوڀر پاڪستان جي جدوجهد ۾ اولهه پاڪستان جي پارٽيءَ جو ڪو حصو نه هو. هر ڪو پنهنجي طور تي ڪم ۽ فيصلا ڪندو رهيو. انجو ثبوت اهو آهي ته جڏهن جگتو فرنٽ کي اُتي ڪاميابي پڪ پئي ته اوڀر پاڪستان جي ڪا به ڌر وارا پوءِ پل آهي ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ شامل هجن يا نه. سڀني گڏجي پنهنجي قومي حق خودمختياريءَ واري تحريڪ جو عملي مظاهرو جگتو فرنٽ جي نالي سان ڪيو. جگتو فرنٽ ٺهڻ کانپوءِ جيڪا آئين ٺاهيندڙ اسيمبلي قائد جي وقت ۾ ٺهي هئي سا مڪمل طور تي ختم ٿي

وئي، پوءِ سپريم ڪورٽ جي فيصللي موجب جيڪا نئين آئين ٺاهيندڙ اسيمبلي قائم ٿي ان ۾ اوڀر پاڪستان مان نئين سر چونڊجي آيل ميمبر شامل ٿيا. انڪري 1970 وارين چونڊن جي حوالي سان اها ڳالهه انتهائي اهم آهي ته ان ۾ ون يونٽ جي خاتمي، نئين آئين ٺاهيندڙ اسيمبليءَ جي قائم ٿيڻ ۽ نئون آئين جوڙڻ جي ڳالهه ڪئي وئي. اهي ٽئي ڳالهيون اسٽيبلشمنٽ جي شڪست جو عملي ثبوت هيون ته پنجويهن سالن تائين اُن سول سوسائٽي يا سول حڪومت ۽ سياسي عمل کي هلڻ نه ڏنو. اوڀر پاڪستان ۾ ڪميونسٽ پارٽي پهرين ڏينهن کان پنهنجي سر ڪم ڪري رهي هئي. اُتان جي ڪميونسٽ تنظيم جو جيڪو ڌڙو روس نواز هو تنهن جي انهيءَ حقيقت تي پڙدو نٿو وجهي سگهجي ته سندن سوويت يونين سان تعلق هو ۽ هو سموريون هدايتون ۽ نظريا اُتان ئي حاصل ڪري رهيا هئا. هنن اهو لکيو به ته اسان هتي اها پاليسي اختيار ڪئي آهي ته قوميت جي تحريڪ سان گڏجي هلڻ گهرجي. اولهه پاڪستان جي پارٽيءَ جي صورتحال اها هئي جو هو چوندا هئا ته اسانکي پتو ئي ناهي ته پاڪستان ڪهڙن دورن مان لنگهي پيو. صورتحال اها هئي جو اوهين پنهنجو پاڻ کي روپوشيءَ واري هڪ مصنوعي خول ۾ بند ڪري ويٺا هئا ۽ نه ڪنهن بحث مباحثي ۾ شامل ٿيا ۽ نه ئي وري ڪجهه لکيو ويو. پنجاب جي پارٽي وري به ڪنهن حد تائين سرگرم نظر ايندي هئي، جنهن ۾ بيرسٽر امجد ۽ ابراهيم خليق پريور سياسي تجزيو ڪري سموري روداد لکي.

1970 وارين چونڊن جا جيڪي نتيجا سامهون آيا سي مون لاءِ اچرج جوڳا نه هئا. عوامي ليگ ۽ جگتو فرنٽ وارن ڏينهن ۾ به اسين ان بابت بحث مباحثو ڪندا پئي رهياسين. هڪ ڀيرو ڳالهه ٻولهه دوران چيو هئم ته هاڻوڪي صورتحال ۾ پاڪستان نه رهندو.

اُن وقت ته اها بنهه دڦ تي بندوق چوڙڻ وانگر ڳالهه هئي پر اوڀر
پاڪستان جي ڌار ٿيڻ کان پوءِ عرفان جو چيل جملو ياد ٿو اچيم ته
رشاد ٿئي اهو ڪجهه ئي ٿو جيڪو اسين چوندا آهيون پر
اوستائين گهڻي دير ٿي چڪي هوندي آهي.

مارڪسزم ۽ سماجي علمن کي ته ڇڏيو جيڪڏهن ننڍي کنڊ جي
سياسي تحريڪن، قومي آزادي يا قومي خودمختياريءَ جي
تحريڪ جو مثال ٿي آڏو رکجي. اسانجي پارٽي ۽ چيني پارٽيءَ
غلطي اها ڪئي جو جيڪڏهن فقط اهو ادراڪ رکن ها ته ننڍي
کنڊ ۾ يا جڏهن کان قومي حڪومتون ٺهڻ شروع ٿيون آهن، ويهين
صديءَ جي شروعات 1905 ۾ بنگال جي عليحدگي، يا پوءِ مسلم
ليگ جي پهرين حڪومت ٺهڻ، اها سموري قومي خودمختياريءَ
جي ڳالهه هئي. پاڪسان جي ٺهراءَ جو ته 1935 تائين ڪو نالو
نشان ٿي نه هو. آئون سمجهان ٿو ته باقي پاڪستان ۾ قوميتن جي
خودمختياري ۽ خودمختياريءَ واري تحريڪ جي پٺڀرائي ڪرڻ
گهرجي. جيڪڏهن اهو نه ڪيو ويو ته پوءِ قومي حڪومتن کي
قبول ٿو پوندو. ان ڏس ۾ بنگلاديش جو مثال واضح آهي ته سندن
خودمختياريءَ جي پٺڀرائي نه ڪئي وئي ۽ پوءِ جڏهن ڇهه نڪتا
پيش ٿيا ته اُهي به رد ڪيا ويا ۽ آخرڪار بنگلاديش ڌار ملڪ
ٻڻجي ويو. پهرين مهاڀاري لڙائي کانپوءِ ننڍي کنڊ ۾ قومي
حڪومتن جي جڙڻ جو عمل شروع ٿيو. قومي حڪومتن لاءِ جنگي
به تحريڪون هليون، جن به طبقن يا پارٽين انهن کي اڳواڻي ڏني
تن ان مان لاڀ پرايو. رڳو ڪاٻي ڌر وارن ئي انکي اڳواڻي فراهم نه
ڪئي ۽ اها صورتحال اڄ ڏينهن تائين جاري آهي. افغانستان ۾ به
سموري تحريڪ خودمختياريءَ جي جدوجهد هئي جنهن جي ڪاٻي
ڌر وارن اڳواڻي نه ڪئي ته ملان اچي ويا. اهڙي ئي صورتحال ۾
ويتنام اندر ڪاٻي ڌر وارا اڳتي آيا هئا. 1970 وارين عام چونڊن ۾

پارٽيءَ جيڪو ڪردار ادا ڪيو ان لاءِ آئون سمجھان ٿو ته اهو سندن ئي ڪرتوتن جو ڦل هو. معاشرو پنهنجي سر اڳتي وڌي رهيو آهي ۽ تبديليون ٿي رهيون آهن. ڪميونسٽ پارٽيءَ وارا جيڪي ٽيهه پنجويهه سال روپوش رهيا ۽ ڪوبه تجزيو نه ڪيائون ملڪي حالتن جو سوا هو سڀڪجهه سندن محدود لاڙي جو ئي نتيجو هو پوءِ پل اهوروس طرفان هجي يا چين طرفان، صحيح هجي يا غلط گهٽ ۾ گهٽ اوهانجي حقيقي وابستگي تحريڪ سان هئڻ گهرجي.

سوال: جڏهن اوڀر پاڪستان ڌار ٿيو ته اوهانجا ذاتي تاثر ڇا هئا؟ سياسي تجزئي کان سواءِ، جيڪي ڪجهه ذاتي طور تي محسوس ڪيو ته اهو ڪيڏو وڏو ۽ من ڦسائيندڙ واقعو هو جنهن ۾ اهيترا سارا ماڻهو مارجي ويا؟

جواب: مون ان تي هڪ مضمون پڻ لکيو آهي. ننڍي کنڊ جي ورهاڱي تي پنجاب ۽ بنگال ۾ قتلام ٿيو هو پر اوڀر پاڪستان جي ڌار ٿيڻ تي انکان به وڏو قتلام ٿيو. اهو ان ڳالهه جو وڏو ثبوت آهي ته اُتي ڪا به ڌر جي پارٽين کي اهو ادراڪ ئي نه ٿيو ته اُتي ڇا ڪجهه ٿيڻ پئي لڳو.

سوال: نڪل واري گروپ جو 1971 واري فوجي آپريشن مهل انتهائي تڪراري ڪردار رهيو هو. مونکي ياد آهي ته جڏهن امين مغل کان سوال ڪيم ته فوجي آپريشن جيڪو مارچ کان ڊسمبر تائين جاري رهيو اهو سمورو عرصو واري خان علاج جي ڏس ۾ پرڏيهه رهيو هاڻ ته سياسي اڳواڻن جو علاج به سياسي ٿئي ٿو ته ماڻهو مرندي مري ويندا آهن پر ميدان نه ڇڏيندا آهن. هُن ٻڌايو ته پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ جي گڏجاڻيءَ ۾ سوال آيو ته فوجي آپريشن شروع ٿي ويو آهي ۽ فوج بنگالين جو قتلام پئي ڪري انڪري اسانکي ڪجهه ڪرڻ گهرجي؟ ان تي واري خان ورائيو ته ٻن هاڻين جي ويڙهه ۾ گاهه لتاڙجي ويندو آهي، مطلب ته اسانکي ڪجهه به نه ڪرڻ گهرجي، پل فوج ۽ مجيب پاڻ ۾ وڙهندا رهن.

اِهو انتهائي ٻئي معنيٰ وارو جملو هو ۽ کيس پتو هو ته فوجي آپريشن جي نتيجي ۾ اوڀر پاڪستان ڌار ٿي ويندو ۽ باقي بچيل پاڪستان ۾ سندس ڪردار وڌي ويندو. اُن وقت ته اِها صورتحال هئي جو پنجن صوبن مان سڀ کان وڌيڪ سيشون بنگال وٽ هيون، انڪانپوءِ پنجاب، سنڌ، خيبرپختونخواه (اڳوڻو سرحد صوبو) ۽ بلوچستان ته گهٽ اهميت جوڳا هئا. هُن سوچيو ته جيڪڏهن اوڀر پاڪستان نڪري ويندو ته هڪ پاسي پنجاب ۽ سنڌ هوندا ۽ ٻئي پاسي اسين هوندا سين، سو ويڙهه ۾ اسانجي حيثيت وڌي ويندي ۽ پاڪستان ۾ جيڪڏهن پارلياماني حڪومت ٿي اچي ته اسين مخالف ڌر جي اڳواڻي ڪندا سين جيڪا اوڀر پاڪستان جي هوندي ڪنهن به صورت ۾ ولي خان کي نه ملي ها. سو اِهو آهي سمورو نقشو قومپرست ولي خان جو. ڇا پارٽيءَ کي ڪجهه به پلئه نه پئي پيو ته حالتون ڪيڏانهن وڌي رهيون آهن؟

جواب: پارٽيءَ کي ته ادراڪ ئي نه هو. امين مغل پنجاب جو هو پر هيءُ ڪراچيءَ ۾ ويٺل ماڻهن جو تجزيو آهي جيڪي سدائين پنجاب سان اختلاف ٿا ڪن. امين مغل هجي يا سردار شوڪت، سي آر اسلم هجي يا پنجاب جو ڪوبه فرد، هر شخص پهرين پنهنجي قوميت جو آهي. اولهه پاڪستان جي پارٽيءَ ۾ ڪميونسٽن جو جيڪو ڪردار هئڻ گهربو هو جيڪا سوچ، تجزيو ۽ جدوجهد جو انداز هئڻ رهيو هو سو نظر نه آيو. ان وقت ته بنگال ۾ مسلم ليگي حڪومت به جڙي ڇڪي هئي، سندس نعرو ته اِهو هئڻ گهربو هو ته انکي تسليم ڪيو وڃي. بعد ۾ سهرورديءَ گانڌيءَ سان گڏجي اِها ڪوشش ڪئي يا اُتان جتي مقامي ڪانگريس جي قيادت سان گڏجي ڪوشش ڪئي پر انجو ڪين ادراڪ ئي نه هو. پاڪستان جي حمايت واري ڳالهه خاص طور تي بنگلاديش ٺهڻ کانپوءِ تمام گهڻو نقصان رسايو انهيءَ سموري ۾ غلط تجزيي جو

وڌو عمل دخل هو جنهن کانپوءِ اها صورتحال ٻڌي. بنگلاديش ٺهڻ کانپوءِ انهيءَ ڪهاڻي ۽ 1947 ۾ ٿيل ٺاه جو خاتمو ٿي ويو ۽ انتظامي طور تي اسٽيبلشمنٽ مڪمل طور تي ختم ٿي وئي. هنن ڀٽي کي گهراڻي مارشل لا ائڊمنسٽريٽر بڻايو ته جيئن وڻيس ٿيئي ڪري اُن وقت بين الاقوامي طور تي روس ۽ چين جي غلطي هئي جو هنن ڀٽي جي پٺڀرائي ڪئي. اُن وقت جيڪڏهن ڀٽو چوي ها ته 1947 ۾ جيڪو ٺاه ٿيو هو سو ختم ٿي ويو آهي ۽ جهڙي ريت بنگلاديش خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو آهي ۽ آئون صوبن کي نيم خودمختياري ڏئي رهيو آهيان ۽ فيڊريشن بدران ڪنفيڊريشن قائم ٿيندي ۽ سمورا صوبا پنهنجي معاملن ۾ خودمختيار هوندا ته اُن وقت ڀٽي کي ان انڪار روڪڻ وارو ڪير هو؟ فوجي حڪومت جو خاتمو ٿي چڪو هو عالمي سطح تي ڪا پٺڀرائي نه هئي. هو چوي ها ته هتي جيئن ته نڪپ اقتدار ۾ آهي سو انکي ڪنفيڊريشن جو حصو سمجهون ٿا ۽ جتي جتي پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت آهي اُتي انکي به تسليم ٿا ڪريون. اڄ جيڪڏهن پاڪستان جا ٻئي ڀاڱا گڏ هجن ها ته ان سان ڪا به ڌر کي سگهه ملي ها. هت جيڪي ويهه پنجويهه سال تحريڪون هليون سي بنگال جي گڏ هئڻ سبب هلي سگهيون. آئون ان ۾ پارٽيءَ کي هڪ تمام وڏي غلطيءَ تي ليکيان ٿو. بنگلاديش تسليم ڪرڻ واري مامري تي پمفلٽ لکياسون جيڪي چاپي لڳڻ سبب هٽائڻا پيا. پارٽي اُن وقت اگهور نٿي ۾ هئي. اهو سڀ ڪجهه اسان پنهنجي ليکي ڪيو. مونکي انتهائي ڏک هو ۽ اهو ڏک 1947 واري ورهاڱي مهل ٿيل فسادن کان وڌيڪ هو ڇاڪاڻ جو اوھين جيڪڏهن تاريخي حقيقت کي نه مڃيندو ته معاشري ثقافت ۽ سميتا جي هڪ وڏي خوني قرباني ڏيڻي پوندي جيترو تيزيءَ سان اڄ پاڪستان جا صوبا پنهنجي صوبائي خودمختياريءَ واري

.. جدوجهد ۾ رڌل آهن، اصل ويڙهه ته ڪنفيڊريشن ٺهڻ کانپوءِ
 ٿيندي جهڙي ريت اوڀر پاڪستان جي عوام پهرين پاڪستان جي
 اسٽيبلشمنٽ سان جنگ جوڙي ۽ پوءِ بنگلاديش ٺهڻ کانپوءِ ڪو
 چاليهه ورهيه کين اتان جي اسٽيبلشمنٽ سان ويڙهه ڪرڻي پئي
 تڏهن وڃي کين معاشي لاپ رسيا ۽ هڪ حد تائين بنياد پرستن
 کان نجات حاصل ڪيائون. جيستائين صوبا خودآختياري ۽ قومي
 خودمختياريءَ مان لاپائتا نه ٿيندا اوستائين ٻئي مرحلي تائين
 پهچي نه سگهندا. مون عملي طور تي ان ۾ حصو ورتو جنهن جو
 مثال پيش ڪيو اٿم.

سوال: 1972 کانپوءِ پيپلز پارٽيءَ جي حڪومتي دور جو سرسري جائزو
 پيش ڪريو؟

جواب: آئون پيپلز پارٽيءَ جو شديد مخالف هئس. سوچڻ جي ڳالهه اها
 آهي ته پيپلز پارٽيءَ جو تجزيو ڪندڙ اسانجا ڪاٻي ڌر وارا دوست
 ڪٿي آهن جن بلوچستان، پنجاب ۽ سرحد صوبي ۾ ايڏي وڏي
 قرباني ڏني. جڏهن ڀتو اقتدار ۾ آيو ته ڏسڻ گهربو هو ته هو ڪهڙن
 طبقن جي بچاءَ واسطي آيو آهي. پهرين وڏي غلطي ته هين اها
 ڪئي جو اسٽيبلشمنٽ کي سگهارو ڪيائين. انجو عملي ثبوت
 اهو آهي ته هڪ لک کن قدين کي ڇڏرائي واپس وٺي آيو. بنگال ۾
 گهرو ويڙهه جي ٽڪا خان جهڙن ذميوارن کي وڏا وڏا عهدا ڏنا ويا.
 ان وقت به پارٽيءَ کي سوچڻ گهربو هو ته هو ڪهڙي پاسي وڌي
 رهيا آهن. پيپلز پارٽيءَ جي حوالي سان آئون نه 1970 وارين عام
 چونڊن ۾ ڪنهن خوشفهميءَ جو شڪار هئس ۽ نه انکانپوءِ ٻئي
 اهم ڳالهه اها ته پارٽيءَ اندر جن طبقن کي ڀتو پاڻ سان ڳنڍي
 اقتدار تائين پهتو هو جيڪو قومي خودمختياريءَ لاءِ انتهائي
 ضروري هو سو هيٺيون طبقو هو. جن جن ماڻهن کي هو پاڻ سان گڏ
 کڻي نڪتو هو انهن کي نه رڳو پارٽيءَ کان ڌار ڪيائين پر کين

تشدد جو نسانو پڻ بڻايائين. سندس پارٽيءَ جو جيڪو ٿورو گهڻو
 ڪردار هو جنهنڪري چين نواز ڪميونسٽ ساڻس گڏ هئا، اڳتي
 هلي سي به سندس مخالف بڻجي ويا. طفيل عباس پنهنجي
 حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ ”نيا منشور“ رسالو جاري ڪيو جنهن
 ۾ معافي تلافي گهريائين ته سندن پراڻيون پاليسيون غلط هيون.
 انڪانپوءِ خطي جون اُهي طاقتون جيڪي سدائين هن خطي جي
 واڌويجهه روڪينديون رهيون سي نار جون عرب بادشاهتون هيون.
 شهنشاهه ايران بلوچستان ۾ نعل حڪومت ختم ڪرڻ ۾ اهم
 ڪردار ادا ڪيو. پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت ايران ۽ سعودي عرب
 وغيره کي پاڻ سان گڏيو ڇاڪاڻ جو انهن اهو ٿي سمجهيو ته هو
 عالمي سطح تي ترقي پسند ڪردار ادا ڪندا. انڪانپوءِ هتي
 اسلامي سربراهي ڪانفرنس ڪوٺائي وئي ۽ عالمي سامراج آڏو
 تيل کي هٿيار طور استعمال ڪيو ويو. نعرو ته سندن ترقي پسند
 هو پر جن کي بنياد بڻايو ويو سي رجعت پرست هئا. هو
 ڪيسٽائين ساٿ ڏين ها. اڃان تائين ساڳيون عرب رياستون
 اڏوهيءَ وانگر پاڪستاني رياست کي لڳل آهن، انڪري ائون
 ڪڏهن به ڀٽي جي حوالي سان ڪنهن خوشفهميءَ جو شڪار نه
 رهيس، نه سندس عالمي ڪردار جي حوالي سان ۽ نه ئي پارٽيءَ
 اندر سندس ڪردار جي حوالي سان. ائون مارڪس جو پيروڪار
 آهيان ۽ سندس نظرين کي اڃان تائين درست ٿو ليکيان ۽
 جيڪڏهن ڪنهن به تحريڪ جو تجزيو مارڪسي حوالي سان نه
 ڪندا ته ڪنهن درست نتيجي تي پهچي نه سگهندا.

پاڪستان جي بقا ان ۾ آهي ته دنيا جنهن ريت بدلجي رهي آهي،
 قومي حڪومتن جي قائم ٿيڻ تائين قومي حق خودمختياريءَ جي
 لڙائي ۽ قومي خودمختياريءَ جو قائم ٿيڻ ۽ جيڪڏهن اهو ممڪن
 نه هجي ته قومي حڪومت جو ٺهڻ ضروري آهي. ان ڏس ۾

بنگلاديش جو مثال هر ڪنهن جي آڏو آهي. اڻڳي اڄ جيڪي
 ڪجهه ارتقائي درجا طئي ڪري رهيو آهي سو قومي انقلاب جو
 روپ آهي. بنگلاديش ۾ اقتداري طبقو جيڪڏهن مڪمل طور تي
 عالمي مالياتي سامراجي ادارن کان جند نه پيو ڇڏرائي سگهي ته
 اُتي ترقي پسندن جو ڪهڙو ڪردار هوندو. ساڳي صورتحال
 ويٽنام جي آهي جتي هڪومت ڪميونسٽن جي هٿ وس آئي
 (بنگلاديش ۾ ڪميونسٽ حڪومت نه اچي سگهي) پر اُتي به
 ساڳي صورتحال آهي جو اهو به عالمي مالياتي سامراجي ادارن
 جي پنجوڙ ۾ آهي. پاڪستان ۾ به انهن جي پڪڙايتري ته سخت
 آهي جو صبح شام آءِ ايم ايف ۽ عالمي بينڪ بابت ٻڌو ٿو وڃي.
 هاڻوڪي دور ۾ پاڪستان ان صورتحال ۾ وڪوڙيل آهي جو
 يوگوسلاويا جو مثال آڏورڪي جتي سوشلسٽن جي حڪومت هئي
 پر جڏهن سندن قومي حق خوداختياري ۽ خودمختياريءَ کي
 تسليم نه ڪيو ويو ته اتان جي قومي حڪومتن کي تسليم ڪرڻو
 پيو. ساڳي صورتحال هاڻ پاڪستان جي آهي جو معاشرو پاڻ
 مرادو پنهنجي سماجي فڪري ارتقا جا درجا طئي ڪري رهيو
 آهي. پوءِ ڀل ڪاٻي ڌر ڪري يا ساڄي ڌر. پر انهيءَ تبديليءَ جي
 اڳواڻي ڪير پيو ڪري؟ روسي انقلاب کان اڳ سرمائيدارن جي
 سربراهيءَ ۾ برطانيا، آمريڪا ۽ فرانس جا معاشرا صنعتي ۽
 سائنسي ترقيءَ جي حوالي سان ترقي ته ڪري رهيا هئا پر روس
 جي انقلاب کانپوءِ موقعو مليو جو سوويت يونين قائم ٿي،
 ڪمونست تحريڪ ٻڙي ۽ دنيا ۾ هڪ سگهارو نظريو سامهون آيو.
 اڄ چين انجي سڀ کان وڏي مطهر طور سامهون بيٺل ٿو نظر اچي
 ته اسين عالمي سامراجي مالياتي ادارن جي مقابلي ۾ هڪ اهڙو
 مالياتي ادارو هڪ اهڙو سماجي ڍانچو جوڙڻ ٿا چاهيون جيڪو
 سرمائي کي سامراجي پنجوڙ کان آڇيو ڏياري ۽ سرمايو سماج

وادين جي هٿ وس ڪري اصل ويڙهه ته سرمائي جي آهي
انڪري سرمائي جي اهميت کي سمجهڻ ضروري آهي. مائو ۽
روسين چيو ته قبضو ڪريو ۽ سرمائيءَ ارن کي ٻاهر ڪڍو. ڊينگ
شيائونگ چيو ته سرمايو آڻيو پر عوام جي پلائي ۽ سماج وادي
ارتقلاءِ آڻيو. اڄ چين جنهن مقام تي آهي ان ۾ مارڪس جي
فلسفي موجب سماج جي ارتقائي درجن کي طئي ڪري قبول
گهرجي ۽ انکي انهيءَ موجب ئي هلڻ گهرجي ۽ معاشي ۽ سماجي
درجا طئي ڪرڻ گهرجن.

—

پتو ۽ ضيا دور جو تجزيو

سوال: پتو درو جي سڌارن، مخالف ڌر ڏانهن سندس سپاءَ، نيشنل عوامي پارٽيءَ خلاف ڪاروائي ۽ بلوچستان ۾ ڪردار بابت وڌيڪ ڇا چوندا؟

جواب: پيپلز پارٽيءَ جي دور کي آئون پوين دورن، جيڪي اسين پوڳي آيا هئاسين، کان ڌار نٿو ڏسان. اڳوڻن دورن ۾ اسٽيبلشمنٽ جهڙي ريت انهن کي استعمال ڪندي رهي، تنهن ۾ اڳتي هلي پيپلز پارٽي ۽ پتو سندن ساتاري بڻيا ۽ انجو عملي ثبوت اڳي به ڪيترائي ڀيرا سامهون آيو. مثال جي طور تي 1965 واري لڙائي ۽ بنگالي تحريڪ يا چونڊن دوران انهن جو ڪردار. اقتدار ۾ اچڻ کانپوءِ پتي جيڪي ڪم ڪيا سي عوام جي لاپ وارا نه هئا. نه رڳو اوڀر پاڪستان ۾ اولهه پاڪستان سان پڻ انصاف نه پئي ٿيو. آئين ٺهڻ جي ڪجهه ڏينهن اندر ئي هن ان ۾ ترميمون ڪرڻ شروع ڪيون. کيس جيڪي گورنر مليا سي سمورا سندس پارٽيءَ جا نه هئا. پيپلز پارٽيءَ جون اندروني پاڙون رجعت پرست طاقتن ۾ ڪتل هيون ۽ پرڏيهي ريت هن عرب ملڪن کي گڏ ڪري هٿيار حاصل ڪيا ۽ ائٽم بم ٺاهڻ جو ٺاهه ڪيائين. هن طرفان فوج يا انجي بقا کي تحفظ ڏيڻ، جهڙا ٺاهه ۽ قدم کڻي هن سڄي خطي جي رجعت پرست طاقتن کي ميڙي مٺ ڪيو. آئون سمجهان ٿو ته پتي ۽ پيپلز پارٽيءَ جو ان ۾ ڪردار بنهه واضح هو. عملي طور تي

جيڪي ماڻهو ساڻس گڏ هئا، جيڪي نڪ پڻ هئا ۽ اڳتي هلي پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿيا جهڙوڪ محمود علي قصوري، معراج محمد خان، جي اي رحيم، خورشيد حسن مير، تاج محمد لانگاهه ۽ ٻيا انيڪ، جن جو انتهائي پيانڪ حشر ٿيو. پارٽيءَ جي ترقي پسند عنصرن کي پسپائي تي مجبور ڪيو ويو ۽ مٿن رجعت پرست قوتون مڙهيون ويون. بلوچستان جي حڪومت ختم ڪري مينگل حڪومت تي فوج چاڙهي وئي.

پتي جي ائٽم بم ٺاهڻ واري قدم کي ماڻهو ساراهين ٿا ته ان ذريعي ملڪ کي تحفظ فراهم ڪيو ويو آهي ۽ بچاءُ سگهارو ٿيو آهي پر اڄ اڳوڻو اوڀر پاڪستان اسان کان وڌيڪ محفوظ آهي، ان جي معيشت، صنعت ۽ واپار وڻج اسان کان گهڻو بهتر آهي. سو منهنجي خيال ۾ پاڪستان کي اڳتي وڌائڻ جي واٽ ائٽم بم ۽ هٿيار نه پر صوبن کي خود اختياري ۽ خود مختياري ڏيڻ واري آهي. انجو مثال بنگلاديش جي صورت ۾ اسان جي آڏو آهي جنهن خوداختياريءَ جي ويڙهه وڙهي ۽ اڄ هڪ قومي حڪومت جي حيثيت ۾ موجود آهي. يوگوسلاويا ٽٽڻ کان اڳ اُتان جي صورتحال پروڙيو جتي هر صوبي جي پارٽيءَ چيو ٿي ته کين خوداختياري ڏني وڃي پر مارشل ٽيو جي حڪومت ان لاءِ تيار نه هئي پر اڳتي هلي انکي هٿيار ڦٽا ڪرڻا پيا. هن وقت نون آزاد ملڪن جو پهريون قدم ئي قومي خوداختياريءَ وارو هئڻ گهرجي، انڪانپوءِ فيصلو ٿئي ته ڪهڙي پارٽي راج ڪندي اصل لڙائي قومي آزاديءَ کان پوءِ ٿي شروع ٿئي. ان ۾ آئون پتي جي ڪردار کي منفي ٿو ڏسان. 1970 وارين عام چونڊن کانپوءِ جيڪو اهم فيصلو ٿيو هو ان ۾ استيبلشمنٽ چيو ته اسين جمهوري طريقي سان راج نٿا ڪري سگهون، هر صورت ۾ فوج کي بالادست رکيو وڃي. هنن پتي کان اُهي سمورا ڪم ڪرايا جن کين سگهارو بڻايو. اهي خطي کي پوئتي ڌڪڻ وارا قدم هئا.

سوال: ضياء الحق جي دور بابت پنهنجا ويچار وٺايو؟
 جواب: ان دور بابت پنهنجي ذاتي وابستگي ۽ ضيا جي ڪردار جي حوالي سان ڳالهائيندس. ذاتي طور تي پڻو دور ۾ ايترو تشدد پوڳيوسين جو ايندڙ ڪنهن حڪومت مان ڪنهن قسم جي خوشفهمي دل مان نڪري چڪي هئي. ضيا دور متعلق مونکي پنهنجي هڪ دوست جو واقعو ٿو ياد اچي. اسانجو دوست عرفان علي جيڪو ريڊيو پاڪستان تي پروگرام پروڊيوسر هو پڻو پنهنجي سالگره واري ڏينهن جيل ۾ بند هو ۽ حڪومت جنرل ضيا جي هئي. عرفان پنهنجي پروگرام ۾ پڻي جي جنم ڏينهن تي هيءَ گانو هلايو:

جنگل ۾ منگل تيرے ہی دم سے
 سب نے یہ شور مچایا ہے
 سالگرہ کا دن آیا ہے

ان وقت محمود اعظم فاروقي اطلاعات ۽ نشریات جو وفاقي وزير هو. هُن عرفان عليءَ کي سڌرائي کيس سخت سزا ڏني. کيس ڪراچيءَ کان بهاولپور بدلي ڪيو ويو. پنهنجي گهر ٻار ۽ ڪٽنب کان پري رهڻ سبب هو سخت پريشانيءَ ۾ هو. آئون ساڻس ملڻ به ويو هئس ۽ ڪجهه ڏينهن سندس مهمان بڻيس. هو ساهه جي بيماريءَ جو شڪار ٿي ويو هو ۽ انهيءَ بيماري سوڌو تن چئن سالن کان پوءِ واپس وريو ته سست ٿي گذاري ويو. ضيا دور ۽ سندس پاليسين جي حوالي سان اهي منهنجي ڪجهه ذاتي تجربا آهن. ضيا جي اچڻ تي ڪميونسٽ پارٽيءَ وارا انهيءَ خوشفهميءَ جو شڪار ٿيا ته هاڻ کين پڻي جي تشدد ۽ ڏاڍ مان نجات ملي ويندي هنن انتهاپسنديءَ واري پاليسي اختيار ڪئي هئي. انجي پويان جمال نقوي هو جيڪو ان وقت پارٽيءَ جو ڪرتو ڌرتو هو. هُن چيو

تہ روڊ رستن تي نڪري احتجاج ڪرڻو آهي جنهن ۾ پيپلز پارٽيءَ
 وارا به شامل هئا. ڪيترائي ماڻهو احتجاج ڪندي گرفتار ٿيا ۽
 ڦٽڪا لڳا. انهيءَ دوران منهنجي لالو ڪيت واري گهر تي ئي
 گڏجاڻيون ٿينديون هيون جن ۾ اهم فيصلا ٿيندا هئا. اهڙي هڪ
 گڏجاڻيءَ ۾ چيو ويو ته جنرل ضيا جي اچڻ سان جيڪا خوشفهمي
 پيدا ٿي هئي ته هاڻ حالتون ٺيڪ ٿي ويندون سوايئن نه ٿيو. انهيءَ
 دوران پورهيت تحريڪ جا حوالا ڏنا ويا ته ڪهڙي ريت ان تي سڄي
 ملڪ ۾ تشدد ڪيو ويو آهي. اُن وقت فيصلو ٿيو ته پنجن پنجن
 جڻن جي ٽولي هر چونڪ تي مظاهرو ڪندي اهو ڪندي جاويد
 شڪور ۽ سائس چار پيا جڻا گرفتار ٿيا جن کي ڦٽڪن جي سزا
 ملي. انکانپوءِ هڪ ٻئي گڏجاڻيءَ ۾ فيصلو ٿيو ته هٿ سان لکيل
 پوسٽر پتين تي چنبڙايا ويندا. رياض الحسن ۽ اعجاز الحسن
 جيڪي ٻئي ڀائر هئا، جي زمي اهو ڪم لڳايو ويو جنهن تي رياض
 الحسن تيار به ٿي ويو پر مون اعتراض واريو ته فقط هي ڪجهه جڻا
 ئي ڦٽڪا کائڻ لاءِ چو وڃن. مون انکان نابري واريه جنهن تي زير
 چيو ته تون ڪميونسٽ پارٽيءَ جي فيصلي سان اختلاف پيو
 ڪرين. پوءِ انجو نتيجو اهو نڪتو جو اعجاز الحسن پوسٽر
 چنبڙائيندي گرفتار ٿيو کيس ڦٽڪن جي سزا لڳي، سندس
 ڪارخانو ۽ ڪاروبار تباهه ٿي ويا، سندس ٻار ٻچا دريدر ٿي ويا پر
 ڪوبه سندن واهر لاءِ نه آيو. انهيءَ دوران اعزاز نذير ۽ ٻيا ڪامريڊ
 مونسان ملندا رهيا ۽ آئون پارٽيءَ سان رابطي ۾ رهيس.
 هڪ ٻيو واقعو اهو ٿيو جو ملير ۾ جتي منهنجو شيشي جو دڪان
 هو اُتي گهڻيءَ ۾ هڪ يونٽ هو جيڪو اڳي عوامي ليگ جو هو.
 اُتي اسانجي دڪان تي وقت بوقت سي آءِ ڊيءَ وارا ڇاپو هڻندا هئا
 ته ڪي هٿيار پنهور لڪايل ته ناهن. انجي نتيجي ۾ مونکي سي
 آءِ ڊيءَ جو عذاب پوڳڻو پوندو هو. بهرحال ڪاٻي ڌر وارن جون
 خوشفهميون جيئن پوءِ ٿيڻ ختم ٿينديون ويون.

ضيا مذهبي انتهاپسنديء واري دور ۾ وي سي آر ۽ انجون
 كيسٽون پهريون ڀيرو آيون هيون. تن ڏينهن ۾ پارٽيءَ تحت قائم
 اداري "بزمِ علم و دانش" جون گڏجاڻيون ٿينديون هيون جن ۾ دنيا
 جهان جي تحريڪن سان لاڳاپيل فلمون پڻ ڏيکاريون وينديون
 هيون. جن لاءِ وي سي آر ۽ كيسٽون اهڙي ريت لڪائي آڻيا هئا
 جن تہ چوريءَ جو مال هجي. رمضان جي مهيني ۾ جيڪڏهن
 گهران ماني داني گهرائي هئي تہ تفن ايئن لڪائي آندو ويندو هو
 جن تہ ڪا منشيائت هجي. جڏهن عرفان وٽ سندس آفيس پهتس
 تہ اها بنهه خالي پئي هئي. پڇا ڪرڻ تي پتو لڳو تہ هرڪو جنرل
 ضيا جي حڪم تي نماز پڙهڻ جي بهاني ڪينتين جي
 ڪنڊپاسي ۾ ويٺل آهي. مذهبي تنگ نظري ۽ انتهاپسنديءَ جون
 اهي علامتون جنرل ضيا جي دور ۾ ڏٺيون اٿم.

ضيا دور ۾ سياسي طور تي جيڪي عذاب اسان تي مڙهيا ڳويا سي
 اڃان تائين پوڳيون پيا. 1970 واري ڏهاڪي ۾ الشمس ۽ البدر
 نامي فوج سياسي ۾ ويڙهاڪ عنصر داخل ڪيو تہ جيئن ماڻهن
 منجهان ئي اهڙي هٿياربند تنظيم جوڙي وڃي جيڪا ڪا به ڌر ۽
 اسٽيبلشمنٽ مخالفن کي ناس ڪري انکي ضيا پرپور ريت
 استعمال ڪيو. ضيا دور ۾ جماعت اسلاميءَ جي هٿياربند
 ڪارڪنن جي پاليسي اها هئي تہ مخالفت ۾ وڙهڻ، مرڻ يا مارڻو
 آهي سندن انهيءَ لڙائي ۾ منهنجي پٽ جو هڪ دوست پڻ مارجي
 ويو. اهي سمورا هٿياربند جڏهن جنرل ضيا جي ڪم جا نه رهيا ۽
 جڏهن کيس ستار افغانيءَ جي جاءِ فاروق ستار کي آڻڻو هو تہ
 متحده قومي موومنٽ نامي وئي. پوءِ اهي سمورا شدت پسند عنصر
 جيڪي اڳي ستار افغانيءَ سان گڏ هئا. هاڻ فاروق ستار سان
 گڏجي ويا. پئي پنهنجي دور ۾ افغانستان جي حڪمتيار کي
 گهرايو هو انکي اڃاين اڳتي وڌائيندي ضيا افغان مجاهدين کي

هٿياربند ڪيو. اهي دهشتگرد اڄ ڏينهن تائين موجود آهن. پهرين جماعت اسلاميءَ ۾ هئا، پوءِ اسٽيبلشمنٽ انهن کي متحده قومي موومنٽ ۾ شامل ڪرايو. وري جڏهن الطاف حسين کي هٽائڻو هو ته انهن کي حقيقي ۾ شامل ڪرايو ويو. پوءِ جڏهن ڏنائون ته حقيقيءَ کي عوامي پٺڀرائي نه پئي ملي ته انهن همراهن مان ڪن کي مصطفيٰ ڪمال ڏانهن ۽ ڪن کي پيپلز پارٽيءَ حوالي ڪيائون. ايوبي دور ۾ اسٽيبلشمنٽ جن مافياڻن کي منظم ڪيو هو ۽ زمينون وغيره ڏنيون هيون، سو اهو سلسلو ملير ۾ اڄ به برقرار آهي ۽ اهي ماڻهو اڃان تائين زمين جي وڏي پڪيڙ تي قابض آهن. اها آهي جنرل ضيا جي دور جي سياسي ڪهاڻي جنهن ۾ آئون عملي طور تي سگرم هئس.

ضيا دور ۾ نه رڳو سنڌي-مهاجر ۾ مسلڪ جو مسئلو پڻ پيدا ڪيو ويو. سعودي عرب کي راضي رکڻ لاءِ نشتر پارڪ ۾ ٿيل سني تحريڪ جي قيادت جا سوين ماڻهو هڪ وڏي شاهي بر ڌماڪي وڳهي ماري ويا. اهو سلسلو پڻ رهيو آهي ته ايوب خان جي مارشل لا کانپوءِ جهڙي ريت سياسي سرگرمين تي پابندي مڙي وئي، ساڳي ريت جنرل ضيا جي دور ۾ سياسي ڪارڪنن لاءِ ڪم ڪرڻ جا رستا مڪمل طور تي بند ڪيا ويا.

منهنجو ڀاءُ يعقوب جنهن جي پيپلز پارٽيءَ سان جذباتي وابستگي هئي. جڏهن متحده کي جنرل ضيا شامل ڪيو ته هو گهر گهر وڃي نوجوانن کي ان ۾ شامل ٿيڻ جي نيند ڏيڻ واسطي سائين رابطو ڪندو هو. جلوس وغيره ڪيڙ ۽ مذهبي تنگ نظري پڪيڙڻ، پهرين پٺاڻن ۽ پوءِ سنڌين خلاف ڪمن ۾ هنن منهنجي ڀاءُ جي چوڪرڻ ۽ چوڪرين کي شامل ڪري ورتو هو. مون پنهنجي ڀاءُ کي چيو ته اهو سڀ ڪجهه غلط آهي ۽ انکي روڪيو وڃي. ڳجهي ريت جڏهن انجو اسٽيبلشمنٽ کي پتو لڳو ته هڪ واقف همراھ

مون کي چيو ته رشادا تون ان ماري ۾ نه پئو نه ته توکي گولي هئي
 ڪيندا. مونکي باقاعدي ڌمڪي ڏني وئي ته جيڪڏهن پنهنجو
 پاڻ کي ان کان پريرو رکڻ چاهين ٿو ته ليڪ آهي پر پنهنجي
 پائين ۽ پائين کي نه روڪ. منجهانن کي اڄ حيات ناهن
 جڏهن ته ڪن کي ڪوريا ۽ ڪن کي جاپان اُماڻيو ويو. سرڪاري
 طور تي انهن ڏينهن ۾ جن دهشتگردي ٿي ڪئي سي سمورا اڄ
 پرڏيهه ۾ آهن. اسٽيبلشمنٽ هاڻ ايتري سگهاري ٿي چڪي آهي
 جو هاڻ اهو سوچڻ ته انهن کي سياسي جدوهد ذريعي هٽائي
 سگهجي ٿو محال آهي ڇاڪاڻ جو جنرل ضيا انکي ايترو ته
 طاقتور بڻائي ڇڏيو آهي جو اهو ممڪن ئي نه رهيو آهي.
 جيستائين اوهين معروضي حالتن موجب نظريو اختيار نٿا ڪريو.
 سمورن صوبن جي قومي خودمختياري ضروري آهي. مارڪس جو
 بنيادي اصول اهو آهي ته جيڪڏهن معاشري کي استحصال کان
 آڇو ڪرائڻ ٿا چاهيو ته اهو ڏسو ته اوهانجي وسيلن تي ڪنهن
 جو قبضو آهي. انهيءَ موجب ملڪ ۾ سنڌ سيڪڙو کان وڌيڪ تي
 اسٽيبلشمنٽ جو ئي قبضو آهي. ماضي قريب واري لبيڪ
 پاڪستان کي ئي ڏسو جو عمران خان سندن ماڻهو آهي ۽ پارٽي به
 سندن ۽ هو چون ٿا ته پوليس لبيڪ تحريڪ کي ختم ڪري
 ڏيندي به ڇڏا لبيڪ تحريڪ سان معاملن ٿا نبيرين ۽ شيخ رشيد
 ٿو چوي ته کيس پتو ئي ناهي ته ڇا پيو وهي واپري اسين سمورا
 ماڻهو جيڪي مني صديءَ کان سياسي تحريڪن سان لاڳاپيل
 آهيون، سمجهون ٿا ته کين انهيءَ طريقي سان ميساري نٿو
 سگهجي. انهيءَ ڏس ۾ ٻيهر بنگلاديش جو مثال ڏيندس جتي لکين
 ماڻهن جي قربانين عيوض قومي حڪومت قائم ٿي. آئون انهيءَ لاءِ
 جنرل صيا کي ذميوار ٿو ليکيان جنهن فوج ۽ اسٽيبلشمنٽ کي

سگهارو ڪيو. هندستان جي ڪنهن ليڪڪ لکيو هو ته دنيا جي
 ملڪن وٽ فوج هوندي آهي پر پاڪستان ۾ فوج وٽ ملڪ آهي.
 اوڀر پاڪستان جي ڌار ٿيڻ کانپوءِ جو هڪ واقعو ذهن تي تر ي آيو
 آهي جنهن کي شامل ڪرڻ ٿو چاهيان. صوبائي خودمختياريءَ
 جي سلسلي ۾ جڏهن پشاور ۾ نڪپ جو اجلاس ٿيو ته ان ۾ نڪپ کي
 حڪومت ملڻ جا امڪان پروڙيندي ملڻي ڪيو ويو ته نڪپ جو
 آئين تيار ڪرڻ گهرجي. انهيءَ نئين آئين جي ڏس ۾ اسان سمورن
 پشاور وڃڻ کان اڳ ۾ پاڻ ۾ بحث مباحثو ڪيو. اتي پنهنجي
 سفارشن ۾ چيو هئڻ ته صوبائي خودمختياريءَ کي ترجيح ڏئي
 وڃي چاڪاڻ جو موقعو آهي جو اوڀر پاڪستان جي ڌار ٿيڻ
 کانپوءِ 1947 وارو ٺاهه هاڻ مڪمل طور تي ختم ٿي چڪو آهي.
 انڪري هاڻ صوبن کي خودمختياري ڏيڻ گهرجي ۽ فيڊريشن
 بدران ڪنفيڊريشن ٺهڻ گهرجي. انهي پارٽيءَ اعتراض واريو ته
 پارٽيءَ ته اوڀر پاڪستان جي ڌار ٿيڻ جي به مخالفت ڪئي هئي.
 مون ٻئي راءِ اها ڏني ته هر صوبي کي ڌار ٿيڻ جو حق ڏنو وڃي.
 انجي به پارٽيءَ مخالفت ڪئي. روس ۾ اسٽالين قوميت جي
 مسئلي تي چئن رياستن کي اها آزادي ڏني هئي ته اهي جڏهن به
 چاهين ڌار ٿي پئي سگهيون. جڏهن دنيا جي ايڏي وڏي طاقت
 سوويت يونين جو زوال ٿيو ۽ سوويت يونين ٽٽو ته اها رتوچاڻ
 نه ٿي جيڪا يوگوسلاويا ۽ بنگلاديش ۾ ٿي هئي. سوويت يونين
 جي رياستن جڏهن ڌار ٿيڻ جو اعلان ڪيو ته آئين موجب انکي
 تسليم ڪيو ويو.

-

عوامي ترقيء لاءِ منهنجي جدوجهد، حاصلاتون ۽ امڪان

رشاد محمود: منهنجي جدوجهد مني صديءَ تي ٻڌل آهي. هڪ ڳالهه جيڪا منهنجي ذهن ۾ اهي ۽ اڃان تائين مونکي جيئرو رکندي اچي، سا اها ته آئون ايندڙ ڏينهن کان نراس ناهيان ۽ سمجهان ٿو ته هڪ اهڙو دور اچي پيو جيڪو انساني برابري، معاشي همواري سماجي ۽ تعليمي هڪجهڙائي کي مڪمل ڪندو ۽ اهو سمورو عمل عالمي سطح تي ٿيڻ کان سواءِ ممڪن نه هوندو. نذير لغاريءَ مون کان پڇيو هو ته ڇا اوهين اڃان تائين سمجهو ٿا ته عالمي ڪميونسٽ نظرين جي ڪا تحريڪ جڙي سگهي ٿي، مون کيس ورائيو هو ته جيستائين اهو نٿو ٿئي دنيا جي مڪمل چڱيلائي ۽ امن جو سوچي ئي نٿو سگهجي. انهيءَ اُميد تي آئون اڃان تائين جيئرو آهيان ۽ زندگيءَ جي جدوجهد ۾ ته ڇا سياسي جدوجهد ۾ پڻ شامل آهيان.

سوال: دنيا دور کانپوءِ ايندڙ سويلين حڪومتن جي ڪمزوري ۽ انهن حڪومتن ۾ فوج جي سگهارو ٿيڻ کي ڪيئن ٿا ڏسو؟
جواب: ڪنهن به هڪ ڳالهه يا مامري کي ڌار نٿو ڏسي سگهجي. آئون سمورين ڳالهين کي هڪ تسلسل ۾ ٿو ڏسان. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ مون اهو سياسي سرشتو ڏٺو آهي جيڪو سڄي ننڍي کنڊ لاءِ

هڪ انتهائي طاقتور سرشتو هو. انگريزن انهيءَ نظام کي فتح ٿيڻ نه ڏنو ايستائين جو مسلم ليگ ۽ ڪانگريس ٺاهڻ ۾ به سندن هٿ هو. جڏهن سول سوسائٽي اسرندي آهي ته معاشرو اپلائيڊ فزڪس جي اصولن تحت ارتقائي مرحلن مان لنگهندو سرمائيداريءَ صنعتي اوسر ۽ سول سوسائٽيءَ جي جوڙجڪ جهڙن مرحلن مان گذرندو آهي. معاشري ۾ ڪنهن سياسي سرشتي جو هئڻ انتهائي ضروري آهي ۽ ڪابه شئي اوڏي مهل ئي اڳتي وڌندي آهي جڏهن انجو ڪو متبادل موجود هجي. شهري حڪومتون هلائڻ لاءِ جتي اسٽيبلشمنٽ جي ضرورت هوندي آهي اُتي اُن آڏو ڪو سياسي سرشتو هئڻ به لازمي آهي پوءِ پل اهو سرمائيدار ٿو هجي يا سماجواڊي انگريزن جڏهن ننڍي کنڊ جو ورهاڱو ڪيو ته هندستان انگريزن جو جوڙيل سرشتو برقرار رکيو ايستائين جو ننڍي کنڊ جو ورهاڱو ڪندڙ پارٽين کي به برقرار رکيو. چونڊن کانپوءِ ڪيرالا ۾ ڪيمونسٽن مسلم ليگ سان گڏجي حڪومت ٺاهي.

پاڪستان ۾ موجود بنيادي تضاد، جيڪو خاص طور تي ڪاٻي ڌر وارن نظرانداز ڪيو. سو اهو هو ته فوج ۽ اسٽيبلشمنٽ پهرين ڏينهن کان ڪوشش ڪئي ته سياسي سرشتو نه هلي. ان ڏس ۾ سموري صورتحال پڌري پٽ آهي ته اوڀر پاڪستان جو ڇا حال ڪيو ويو. پاڪستان ٺاهڻ جي اصل جدوجهد ته اوڀر پاڪستان ڪئي هئي پر اڳتي هلي انکي نظرانداز ڪيو ويو. آئون سڀ کان پهرين عوامي ليگ ۾ ئي شامل ٿيو هئس. فوجي طاقت جي مضبوطيءَ جي هڪ پوري تاريخ آهي. اها سموري صورتحال ڏسندي منهنجو خيال آهي ته پاڪستان ۾ هڪ نئين سماجي ٺاهه جي ضرورت آهي.

جيڪڏهن اوڀر پاڪستان ڌار نه ٿئي ها ته جدوجهد جا هيءَ پنجاهه سال جيڪي اسان لنگهيا آهن سي مختصر ٿي وڃن ها.

ڇاڪاڻ جو اوڀر پاڪستان ۾ سياسي جدوجهد جي هڪ ڊگهي تاريخ آهي. هو جڏهن اولهه پاڪستان سان گڏ هئا ته شروعاتي عرصي ۾ سخت پابندين هوندي به ڪا به ڌر جون سرگرميون جاري هيون. اوڀر پاڪستان کي هڪ سوچيل سمجھيل رٿابنديءَ تحت ڌار ڪيو ويو ته جيئن اسٽيبلشمنٽ سگهاري ٿي سگهي. پٽي کي آڻڻ جو مقصد به فوج کي سگهارو ڪرڻ هو. چين به سدائين هتان جي فوجي آپيشاهيءَ جي پٺڀرائي ڪئي آهي ۽ جمهوري طاقتن کي نظرانداز ڪيو آهي. بنگلاديش ٺهڻ مهل به هنن بنگالين جي پٺڀرائي ڪرڻ بدران اولهه پاڪستان جي اسٽيبلشمنٽ جو ساٿ ڏنو. فوجي طاقت کي سگهارو بنائڻ ۾ 1965 واري لڙائيءَ جو به وڏو هٿ آهي. جيڪڏهن اها لڙائي نه لڳي ها ۽ جمهوري قوتن کي پٺڀرائي ملندي رهي ها جهڙي ريت محترما فاطما جناح جي حوالي سان ٿيو ته هو ايترو مضبوط نه هجن ها. ڪنهن ملڪ ۾ فوجي طاقت ذريعي انقلاب آڻڻ کانپوءِ انجون پاڙون عوام ۾ نٿيون ڏسي سگهجن. اهي پاڙون پٽڻا ڪرڻ لاءِ هڪ سياسي سرشتو جوڙڻو پوندو آهي پوءِ پل اهو چيني انقلاب جي صورت ۾ هجي يا ويتنامي انقلاب جي شڪل ۾. جيڪڏهن سياسي سرشتو ڪمزور هوندو ته حڪومتون تباهه ٿي وينديون. انهيءَ سموري ۾ چين جي ڪردار کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي جيڪو اڄ ڏينهن تائين هتان جي فوج جي پٺڀرائي ٿو ڪري سول سوسائٽيءَ جي پسپائي واري عمل ۾ هڪ اها به افسوسناڪ ڳالهه آهي ته فوجي حڪومتون سياسي پارٽين ۾ جيڪا ٽوڙ ٽوڙ ڪن ٿيون، اسين انجو حصو ٿا بڻجن. مثال جي طور تي جنرل ضيا جي دور ۾ جوڙيڻو آيو جنهن جو خراب حشر ڪيو ويو. پوءِ نواز شريف ۽ بينظير ڀٽو اقتدار ۾ آيا ۽ ساڳي ريت ڀٽو جيڪو سندن سڀ کان وڏو آلي ڪار بڻيو کيس ته دنيا کان ئي رخصت ڪيو ويو.

جيڪڏهن ڪنهن ملڪ کي معاشي، تعليمي ۽ سماجي لحاظ کان ترقي يافتا بنائڻو آهي ته اهو فوجي طاقت کي مضبوط ڪرڻ سان نٿو ٿي سگهي. جيڪڏهن اها ترقي فوجي سگهه سان ٿيڻي هجي ها ته اولهه پاڪستان ۾ فوج تي جيڪي خرچ ڪيا ويا، انهن سان ته اهو خوشحال ترين علائقو بڻجي وڃي ها پر بنگلاديش وارا اسان کان هر لحاظ کان بهتر آهن. ان مان ظاهر ٿو ٿئي ته فوجي استحڪام معاشي يا صنعتي استحڪام جو ضامن ناهي. انڪري قوميتن جي خودمختياري انتهائي ضروري آهي.

سوال: سوويت يونين جي خاتمي کانپوءِ هاڻ ڪهڙي اميد باقي ٿي بچي ته دنيا بهتر ٿي سگهي ٿي؟ اشتراڪيت جو سڀڻو ته ذرا پرڙا ٿي ويو اوهانجي تجزيي موجب سوويت يونين جي خاتمي کانپوءِ انسانيت جو آئيندو ڇا آهي؟

جواب: آئون دنيا کي سوويت يونين جي وجود کان هڪ بلڪل نئين دنيا طور ڏسندو رهيو آهيان ۽ ۽ اڃان تائين ڏسان ٿو. جيڪڏهن سوويت يونين قائم نه ٿئي ها ته دنيا جي صورتحال انتهائي پوائتي هجي ها. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ جتي هڪ پاسي سوويت يونين وجود ۾ آيو اُتيئي دنيا جي سڀ کان وڏي صنعتي، سرماييدار ۽ سامراجي طاقت آمريڪا پنهنجي ڪنڊ کان نڪري عالمي سطح تي دنيا تي پنهنجي قبضي جي ڪوشش ڪئي. ان لاءِ آمريڪا فوجي حڪومت جي پوشاڪ نه پهري پر مالي لحاظ کان اولهندي طاقت جي مدد ڪئي ۽ پهرين مهاڀاري لڙائيءَ مان پرڀور لاپ پرايو ۽ سڀني انهيءَ پاليسيءَ کي بدلايو ته اسانکي پنهنجي ڪنڊ کان ٻاهر جهاتي نه پائڻ گهرجي. سوويت يونين ۾ جڏهن ڪميونسٽ حڪومت آئي ته شروعات ۾ اولهه وارن انکي سنجيدگيءَ سان نه ليکيو ڇاڪاڻ جو سرماييداري سرشتو ترقيءَ جي عروج تي هو پر اُتان جي ڪمونسٽ پارٽيءَ پنهنجي نظريي جي جانفشاني ثابت

ڪئي ۽ انکي هر حال ۾ بچائي ورتو. جيڪڏهن سوويت يونين نه هجي ها ته هي سموريون قومي آزاديءَ جون تحريڪون به نه هجن ها جن جي سوويت يونين پرپور پٺڀرائي ڪئي. انهن سمورين تحريڪن جي سوويت يونين پرپور مدد ڪئي. سوويت يونين نه هجي ها ته ڪرچين به نه هجي ها، جنهن ان جي پرپور فوجي ۽ مالي مدد ڪئي. سڄي دنيا جي کاٻي ڌر جي تحريڪن جي واهر ڪندي عالمي ادبي تنظيمون قائم ڪيائين ۽ سوشلزم بابت ڄاڻ پريو ادب شائع ڪيائين. انجي اُبتڙ چين پنهنجو پاڻکي واپاري لحاظ کان پڪيڙڻ ۽ پنهنجو پاڻکي معاشي طور تي سگهارو بنائڻ ۾ رڌل آهي. مون ڪنهن به يونيورسٽيءَ ۾ ڪا باقاعدي تعليم حاصل نه ڪئي آهي پر انهيءَ ادب مان ئي سڀڪجهه پرايو اٿم. اڄ آئون دنيا بابت گهڻو ڪجهه ڄاڻان ٿو ۽ ٻين کي به ڄاڻ ٿو ڏيان. اهو هر حال ۾ ضروري آهي ته جيڪڏهن اسين چاهيون ٿا ته دنيا خوشحال ٿئي ته عالمي سطح تي ڪميونسٽ نظريا پڪيڙڻا پوندا ۽ ان ۾ ادب جو وڏو ڪردار آهي ائين واسطي عالمي طاقت، تحريڪ ۽ پٺڀرائيءَ جي ضرورت هوندي. شي چنگ پنگ مان اُميد اٿم ته هو عالمي سطح تي انهيءَ سرشتي کي هٿي ڏئي سگهي ٿو جهڙي ريت سوويت يونين پنهنجو ڪردار نڀايو هو. ٿي سگهي ٿو ته اها منهنجي خوشفهمي هجي پر آئون کيس عالمي سطح تي بهي اسٽالن طور ٿو ليکيان. کيس گهرجي ته عالمي سماجي ۽ دانشورائي تنظيمن سان لڳ لاڳاپا وڌائي. انهيءَ لاءِ اهو به ضروري آهي ته سياسي ڍانچو به ختم نه ڪيو وڃي پر اهو ڍانچو اهڙو هجي جو ان ۾ هيلين سطح وارا ماڻهو به شامل هجن. انجو مثال اسٽالين جي هڪ واقعي مان حاصل ڪري سگهجي ٿو جنهن ۾ پنهنجي ڪارڪنن کي خطاب ڪندي هُن يوناني ڏندڪٿا جو هڪ واقعو ٻڌايو هو ته انهيءَ ديو ۾ تمام گهڻي طاقت هئي جنهن کي ڪوبه

ميساري نٿي سگهيو پر سندس طاقت انهيءَ ۾ ئي هئي ته سندس پير زمين تي ڪتل رهن ۽ انکي ناس ڪرڻ لاءِ انجا پير زمين کان اڪيڙڻ ضروري هو يعني سياسي ڍانچي جو تعلق پڻ زميني حقيقتن سان هئڻ گهرجي.

ڪميونسٽ ڪارڪنن لاءِ ضروري آهي ته هو دانشور هجي ۽ دانشور لاءِ ضروري آهي ته ڪارڪن هجي. جيستائين اوهانجو تعلق زمين سان آهي، ڪوبه اوهانکي ختم نٿو ڪري سگهي. زمين مان مراد ماڻهن ۽ معاشري سان تعلق آهي. ان لاءِ اڳتي وڌي ڪوششون ڪرڻيون پونديون جهڙي ريت سوويت يونين ڪيون هيون. هنن هندستان جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پنهنجي نظرين جو پرچار ڪيو. معاشرو فقط معاشي نظريا تبديل ڪرڻ سان تبديل نٿو ٿئي پر اهي هر شئي ۾ پيوست هئڻ گهرجن، آئون ته ايترو به چوندس ته اهو عمل ڄمڻ کان شروع ٿيڻ گهرجي. هر معاشري ۾ ماڻهن کي سندن ڄمڻ کانوڻي اها تعليم ڏيڻ گهرجي ته ”آئون“ ته فقط هڪ سيڪڙو آهي جڏهن ته باقي نوانوي سيڪڙو ته ”اسين“ آهي. اهو مثال پنهنجي ڪٽنب تي ئي لاڳو ڪري پروڙڻ گهرجي.

اڄ چين ڪميونسٽ پارٽي انهن سمورين ڳالهين جو ادراڪ رکي ٿي پر انکي تمام وڏي جدوجهد ڪرڻي آهي. آئون دنيا کان نراس نه ٿيو آهيان نه ئي مارڪسزم کان ۽ نه ئي وري سمجهان ٿو ته اهي شيون ختم ڪري سگهجن ٿيون. اسانکي پنهنجي سر اهو ادراڪ ڪرڻو پوندو ته دنيا ارتقا جا مرحلا هڪ طريقي سان طئي نه پئي ڪري اڄ امريڪا جتي آهي، انجو پنهنجو سرشتو آهي ترقيءَ جو جنهن کي روڪي نٿو سگهجي. دنيا کي ڊگهي عرصي لاءِ بقاءَ باهميءَ ڏانهن وڃڻو پوندو جيڪڏهن اهو نه ٿيو ته سرماييدارائي نظام تحت جهڙي ريت دنيا ترقي ڪري رهي آهي اوهين انکي ختم نٿا ڪري سگهو. پهرين فوجي بقاءَ باهميءَ ڏانهن لڙيل چين

هاڻ معاشي ۽ ثقافتي بقاء باهمي ڏانهن وڃي رهيو آهي جيڪڏهن اهو سمورو نه هجي ها ته اڄ جون خلائي سائنس ۾ سرماييدار طاقتون اڳتي وڌي رهيون آهن، انهن سان سهڪار ڪري سوويت يونين يا چين خلائي سفر کي اڳتي نه وڌائين ها. ٻئي پنهنجي پنهنجي طريقي سان اڳتي وڌندي ڪم ڪن ۽ ارتقائي مرحلا طئي ڪندي اڳتي وڌن. سوويت يونين نه هجي ها ته يورپ ۾ ناروي، سوئيڊن ۽ ڊينمارڪ جون فلاحي رياستون به نه هجن ها. سماجواڌي ۽ وارو سرشتو سوويت يونين ئي ڏنو. اُن دنيا کي رٿابنديءَ واري معيشت ڏني. انهيءَ واسطي هڪ ڀيرو تحقيق جي گهرج آهي. انهيءَ لاءِ سموري دنيا کي سمجهڻ جي ضرورت آهي ۽ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جي ضرورت آهي. پاڪستان ۾ پهريون قدم اهو هئڻ گهرجي ته قوميتن جي تحريڪ اڳتي وڌي اها پنهنجا حق حاصل ڪري سماجواڌي طاقتن کي انهن قوميتن کي سگهارو بنائڻ ۾ پنهنجو ڪردار نڀائڻ پوندو.

متاعِ علم و دانش يوں فراواں کر کے چھوڑیں گے
 جہاں کے ذرے ذرے کو غزل خواں کر کے چھوڑیں گے
 یہی دنیا جو دوزخ کا نمونہ بنتی جاتی ہے
 اسی دنیا کو ہم جنت بداماں کر کے چھوڑیں گے
 گئے وہ دن کہ غم سہتے تھے چپ رہتے تھے
 پریشاں کرنے والوں کو پریشاں کر کے چھوڑیں گے
 - عارف جلالی -

زندگي

• رشاد محمود

ڳالهه اوڻهويه سئو پنجونجاهه جي آهي
حياتيءَ جي پتوڙي
۽ پوءِ جوانيءَ ۾
سرگرم هئس اڪيلو
سات جي گهرج هئي
سوبه هڪ عورت جو
عورت بنان ڪهڙي تي زندگي گذري
آئون به تن ۾ شامل هئس
جي بنان عورت جي زندگي نٿا چاهين
بهشت هجي يا دنيا
چا بنان حوا جي
ڪوئي رهي ٿو سگهي
جڏهن جوان هئس آئون به
جڏهن جوان هئي هوءَ به
مون کيس چاهيو هو
هن مون کي چاهيو هو
گذ جيئن مرڻ جا وعدا ڪياسين

۽ پوءِ انهيءَ وعدي ۾
ٻڌجي وياسين پئي
ڳالهه هيءَ 1955 جي آهي
هٿ جڏهن سندس جهليم
وڃ وراڪو ڇڻ ٿي ويو
ياد اچي ويو مجروح:

مجھ ٻهل هو گئس منزليں اور هوا کے رخ بدل گئے
تيرا ہاتھ ہاتھ میں آگيا تو چراغ راہ میں جل گئے

زندگانيءَ جي پتوڙ ۾
۽ پوءِ جوانيءَ ۾
زماني کي بدلائڻ جو
ڪپٽ کي ميسارڻ جو
حوصلو ماڻي نڪتا هئاسين
گذ هئي زندگاني، زمانو سنگي ساڻي هو
جهان ۾ اسين
گذ گذ رهياسين
دور ايئن گذرندو رهيو
وقت کي بدلجڻو هو
ڳوٺ ايئن بدلڻو رهيو
هڪ کان پوءِ ٻيو نسل
جواني ماڻيندو رهيو

پنهنجي پنهنجي حصي جو ڏيائون ٻاريندو رهيو
۽ پوءِ اونداهيءَ جي، جهالت جي، ندامت جي پوائنتي بند گهڻي
ڪانئن ڏور ٿيندي رهي
رستا ٿيا روسن، منزلون نظر آيون

علم جا جهنڊا کڻي، پتوڙ جا قلم کڻي
 سر گرم هئا دنيا ۾
 هستيءَ جي ڪارخاني ۾
 محنتن جا ٿاڪ هئا
 سور هيائپ جون محفلون هيون
 ۽ جهان جي مستيءَ ۾
 محبتن جا رقص هئا
 هر پاسي اجيارا هئا
 دور ايئن گذرندو رهيو
 وقت کي بدلجڻو هو
 وقت ايئن بدلجندو رهيو
 ۽ پوءِ هر هڪ جُسو
 روشنيءَ جي ٿاڪن تي
 علم کان روشن هو بُرج همئنن جا هئا
 هر تاري ڦلدار
 هر صدر مٿيا سان ڀرپور
 هجي ناظر يا هجي عروج منهنجي
 هجي اڪبر يا هجي ڪبير منهنجو
 گل سمورا هڪ ئي گلدستي جا
 آهن اهي پنڪڙيون ڳچيءَ جو هار منهنجو
 هجي زو يا سو يا
 نانءُ ڪنهن ڪنهن جو ڳڻيان
 ڳالهه مختصر ڪريان ۽ چوان
 دائر آباد رهندي دنيا
 مان نه هوندس ته ڪو مون جهڙو هوندو

ڳالهه 1955 جي هئي
 اڄ سنه 2022 آهي
 وڇيان جي گذاريا جيڪي 68 سال
 سمورين لاهين چارهين مان لنگهيا
 پيڙا جي هڪ ڀولار مان لنگهياسين
 پوءِ به هڪڙي جو هٿ جهلي رکيوسين
 ۽ جهان ۾ پنهنجو هڪ مقام رکيو هو
 پيلهه هئاسين زماني سان، نئين سوچ سان
 پاتال ڏانهن جيڪا ڏکي تنهن کان ڏور رهياسين
 اڄ آئون نوي جو ۽ هوءَ پياسي ورهين جي آهي
 حوصلو جوان پنهنجو همٿون جوان پنهنجيون
 اڄ به جوان آهيون
 هن جهان جي ڪنورن ۾ اڄ به تڙيل آهيون
 ڇا نه موهيندڙ اقبال چيو هو:

تو اے پيمانہ امروز و فردا سے نہ ناپ
 جادواں، پتیم رواں، ہر دم جواں ہے زندگی

گجھ هن ڪتاب بابت

تاريخ کي حاڪمن، سپه سالارن، وڏن اڳواڻن ۽ سماجي ۽ مذهبي معتبرن جي نظر بدران عام ماڻهو جي ديد سان ڏسڻ تي هڪ نئون وايو منڊل کلي ٿو پوي حقيقت پسند ۽ معروضي تاريخ نويسيءَ کي پنهنجي ڪرت طور قبولڻ جو اسان آڏو اهو پيش منظر آهي ته اسين پنهنجي تاريخ کي عام ماڻهن جي نقطي نظر سان ڏسنداسين. ان ڏس ۾ زباني تاريخي نويسي هڪ اهم ذريعو آهي. جنهن جو هڪ اظهار هيءُ ڪتاب آهي.

پاڪستان اندر ماضيءَ جي سياسي تحريڪن جي تاريخ اوستائين مڪمل نٿي ٿي سگهي جيستائين انهن تحريڪن ۾ شامل عام ڪارڪنن جي ساروڻين کي به ان تاريخ جو حصو نٿو بڻايو وڃي. سياسي ڪارڪنن جي محنت ٿي سياسي پليٽفارمن ۽ سياسي پارٽين کي ان جوڳو بڻائيندي آهي جو اهي عوام جي نظرن ۾ ڪا جاءِ والاري سگهن.

هيءُ ڪتب اهڙي ئي هڪ نظرياتي سياسي ڪارڪن رشاد محمود صاحب جي ساروڻين تي ٻڌل آهي. هو ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان اڳيئي ڪاٻي ڌر جي سياست ۽ ترقي پسند ادبي تحريڪ سان سلهاڙجي ويو هو. کيس ادب ۽ شاعريءَ ۾ چس هو جيتوڻيڪ اهو پنهنجي ادبي تخليقن سبب نالو ته نه ڪمائي سگهيو پر هو ڪيترين ئي اهم ادبي ويڪن ۽ سياسي اجتماعن جو اڪيل ڏٺو شاهد ضرور آهي.

رشاد محمود صاحب جنهن پنهنجي حياتيءَ جون نوي مندون ماڻيون آهن ۽ پوين پنجهتر ورهين کي نه رڳو پنهنجي اکين سان پروڙيو اٿس پر پنهنجي دور ۾ ٿيندڙ واقعن کي سمجهڻ جي ڪوشش به ڪئي اٿائين. سندس سوچ جو دڳ اشتراڪي آهي ۽ هن انهيءَ سوچ کي لاڳو ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوريو به آهي. هن ڪتاب ۾ رشاد محمود صاحب پنهنجي انهن ساروڻين کي ساريو آهي ۽ دل کولي انهن کي بيان به ڪيو آهي.

سهيڙيندڙ بابت

سماجي علمن جو ناميارو دانشور پروفيسر ڊاڪٽر سيد جعفر احمد، انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ سوشل ريسرچ جو ڊائريڪٽر ۽ سهيل يونيورسٽي (ڪراچي) جو ڊين فڪلٽي آف سوشل سائنسز آهي. ان کان اڳ هو ڪراچي يونيورسٽي جي پاڪستان اسٽڊي سينٽر ۾ ٽيڪيه سال تحقيق ۽ تعليم جا فرض نڀائيندو رهيو. ان دوران هوارڙهن سال سينٽر جو ڊائريڪٽر پڻ رهيو.

سندس نگرانيءَ ۾ سينٽر ۾ ذڪر جوڳو علمي ۽ تحقيقي ڪم ٿيو. قومي ۽ عالمي سطح جون پندرهن کان وڌيڪ ڪانفرنسون، Pakistan Perspective نالي اعليٰ معيار جو رسالو ۽ تاريخ، سياست ۽ ادب تي سٺ کان وڌيڪ اعليٰ معيار جي ڪتابن جي اشاعت اهڙا ڪم آهن جن کي ڏيهه پرڏيهه ۾ پذيرائي ملي. 2017 ۾ ڊاڪٽر صاحب سينٽر مان رٽائر ٿيو. ڊاڪٽر سيد جعفر احمد ڪراچي يونيورسٽيءَ مان پوليٽيڪل سائنس ۾ ايم اي ۽ پاڪستان اسٽڊيز ۾ ايم فل جون ڊگريون حاصل ڪرڻ کان پوءِ 1993 ۾ برطانيا جي ڪيمبرج يونيورسٽيءَ مان سوشل اينڊ پوليٽيڪل سائنسز ۾ پي ايڇ ڊي ڪئي. هو تاريخ، سياست ۽ ادب تي اڙڏو ۽ انگريزي ٻولين ۾ لڳ ڀڳ ٽيهن ڪتابن جو ليکڪ ۽ سهيڙيندڙ آهي. انهن ڪتابن ۾ Federalism in Pakistan: A Constitutional Study، جمهوريت کي آزمائش، ڪنفيڊريشن: راه نجات يا راه فرار، تعليم: مسائل و افكار، شب گزیده سحر، Pakistan Historical Legacies، Contemporary Issues شامل آهن. جڏهن ته سندس سهيڙيل ڪتابن ۾ نامياري ترقي پسند عالم ۽ سماجي مورخ سيد سبط حسن جا پنج ڪتاب، افكار تازه، ادب ۽ روشن خيالي، مغنشي آتش سجاد ظهير، مارڪس اور مشرق ۽ اديب اور سماجي عمل، ان کانسواءِ معروف صحافي ضمير نيازيءَ جي مضمونن جو مجموعو Fettered Freedom شامل آهن. هن سماجي علمن جي اهم دانشور ۽ سياسي تجزيي نگار ڊاڪٽر فيروز احمد جي اڙڏو لکڻين کي سهيڙڻ کان پوءِ ”ڊاڪٽر فيروز احمد کي مضامين“ جي سري هيٺ شايع ڪيو. ڊاڪٽر سيد جعفر احمد جي سهيڙيل ڪتابن ۾ نامياري ليکڪ ۽ صحافي حسن عابديءَ جي آتم ڪهاڻي ”جنون مين جتني بهي گذري“ ۽ پورهيتن جي تحريڪن جي تجربن ۽ مشاهدن تي ٻڌل ڪرامت عليءَ جي يادگيري ”راه گذر تو ڏيکيو“ ۽ حمزه واحد جي حوالي سان سهيڙيل ڪتاب ”حمزه واحد اور جھنڊ حيات“ پڻ شامل آهي. ڊاڪٽر سيد جعفر احمد علمي رسالي ”ريسرچ فورمز“ ۽ هفتيوار ”معيار“ کان سواءِ ڪتابي سلسلي ارتقاء تاريخ جي ايڊيٽوريئل سٽ ۾ پڻ شامل آهي. ڊاڪٽر سيد جعفر احمد جا مقالا ۽ تجزيا علمي رسالن ۽ اخبارن وغيره ۾ شايع ٿيندا رهندا آهن. پاڪستان ۾ حڪومت ۽ سياست آئيني معاملا ۽ تعليم سندس خاص دلچسپيءَ جا ڪيتر آهن. هن گذريل ٽن ڏهاڪن ۾ ملڪ جي سول سوسائٽيءَ جي تعليمي، تدريسي ۽ تحقيقي ڪمن ۾ سرگرم حصو ورتو آهي. هو ڪيترين ئي عالمي ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪري چڪو آهي. ٻين علمي ۽ تحقيقي ادارن جي ميمبرشپ کانسواءِ هو ڪائونسل آف سوشل سائنسز پاڪستان جو نائب صدر، ارتقا انسٽيٽيوٽ آف سوشل سائنسز جو صدر ۽ انجمن ترقي پسند مصنفين جو مرڪزي سبڪڙي جنرل پڻ رهيو آهي.

ISBN: 978-969-7985-39-5

Price: Rs. 700-00